

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRK VE İNGİLİZ BASININA GÖRE AZERBAYCAN
CUMHURİYETİ'NİN BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ (1918-1920)

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Sevgi TUHAN AYDIN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa BUDAK

İSTANBUL 2021

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRK VE İNGİLİZ BASININA GÖRE AZERBAYCAN
CUMHURİYETİ'NİN BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ (1918-1920)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sevgi TUHAN AYDIN

2901160008

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa BUDAK

İSTANBUL 2021

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "Türk ve İngiliz Basınına Göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık Mücadelesi (1918-1920)" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../.....

Sevgi TUHAN AYDIN

İmza

ÖZ
TÜRK VE İNGİLİZ BASININA GÖRE AZERBAYCAN
CUMHURİYETİ'NİN BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ (1918-1920)
SEVGİ TUHAN AYDIN

1917 Bolşevik İhtilali ile birlikte Kafkasya milletleri bağımsızlık sürecine girmiştir. Bu dönemde Azerbaycan Türkleri de 28 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bağımsızlığın kazanılması sürecinde askeri ve siyasi olarak en büyük destekçisi Osmanlı Devleti olmuştur. Bolşeviklerin, Bakü Sovyeti aracılığıyla bölgede hakimiyet kurma girişimleri Osmanlı Devleti'nin desteğiyle engellenmiştir. Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'yü kurtarmıştır. Ancak bu hareket Osmanlı Devleti'nin müttefiki konumundaki Almanya, sömürge yollarını korumaya çalışan İngiltere ve Bolşeviklerin müdahaleci faaliyetleri altında ilerlemiştir. Bu çalışmamızda, Nisan 1920 Bolşevik işgaline kadar Azerbaycan'ın bağımsızlık süreci uluslararası ilişkiler göz önünde bulundurularak ele alınacaktır. Uluslararası perspektiften hareketle dönemin gelişmeleri Türk ve İngiliz basını ışığında değerlendirilecektir.

Azerbaycan, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü hareketi ile askeri ve siyasi olarak büyük bir başarı elde etmiştir. Ancak Mondros Mütarekesi'nin şartları gereği Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çekilmesiyle Azerbaycan'da yeni bir dönem başlamıştır. Almanya da mağlup devletler arasında yer alarak bölgedeki etkinliğini kaybetmiştir. Rusya'da ise Çarlık yanlısı generaller müttefiklerin desteğiyle hakimiyet kurmaya çalışmıştır. Bu şartlar altında Kasım 1918'de İngilizler, müttefikler adına asayiş ve düzeni sağlamak adına Bakü'ye gelmiştir. İngiltere, Paris Barış Konferansı'nı göz önünde bulundurarak Azerbaycan Hükümeti'nin siyasi faaliyetlerine müdahale etmemiştir. Ancak bölgenin ekonomik kaynaklarından kendi çıkarları adına faydalanmıştır. Aynı zamanda Çarlık rejimi yanlısı General Denikin desteklenerek Bolşevizmin yayılması önlenmeye çalışılmıştır. İngiltere'nin hem Kafkasya'da hem Rusya'da aktif siyaseti düşünüldüğünde İngiliz basınına yansıyan haberler çalışmamız açısından oldukça faydalı olmuştur.

İngiltere'nin bölgede faaliyetleri devam ederken, Azerbaycan hükümeti Paris Barış Konferansı'nda bağımsızlıklarının tanınması için mücadele etmiştir. Ocak 1920'de Bolşeviklerin gücünü artırmasıyla beraber müttefikler Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımıştır. Büyük bir siyasi başarı elde edilse de gittikçe güçlenen Sovyet Rusya 26 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Basın, Paris Barış Konferansı, İngiltere, Rusya.

ABSTRACT
THE STRUGGLE FOR INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF
AZERBAIJAN ACCORDING TO TURKISH AND BRITISH PRESS (1918-
1920)

SEVGİ TUHAN AYDIN

1917 Bolshevik Revolution, together with the Caucasus nation has entered the continued independence. Azerbaijani Turks also declared their independence on May 28 1918, during this period. The Ottoman Empire was its greatest supporter, both militarily and politically in the process of gaining independence. The attempts of the Bolsheviks to establish domination in the region through the Baku Soviet were prevented with the support of the Ottoman Empire. The Caucasian Islamic Army under the command of Nuri Pasha liberated Baku on 15 September 1918. But this operation progressed under the intrusive activities of Germany, an ally of the Ottoman State, Britain and the Bolsheviks, who tried to protect their colonial ways. In this study, the independence process of Azerbaijan until the Bolshevik invasion of April 1920 will be discussed by considering international relations. From an international perspective, the developments of the period will be evaluated in the light of the Turkish and British press.

Azerbaijan, the Caucasus has obtained a great success as the Baku military and political operations of the Army of Islam. However, a new era started in Azerbaijan with the withdrawal of the Ottoman State from the Caucasus in accordance with the conditions of the Mondros Armistice. Germany has lost its influence in the region by taking part in the defeated states. Tsarist generals sought domination with the support of the allies in Russia. Under these circumstances, in November 1918, the British arrived in Baku to restore order and order on behalf of the allies. Britain did not intervene in the political activities of the Azerbaijani government, considering the Paris Peace Conference. However, they benefited from the economic resources of the region for her own interests. Pro-Tsarist General Denikin was trying to prevent the spread of Bolshevism supported at the same time. The news reflected in the British press has been very useful for our study, considering the active politics of Britain in both the Caucasus and Russia.

The Azerbaijan government fought for recognition of their independence at the Paris Peace Conference, while Britain's activities in the region continued. In January 1920, with the Bolsheviks increasing their power, the Allies recognized the independence of Azerbaijan. Although a great political success was achieved, increasingly powerful Soviet Russia invaded Azerbaijan on April 26, 1920.

Key Words: Azerbaijan, Press, Paris Peace Conference , Britain, Russia

ÖNSÖZ

1918-1920 yılları arasında bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdüren Azerbaycan, jeopolitik ve ekonomik konumuyla birçok ülkenin çıkar çatışmalarının merkezi olmuştur. Bu dönemde gerek yakın coğrafyasında gerekse uluslararası ortamda meydana gelen birçok olay ve süreç Azerbaycan Cumhuriyeti'ni etkilemiştir. Bundan dolayı çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nin yanı sıra Almanya, Rusya ve İngiltere'nin bölgede etkinliği dikkate alınarak Azerbaycan'ın bağımsızlık dönemi incelenmiştir.

Bu çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde I. Dünya Savaşı ve Bolşevik ihtilalinin Güney Kafkasya'ya etkisi temel alınarak Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin kuruluşu ele alınmıştır. Rusya'nın Bolşevik ihtilaliyle etkinliğini kaybetmesi sonucu müttefik devletlerin bölgeye olan ilgisinin artması ve bölge coğrafyasının önemi vurgulanmıştır. Birinci bölümde, Brest Litovsk Antlaşması'ndan Mondros Mütarekesi'ne kadar geçen süreçte Kafkasya'daki gelişmeler de dikkate alınarak Azerbaycan'ın durumu incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya ve Çarlık rejimi döneminden itibaren bölgede tutunmaya çalışan Rusya'nın da dahil olduğu devletlerarası ilişkiler çerçevesinde Bakü'nün kurtarılmasının geniş kapsamlı sonuçları değerlendirilmiştir.

İkinci Bölümde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çekilmesi ve uluslararası sistemin Azerbaycan'ı nasıl etkilediği ele alınmıştır. Ayrıca İngiltere'nin bölgedeki faaliyetleri, Azerbaycan'ın mevcut durumu ve Paris Barış Konferansı'ndaki diplomatik çalışmaları ortaya konmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde Azerbaycan'da kurulan Sovyet hakimiyeti süreci ele alınmıştır. Sovyet işgali değerlendirilirken, Sovyet Rusya'nın ilerleyişi karşısında müttefiklerin tutumu ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması çerçevesinde işgal süreci anlatılmıştır. Aynı zamanda işgalin önünü açan Ermenistan-Azerbaycan sınır çatışmaları ve Azerbaycan meclisindeki ayrılıkçı faaliyetler aktarılmaya çalışılmıştır.

Hazırlanan bu tez çalışmasının belirlenmesi ve yazılması sürecinde sabırla beni destekleyen saygıdeğer hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Mustafa BUDAK'a teşekkürü bir borç bilirim. Diğer taraftan çalışma sürecinde desteklerini esirgemeyen kıymetli dostlarım Araş. Gör. Umut DERE ve Mine ÖZTÜRK DERE'ye teşekkür ederim. Son olarak her zaman yanımda olan değerli eşime ve oğlumla ilgilenerek tez yazma sürecimi kolaylaştıran anneme ne kadar teşekkür etsem azdır.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	x
YÖNTEM VE KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1
1. Bolşevik İhtilali ve Rusya'daki Gelişmeler.....	1
2. Bolşevik İhtilali ve Kafkasya.....	4
3. Bolşevik İhtilali ve Azerbaycan.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

BREST LİTOWSK'DAN MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR AZERBAYCAN

1.1 Brest Litovsk ve Osmanlı Devleti ile Barış Meselesi.....	12
1.1.2 Trabzon Konferansı.....	15
1.1.3 Batum Konferansı ve Milli Azerbaycan Devleti.....	20
1.1.4 İstanbul Konferansı ve Azerbaycan Heyeti.....	24
1.2 Osmanlı-Almanya-Rusya Arasında Bakü Meselesi.....	27
1.2.1 Bakü'de Mart Katliamı	28
1.2.2 Azerbaycan'ın Yardım Talebi ve Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu....	31
1.2.2.1 Türk Ordusu'nun İlerlemesi ve Almanya-Rusya Yakınlaşması ...	35
1.2.3 Bakü'nün Kurtarılması	42
1.2.3.1 Bakü'nün Alınışının Basındaki Yankıları.....	47
1.3 Berlin Görüşmelerinde Azerbaycan.....	52

İKİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ VE AZERBAYCAN'DA İNGİLİZ İŞGALİ DÖNEMİ

2.1 Mondros Mütarekesi'nden Sonra Osmanlı Kuvvetlerinin Azerbaycan'dan Çekilmesi.....	57
2.2 Mütareke Sonrası Azerbaycan'da Genel Durum.....	59
2.3 Bakü'de İngiliz İşgali.....	65
2.3.1. General Thomson'un Beyannamesi.....	67
2.3.2 İngilizlerin Bakü'ye Girişi ve İlk faaliyetleri.....	69
2.3.3 İngiliz İşgali Altında Azerbaycan Parlamentosu.....	74
2.3.4 İngiltere'nin Bakü'den Çekilme Kararı.....	78
2.4 Paris Barış Konferansı ve Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Meselesi.....	83
2.4.1 Barış Konferansına Hazırlık.....	83
2.4.2 Azerbaycan Temsilcilerinin Diplomatik Mücadelesi.....	85
2.5 İngiliz Birliklerinin Bakü'yü Tahliyesi.....	90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA SOVYET İŞGALİ VE BAĞIMSIZLIĞIN SONU

3.1.General Denikin'in Gönüllü Ordusu ve Azerbaycan.....	95
3.2 Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınması.....	100
3.3 Sovyet Rusya'nın Güçlenmesi ve Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Kaybetmesi..	108
3.3.1 Bolşevik İşgaline Doğru Yaşanan Gelişmeler.....	108
3.3.2 Nisan İstilasası : Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Düşüşü.....	116
SONUÇ.....	125
KAYNAKÇA.....	130
EKLER.....	139

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ATAM: Atatürk Araştırma Merkezi

bkz.: Bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

Ed.: Editör

F.O.: Foreign Office

Haz.: Hazırlayan

no.: Numara

s.: Sayfa

S.: Sayı

TTK: Türk Tarih Kurumu

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan

YÖNTEM VE KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

A-Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada Azerbaycan Cumhuriyeti'nin iki yıllık bağımsızlık süreci, Türk ve İngiliz gazeteleri kullanılarak aktarılmıştır. Araştırmada nitel yöntem kullanılmış olup, bağımsızlık süreci bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bahsi geçen dönemle ilgili araştırma eserleri, makaleler ve hatıralardan da yararlanılmıştır.

Çalışmamızın konu sınırlandırılması yapılırken, bölgeye hakim olmaya çalışan devletlerin siyasi ve askeri ilişkileri dikkate alınarak Azerbaycan'ın bağımsız kalma mücadelesi esas alınmıştır. Daha önce yapılmış araştırmalardan farklı olarak Türk ve İngiliz gazeteleri kullanılarak karşılaştırmalı bir çalışma ortaya koymak amaçlanmıştır. Aynı zamanda bu iki yıllık dönemde diplomatik ilişkiler üzerinde durarak, olaylar geniş perspektiften aktarılmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı ve sonrasında doğuda yürüttüğü aktif siyaset ve iki ülkenin ilişkileri göz önüne alındığında dönemin Türk basını önemli bir kaynak malzemesi olmuştur. Diğer taraftan İngiltere'nin sömürge yollarını güvence altına almak için Kafkasya'da yürüttüğü aktif siyaset çerçevesinde İngiliz basını olayları yakından takip etmiştir. Bu doğrultuda dönemle ilgili haberler incelenip değerlendirilerek çalışmamıza eklenmiştir.

B- Kaynakların Değerlendirilmesi

Çalışmamızda kullandığımız Osmanlı basını, hem coğrafi yakınlık hem de iki kardeş ülkenin dostane ilişkileri çerçevesinde dönemin gelişmelerini yakından takip etmiştir. Özellikle “Tanin” ve “Tercüman-ı Hakikat” gazetelerinde yer alan Maveray-yı Kafkasya yönetimleri ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasi ilişkiler ile ilgili haberler çalışmamızda kullanılmıştır. Ayrıca “İkdam”, “Tasvir-i Efkar”, “Sabah” “Atı” “Yeni Gün” gazetelerinde yer alan Bakü hareketiyle ilgili haberlerin yanı sıra dönemin siyasi temsilcilerinin verdiği beyanatları, Azerbaycan'da yaşanan siyasi ve askeri gelişmeleri görmek mümkündür.

Aynı zamanda Bakü'de neşredilen “Azerbaycan” gazetesi ve sınırlı sayıda ulaşılan “Açık Söz” ve “Hümmet” gazeteleri, bölgedeki gelişmelerin Azerbaycan'da nasıl yansıdığını görmek açısından önemli olmuştur. Azerbaycan Milli Kütüphanesi veri tabanından eriştiğimiz “Azerbaycan” gazetesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı niteliğindedir. Bağımsızlık sürecinde yaşanan gelişmeleri takip

etmek ve hükümetin gelişmelere bakış açısını aktarma noktasında çalışmamızda kullanılmıştır.

İngiliz gazeteleri ise olayları İngiliz dış politikasını esas alarak değerlendirmiştir. Dönemin yüksek trajlı “The Manchester Guardian”, “The Times”, “The Observer” gazeteleri taranarak elde edilen veriler çalışmamızda kullanılmıştır. Aynı zamanda İngiltere destekli olarak Hindistan’da yayınlanan “Times Of India” gazetesine yer verilmiştir. Bu gazeteler İngiltere’nin sömürge yollarını koruma anlayışını yansıtarak Kafkasya’daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bu bağlamda Bakü’nün stratejik önemi ve Bakü hareketinin ayrıntıları basında yer almıştır. İngiltere’nin Bakü’ye asker göndermesi, Almanya ve Rusya’nın ilerleyişine karşılık alınan önlemler çerçevesinde yansıtılmıştır. İngiltere’nin Bakü işgali ise bölgenin düzen ve asayişini sağlamak adına yapıldığı noktasında kamuoyu oluşturmaya çalışılmıştır. Ayrıca Ermenilere yardım etme hususu propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan İngiliz basını, Sovyet Rusya’da yaşanan iç savaş ve Kafkasya’daki Rus ilerleyişini takip etmek açısından da faydalı olmuştur. İngiliz gazetelerine ProQuest adlı veritabanı ve gazete arşivlerinin yer aldığı “Newspaper.com” sitesi aracılığıyla ulaşılmıştır.

Gazetelerin yanı sıra araştırma eserleri, hatırat ve erişebildiğimiz sınırlı sayıdaki İngiliz arşiv belgeleri kullanılarak çalışmanın daha zengin bir hale gelmesi amaçlanmıştır. Aynı zamanda Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan “*Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu 1918-1920*” isimli çalışma sayesinde Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sınır problemleri belgeler ışığında aktarılmaya çalışılmıştır. Dönemin olaylarına ışık tutması açısından hatıralardan da faydalanılmıştır. Bu açıdan Naki Keykurun’un “*Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*” ve Mehmet Emin Resulzade’nin “*Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyet)*” ve “*Hatıralar ve Kafkasya*” adlı eserler, dönemin önde gelen tanıkları tarafından yazıldığı için olayların aydınlatılmasında önemli olmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan halk yazarı Qılman İlkin Musayev’in “*Türkler Bakıda*” adlı çalışması, Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’deki faaliyetlerini anlatması açısından çalışmamızda kullanılan önemli hatıratlardan biridir. İngilizlerin Bakü hareketine müdahil olması sonucunda Enzeli’den Bakü’ye gönderilen askeri birliklerin komutanı L.C. Dunsterville tarafından yazılan *Dunsterforce Gizli Ordu- Bakü’de İngiliz Ermeni İşgali* adlı eser

de hem İngiliz bakış açısı hem de hareketin ayrıntıları açısından çalışmamızda yararlanılmıştır.

2018’de Azerbaycan’ın bağımsızlığının 100. yılı olması vesilesiyle çalışmalar artmış, basın eksenli araştırmalar ön plana çıkmıştır. Qiyas ŞÜKÜROV ve Vasif GAFAROV tarafından hazırlanan “*Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında (1918-1920)*” adlı eserde yayınlanan haber ve makaleler çalışmamız açısından faydalandığımız çok kapsamlı bir araştırma kaynağı olmuştur. Bu eserde yer alan haberler tarafımızca incelenip çalışmamızda kullanılmıştır. Diğer taraftan Bakü’nün kurtarılmasının Azerbaycan basınından takip edilmesi noktasında Akif AŞIRLI’nın “*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında Kafkas İslam Ordusu*” adlı çalışmasından faydalanılmıştır.

1918’de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan’ın bu dönemi birçok araştırma esere de konu olmuştur. Nasır YÜCEER’in “*Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*” adlı eseri ve Halil BAL tarafından hazırlanmış olan “*Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*” adlı çalışma kullanılan arşiv belgeleri açısından oldukça önemlidir. Bu eserler Azerbaycan’ın bağımsızlığına giden süreç ve Kafkas İslam Ordusu hareketinin aktarılması açısından çalışmamızda kullanılmıştır. Ayrıca Mustafa BUDAK’ın Kafkas Araştırmaları (IV,1998)’nda yayınlanan “*Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu*” makalesi, bu ordunun kuruluşu, amaçları ve faaliyetlerini değerlendirmesi bakımından faydalı bir araştırma olmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan’ın bağımsızlığı sürecinde Trabzon ve Batum Konferansları’nın aktarılmasında Enis ŞAHİN’in kapsamlı çalışması *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları (1917-1918)*, Azerbaycan’ın Mavera-yı Kafkasya süreci ve konferans heyetlerinin belirlenmesi noktasında katkı sağlamıştır.

Olayların akışı içinde batılı devletlerin bölgeye ilgisi ve faaliyetlerini aktarmak için çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu noktada Cemil HASANLI tarafından yazılan “*Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rus İşgaline Kadar (1918-1920)*”, Azerbaycan’ın uluslararası sistemde konumunun anlaşılması açısından çalışmamızın başucu eserlerinden biri olmuştur. Almanya’nın Kafkasya politikası çerçevesinde Bakü’ye yönelmesini anlatmak için Mustafa ÇOLAK’ın *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası* adlı eseri, İngiliz politikası açısından ise Kaya Tuncer ÇAĞLAYAN’ın “*Birinci Dünya Savaşı*

Sonlarında Kafkasya’da İngiliz Faaliyetleri” ve “I. Dünya Savaşı Sonlarında Enver Paşa’nın Kafkasya’daki Planları ve İngiltere” makaleleri yol gösterici olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi’nden faydalanılarak yapılan çalışmalardan biri de Vasıf GAFAROV tarafından yazılan “*Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*” isimli çalışmadır. Özellikle Sovyet Rusya’nın Azerbaycan’a yönelik politikası açısından faydalanılan kaynakların başında gelmiştir. Birçok dilde yayımlanmış araştırma eserlerinin kullanılması açısından değerli eserlerden biri olmuştur.

Gazeteler esas alınarak hazırlanan tezlere baktığımızda Mehmet KAYA tarafından “*Türk Basınına Göre Kuzey Azerbaycan – Türkiye Siyasi İlişkileri (1918-1920)*” yazılmıştır. Çetin Küçükkayhan’ın “*Osmanlı Basınına Göre Brest Litovsk’tan Mondros’a Kafkasya*” adlı çalışması, İstanbul Konferansı’nın gazete haberlerine yansması ve konferanslar sürecinin incelenmesi açısından yol gösterici olmuştur. 2019’da Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü harekatı, Umut DUMANGÜR tarafından “*Osmanlı ve Batı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan Harekâtı (Mart 1918-Ağustos 1918)*” başlıklı teze konu olmuştur. Bu tez Azerbaycan harekatını, Türk ve batı gazeteleri üzerinde ele almıştır. Ancak batı gazetelerinden eklektik tarzda yararlanılmıştır. Yine Osmanlı basınından yararlanılarak Azerbaycan’ın kuruluş süreci Çiğdem TAĞ tarafından “*Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluşu’nun Türk Kamuoyuna Yansımaları (1918-1920)*” başlığı altında çalışılmıştır. Bu çalışmada Azerbaycan’da milli düşüncenin gelişimi, siyasal hareketler, Azerbaycan’ın bağımsızlığının Türk devlet adamları ve aydınları tarafından nasıl değerlendirildiği ortaya konmuştur.

Bu tez çalışmasında esas amaç Azerbaycan’ın bağımsızlık sürecini diplomatik ilişkiler açısından değerlendirmektir. Bu bağlamda, Brest Litovsk Antlaşması’ndan başlamak üzere Trabzon ve Batum Konferansları, Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan etmeleri, İstanbul Konferansı, Berlin Görüşmeleri ile Paris Barış Konferansı’ndaki gelişmeler, devrin gazetelerine yansıdığı ölçüde ele alınmıştır. Azerbaycan’ın bağımsızlık sürecinde İngiliz işgal dönemi de basın eksenli aktarılmıştır. Aynı şekilde Sovyet işgali süreci Türk ve İngiliz basını üzerinden değerlendirilmiştir. Bu tez çalışmasının Azerbaycan tarihi üzerine yapılacak çalışmalara katkı sağlaması yegâne dileğimizdir.

GİRİŞ

1. Bolşevik İhtilali ve Rusya'daki Gelişmeler

Dünya tarihinin en önemli siyasi olaylarından Bolşevik İhtilali ile Rusya'da Çarlık rejimi sona erdi ve yönetim şekli değişti. Bu köklü değişim, Rusya içindeki iktisadî, siyasî ve sosyal sorunlar sonucu gerçekleşti. İhtilal gerçekleşene kadar Çarlık Rusyası, emperyalist ve feodal bir düzene sahipti. Yayılımacı siyasetiyle ele geçirdiği toprakları Rusya'nın bir parçası haline getirip feodallere vermektedir. Ülke halkı, toprak zenginleri ile tarımla uğraşan köylü sınıfı olmak üzere ciddi şekilde ayrılmıştı. Bu sosyal adaletsizlik ihtilalin başlıca sebeplerinden biriydi. Gelişim sürecinde ise Fransız İhtilalinin getirdiği hürriyetçi düşünce akımının etkisi büyüktü. Rus aydınları arasında çarın baskıcı yönetimine karşı yeni düzen isteği hızla yayılıyordu. Bu yeni düzenin ana kaynakları ise köylü ve işçi sınıfıydı.

XX. yy. başlarında Rusya'da sanayinin gelişmeye başlamasıyla işçi sınıfı ortaya çıktı. Proletaryanın önem kazanması sosyalizme ilgiyi artırdı. Ancak işçi sınıfı, Rus sosyal hayatında küçük bir alana sahipti. İşçiler arasında sosyalizm fikrini yayan, onları hükümete karşı mücadeleye sevk eden asıl unsur Rus aydınları oldu.¹ Halk ve işçiler siyasi eğitimden yoksundu. Bu nedenle herhangi bir hareket yönetilmeden gerçekleşemezdi. Lenin'e göre yığınların kendiliğinden harekete geçmesi beklenirse ihtilal başarılı olamazdı. Aydın fikirli ihtilaleci grubuyla sanayi proletaryasını birleştirmeyi kafasına koyan Lenin; parti örgütlenmesini her şeyin üstünde tutuyordu. Ancak 1905 Rus ihtilali merkez komitenin emriyle değil, Leninci görüşün aksine yığınların kendiliğinden ayaklanmasıyla patlak verdi. Çarın, Japonlara karşı savaşta yenilgiye uğraması ve beraberindeki harp masrafları hükümetin otoritesini sarstı; halk isyan etti. İhtilal ilk kez 8 Ocak 1905'de işçilerin büyük grevi ile başladı. Kara ve deniz ordusundaki isyanla büyüyen hareket, Çarın zor kullanması ve kan dökülmesi sonucu tarihe "Kanlı Pazar" olarak geçti. Daha fazla direnemeyen Çar II. Nikola "Duma" adı verilen parlamentoyu halkına vermek zorunda kaldı.² Artık rejimin karşısında daha da güçlenen bir muhalefet söz konusuydu.

¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, Ankara, TTK Basımevi, 1987, s. 374-375.

² Arthur Rosenberg, *Bolşevizm Tarihi*, Çev. Aydın Emeç, Ankara, E yayınları, 1969, s. 58-62.

I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri arasında bulunan Çarlık Rusyası, insan ve ham madde gücüne sahip olmasına rağmen sanayinin güçsüzlüğü ve asayişsizlikle birlikte çıkmaza girmişti. İtilaf Devletleri içinde en zayıf halkaydı. Almanya-Avusturya baskısına karşı kendi kuvvetlerini örgütlemeyecek duruma düşmüştü. Diğer taraftan ülkedeki devrimci hareket ivme kazanmaktaydı. Savaşın bütün yükünü taşıyan halk arasında hareketlenmeler başlamış durumdaydı. İtilaf Devletleri içinde sınıf savaşlarının yaşanabileceği ve Bolşevik partiye sahip tek ülke Çarlık Rusyası idi. İtilaf devletleri diplomasisi de Rusya'da zaferi kazanabilecek çapta bir hükümetin kurulmasını sağlamak ve böylece tek taraflı bir barış olasılığını ortadan kaldırmak amacındaydı. Bu nedenle Duma'da çoğunlukta olan "ilerici bloğu" yani burjuvaziye desteklemekteydi. Tepeden inme bir darbenin ülke içindeki devrimci hareketi de bastırabileceğini umuyorlardı. Ancak bütün hesaplar boşa çıkarak çarlık rejimi 12 Mart (27 Şubat)³ 1917'de işçi, asker ve köylü yığınlarının hareketiyle devrildi.⁴

Rusya'da Şubat ihtilali, ülkedeki Rus ve Rus olmayan milletleri başlangıçta memnun etmiş, uzun süre Çarlık rejimi altında mücadele veren esir milletler için adeta umut ışığı olmuştu. Ancak Geçici Hükümetin Çarlık Rusyası'nın yürüttüğü iç ve dış siyaseti takip etmesi olumlu düşüncelerin önüne geçmişti. Üstelik Bolşeviklerin Petrograd'da oluşturdukları idareyle yönetimde iki başlılık mevcuttu. Dolayısıyla Rus hükümeti ülke dahilinde belirli bir otoriteye sahip değildi. Diğer taraftan Bolşeviklerin ülke genelinde Geçici Hükümet'e karşı yürüttüğü yıpratıcı siyaset, hükümet faaliyetlerini olumsuz etkilemişti. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak Geçici Hükümet tüm otoritesini kaybedecek ve Kasım 1917'de Bolşevikler idareyi ele alacaklardı.⁵

Geçici Hükümet dönemi Rusya toplumunun beklentilerine cevap vermemişti. İhtilalin başından beri karışıklık ve kararsızlık aynı şekilde devam ediyordu. Geçici Hükümet savaştan çekilmemişti. Kurucu meclis hala toplanmamıştı. Bunun yanı sıra toprak reformu meselesi, işçilerin fabrikalar üzerinde kontrolleri meselesi, üretimin artırılması gibi sosyal ve ekonomik sorunlar devam ediyordu. Rus esiri milletlerin

³ İhtilal, o sırada Rusların kullandığı Jülyen takvimine göre 27 Şubat'ta gerçekleştiği için "Şubat İhtilali" olarak adlandırılmaktadır. Aynı tarihlendirme hususu "Ekim İhtilali" için de geçerlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. : Osman Turan, *Tarihi Kronolojinin Esasları*, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1954.

⁴ Viladimir Potyemkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, Çev. Attila Tokatlı, C.2, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2009, s. 353-362.

⁵ Enis Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, TTK Yayınları, 2002, s. 73.

hak ve hürriyetleri hususu başka bir toplumsal sorundu. Bu süreçte Lenin, toplumun beklentilerini karşılayacak şekilde “Barış, Ekmek ve Toprak” sloganıyla harekete geçmişti.⁶ Nisan 1917’de sürgündeyken Petrograd’a dönen Lenin, harp aleyhinde şiddetli propagandaya başlamıştı. Lenin ve taraftarları, “kahrolsun harp”, “toprak derhal köylüye geri verilsin” sloganıyla yola çıktılar. Savaşın ağır şartları altında ezilen ve yoksullaşan köylünün bu düşüncüyü desteklemesi de doğaldı.⁷

Geçici Hükümetin düşüşü ve Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ise geleceğini kurucu meclise bağlayan yönetimler için beklenmedik bir hadiseydi. Lenin, Geçici Hükümeti burjuvazinin hükümeti olarak görüyordu. Sovyetlerin temeli ise işçi ve köylülere dayanmaktaydı. İktidar tamamen Sovyetlere geçmeliydi. Bu doğrultuda hareket eden Lenin, parti merkez komitesinin toplantısında iktidarın ele geçirilmesi yönünde komiteyi ikna etti. 25 Ekim günü (7 Kasım) Bolşevik kuvvetler harekete geçerek önemli merkezleri ele geçirdi. Geçici Hükümet direnmeden devrildi.⁸ Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ile savaş politikası da tamamen değişti. Avrupalı devletler kendi çıkarlarına ters olan Sovyet yönetimini tanımayı reddediyorlardı. Sovyet hükümeti de bütün diplomatik ilişkileri etkileyecek şekilde savaş dönemi yapılan gizli anlaşmaları yayınladı. Hükümet, emperyalist düzen içinde var olmayacağını göstermeye çalışıyordu.

İhtilalden sonra merkez Rusya’da duruma hakim olan Lenin, ikinci olarak dış politika ilkelerini tamamen değiştirdi. Bu ilkelerden biri de “Ulusların kendi kaderini tayin hakkı”⁹ idi. Aslında Lenin bu ilkeyi ekonomik bağımsızlığı kapsayacak şekilde Mayıs 1914’de ortaya koymuştu. Sovyet yönetimi yayınladığı beyannamelerle önceki dönemden keskin bir şekilde ayrılıyordu.¹⁰ Lenin tarafından imzalanan beyannamelerde Rusya’da yaşayan milletlerin haklarından da söz ediliyordu. Bu

⁶ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Ankara, Azerbaycan Halk Yayınları, 1975, s. 228.

⁷ Akdes Nimet Kurat, “XIX. Yüzyıl Rus Tarihinin Karakteri ve 1917 Rus Şubat (Mart) İhtilali”, *Dergi: Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, S. 18, Münih 1959, s. 30.

⁸ E. H. Carr, *Bolşevik Devrimi*, Çev. Orhan Suda, C.I, İstanbul, Metis Yayınları, 2005, s. 85-100.

⁹ Lenin ifade ettiği ilkeyi; *Rusya’da ulusal, özerk ve bağımsız bir devlet kurma, şimdiye değin Büyük-Rus ulusunun ayrıcalığı olmuştur. Biz Büyük Rus Proleterleri, hiçbir ayrıcalığı savunmuyoruz. Savaşımızda belirli bir devleti kendimize temel olarak alıyoruz; o belirli devlet içindeki bütün ülkelerden işçileri birleştiriyoruz; biz hiçbir ulusal gelişme yolunu savunamayız, biz bütün olanaklı yollardan sınıf hedefimize doğru ilerliyoruz.* şeklinde açıklayarak ulusların bağımsızlığını uluslararası devrime kadar bir gereklilik olarak görmüştür. V.İ. Lenin, *Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı*, İstanbul, Sol Yayınları, 1992, s. 62.

¹⁰ Umut Bekcan, “Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu Dış politikası 1917-1925”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 68, No: 4, 2013, s.76

doğrultuda 15 Kasım 1917’de “Doğu Milletler Beyannamesi”¹¹ yayınlandı. Bundan sonra Rusya’da yaşayan milletlerin *"kendi mukadderatlarını kendilerinin tayinde tamamiyle hür olacakları ve isterlerse, hattâ Rusya'dan büsbütün ayrılacakları"*¹² ilân edilmişti. Esasında Sovyet Rusya, Kasım 1917’den itibaren, iktidarını korumak adına vaatlerde bulunuyordu.

Bolşevikler iktidarı ele geçirse de 1918 yılına büyük sorunlarla başladı. Sovyet Hükümeti’nin Kurucu Meclisi dağıtarak iktidarı ele geçirmeye çalışması, Brest Litovsk Antlaşması’nı imzalaması muhalif grupların tepkisini çekti. Diğer taraftan Çarlık rejimi generallerinin oluşturduğu yerel hükümetler ve Bolşevikler arasında mücadeleler yaşıyordu. Bu durum müttefiklerin daha rahat hareket etmesine fırsat vererek ülkenin farklı bölgelerine asker çıkarmasının önünü açıyordu.¹³ Ancak 1920 yılında ülkedeki iç savaşı denetim altına alan Sovyet yönetimi, kaybettiği topraklarda Sovyetleştirme faaliyetlerini hızlandıracaktı.

2. Bolşevik İhtilali ve Kafkasya

İhtilalden sonra gelişmelerden etkilenen bölgelerden biri de Kafkasya idi. Kafkasya, Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının arasında Akdeniz’den Karadeniz ve Azak Denizi’ne kadar uzanan iç denizlerin vücuda getirdiği su yolunun doğu ucunda, Hazar Denizi vasıtasıyla doğuya bağlanan stratejik bölgedir¹⁴. Bu bölge Hazar-Karadeniz ekseninde, jeostratejik ve jeoekonomik açıdan oldukça önemliydi. Çarlık Rusyası’nın sıcak denizlere inme siyasetinin kara güzergahı üzerindeydi. Ayrıca Güney Kafkasya (Transkafkasya)¹⁵, Gürcistan’da zengin manganez yatakları, Bakü’deki petrol ve Batum’daki geniş bakır yataklarıyla önemli bir ekonomik değere sahipti. Bu iktisadi ve stratejik konum Rusya kadar diğer devletler için de önemli idi. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kafkasya rekabeti XVI. yy.’ın ikinci yarısından itibaren hız kazanmıştı. Daha 1552’de Kazan ve 1556’da Astrahan’ı işgal eden Rusya, Hazar Denizi’ne kadar bütün Volga bölgesini kontrol altına alarak

¹¹ Kaynaklarda “Rusya Halkları Hakları Bildirgesi” olarak da geçmektedir.

¹² 7 Kanunievvel 1917 tarihli İzvestiya gazetesinden tercüme edilen beyanname için bkz: “Lenin Hükümetinin Müslümanlara Beyannamesi”, *Vakit*, no.73, 2 Kanunusani 1334 (1918), s. 1; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 330.

¹³ Ramin Sadıgov, *Kanlı Dört Yıl: Rus İç Savaş Tarihi 1917-1920*, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2020, s. 109.

¹⁴ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1958, s. 2.

¹⁵ Büyük Kafkas dağ silsilesinin güneyine doğru uzanan tarihi bölgeyi ifade eder. Batılı kaynaklarda Kafkas ötesi anlamında kullanılan Transkafkasya, Türkçe kaynaklarda Maveray-ı Kafkasya olarak geçmektedir. Berkok, *Tarihte Kafkasya...*, s. 4; Suat İlhan, *Kafkasya’nın Gelişen Jeopolitiği*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1999, s. 6; Firuz Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele*, İstanbul, Tarih&Kuram Yayınları, 2016, s. 21.

Osmanlı Devleti için bir tehdit oluşturmaya başladı. 19. yy.'ın ilk yarısında ise İran ve Osmanlı aleyhinde Kafkasya'daki hakimiyetini perçinlemişti. Bunu geç de olsa fark eden Osmanlı Devleti, Kırım, Kafkasya ve Türkistan'a yönelik Rus ilerleyişini durdurarak stratejik üstünlük sağlamak amacındaydı.¹⁶

Diğer taraftan Kafkasya ile ilgilenen devletlerden biri Almanya idi. 1890'lardan itibaren sömürge siyaseti izlemeye başlayan Almanya, sanayisi için ham maddeye ihtiyaç duyuyordu. Bu doğrultuda enerji ve hammadde ihtiyacı için Kafkasya'ya yönelmişti. I. Dünya Savaşı'nda her ne kadar Osmanlı Devleti ile müttefik olsa da bölgenin ekonomik potansiyeli iki devlet arasında çatışmaya sebep oluyordu.¹⁷ Özellikle Almanya'nın ihtiyaç duyduğu petrol, magnezyum, bakır, kömür, zirai ve hayvani ürünler bölgede bol miktarda bulunmaktaydı. Bu ekonomik ehemmiyetin yanı sıra demiryolları ve Hazar Denizi'ndeki limanlar Kafkasya'yı çevre coğrafyasına bağlıyordu. Bu ulaşım ağları sayesinde Almanya'nın çevreye hâkim olma ihtimali ise İngiliz devlet adamlarını tedirgin ediyordu. Bir Türk-Alman ordusunun Hazar Denizi'ne ulaşması halinde İran'ın ve ardından Afganistan'ın Türk-Alman cephesine geçmesi ihtimali vardı. Türk-Alman tehdidin yanı sıra Bolşevik propagandası İngiltere'nin çekindiği başka bir husustu. 1907'de Rusya ile yaptığı anlaşmaya göre nüfuzu altındaki Kuzey İran'ı elde eden İngiltere, Orta Asya ve Hindistan sınırlarındaki menfaatlerini korumak için otorite sağlamalıydı.¹⁸ Ancak Mart 1917'de Rusya'da patlak veren siyasi gelişmeler ve sonrasında Ekim ihtilali Avrasya jeopolitiğindeki dengeleri değiştirdi.

Hiç şüphesiz Mart 1917'de Rusya'da ortaya çıkan siyasi gelişmeler Güney Kafkasya'yı da etkiledi. İhtilalin ardından kurulan Geçici Hükümet, daha önce İtilaf Devletleri'nin de desteklediği liberal burjuva hükümetiydi. Bolşevikler henüz iktidarı ele geçirmemişti. İtilaf Devletleri, Bolşeviklerin güçlenme ihtimaline karşı ve savaşa devam etmesi için Geçici Hükümet'i sonuna kadar destekliyordu. Yeni hükümetin iktidara gelişi Çarlık rejimiyle başlayan savaşa devam etme durumunda bir değişiklik yaratmamıştı.¹⁹ Bu şartlarda Geçici Hükümetin hakimiyet kurmaya çalıştığı bölgelerden biri de Kafkasya idi. Hükümet, Güney Kafkasya'da duruma hakim

¹⁶ Mustafa Budak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya", *Avrasya Etüdleri*, C.1, S. 4, Ankara, 1995, s.101; 19. yy.'da Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyaseti için bkz. Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1979.

¹⁷ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Ankara, TTK Yayınları, 2006, s. 17.

¹⁸ Kaya Tuncer Çağlayan, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", *Bellekten*, C.LXIV, TTK, Ankara, 2000, s. 492-494.

¹⁹ Potyemkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi...*, s. 363.

olmak için 22 Mart 1917’de Duma üyeleri arasından özel bir komite kurulmasını kararlaştırdı. Maverâ-yı Kafkas Komitesi (OZAKOM- Osobyı Zakafkazskiy Komitet) adını alan bu komite başkanlığına V.A. Harlamov getirildi. Diğer komite üyeleri Azerbaycan’dan Mehmet Yusuf Caferzade, Ermenilerden M.İ.Papacanov, Gürcülerden A.İ. Chenkeli idi. Bu komitenin görevi Güney Kafkasya’da güvenlik ve otoriteyi sağlamaktı. Bu şekilde Güney Kafkasya ayrı bir idari ve seçim bölgesine ayrılmıştı. Maverâ-yı Kafkas Komitesi, doğrudan Geçici Hükümet’e karşı sorumluydu.²⁰ Muhtelif milletlerden oluşan demokratik yapısına rağmen komite, büyük bir otoriteye sahip olamadı. Güney Kafkasya’nın idaresi 1917 boyunca daha ziyade mahalli idareler tarafından yürütüldü.²¹

Şubat İhtilali’nden sonra Güney Kafkasya’da oluşan yönetim boşluğu bu şekilde doldurulmuştu. Bolşeviklerin haricindeki tüm partiler Geçici Hükümet’i desteklemekteydi. Bunun yanı sıra bölgenin çok uluslu yapısı içinde savunulan değerlerden biri de milliyetçilikti. Ermeniler Taşnaksutyun etrafında birleşerek savaş yanlısı yıkıcı faaliyetler içinde yer almaktaydı. Gürcüler, demokratik cumhuriyet yanlısı olarak Menşevik grup içinde yer almaktaydı. Azerbaycan Türkleri hem Ermeni tehdidi hem de Sovyet baskısı karşısında bağımsızlık mücadelesini bu çoklu yapı içinde vermektedir.

Ekim İhtilali ise Maverâ-yı Kafkasya Komitesi için beklenmedik bir hadiseydi. Komitenin beklentisi Kurucu Meclisin toplanması yönündeydi. Lenin 15 Kasım 1917’de yayınladığı beyanname ile Çarlık Rusya yönetimindeki halkların bağımsızlığı yolunu açmıştı. Ancak Kafkas yönetimi için yapılan devrim kabul edilemezdi. Bu noktada Güney Kafkasya’nın Bolşevik yönetimin vaatlerini kabul edebilirdi. 16 Kasım’da bağımsızlıklarını ilan edebilirler ve bir önceki gün yayınlanan Sovyet beyannamesine tâbi olabilirlerdi. O zaman kolayca Osmanlı Devleti ile barış antlaşması yapabilir ve Almanya tarafından da tanınabilirlerdi.²² Ne var ki Maverâ-yı Kafkas Komitesi, 25 Ekim/7 Kasım 1917’de Bolşeviklerin Geçici Hükümet’i devirmesinden sonra 15 Kasım 1917’de ilga edildi. Onun yerine 28 Kasım’da Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği (ZAKAVKOM- Zakavkazskava

²⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi...*, s.245; Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 55; Tadeuz Swietochwski eserinde Gürcü Prens Kita G. Abaşıdze’yi bu listeye dahil etmiştir. Tadeuz Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Çev. Nuray Mert, Ankara, Bağlam Yayınları, 1988, s. 124; *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)*, Ed. N.Ağamaliyeva, Bakü, Elm Neşriyyatı, 1998, s. 30.

²¹ Serge A. Zenkovsky, *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev. Prof. Dr. İzzet Kantemir, Ankara, İpek Matbaası, 1971, s. 394.

²² Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 80.

Komissariata) kuruldu. Gürcü Menşevik E. Gegeçkori başkanlığını üstlendiği bu komiserlik²³ ilk olarak Petrograd'da Bolşevik yönetimini tanımadı. Böylece Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılarak bağımsızlığı yolunda ilk adım atılmış oldu.²⁴ Artık batılı devletlerle ilişkiler Sovyet yönetiminden ayrı şekilde yürütülecekti. Komiserlik, Rusya Kurucu Meclisi toplanana kadar Bolşevik yönetiminin dahil olduğu hiçbir anlaşmayı onaylamıyordu. Bu nedenle doğuda savaşa son verecek şekilde Bolşevik yönetimi tarafından imzalanan Brest Litovsk Antlaşması'nı da reddediyorlardı. Bolşevik yönetimin Kurucu Meclisi dağıtarak hakimiyeti tamamen ele geçirmesi ise bütün dengeleri değiştirdi. Tiflis merkezli yeni bir hükümet kuruldu. Osmanlı Devleti'nin doğuda barış sağlama yönündeki talepleri dikkate alınarak Trabzon Konferansı gerçekleşti. Ancak Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan temsilcilerinden oluşan yeni hükümet içinde beklentiler farklıydı. Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı- Rus savaşıyla kaybettiği ve 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'yla geri kazandığı Kars, Ardahan ve Batum'dan ödün vermemesi, Gürcü ve Ermenilerin çıkarlarına ters düşüyordu. Nitekim görüşmelere Batum'da devam edilmesine karar verildi. Batum Konferansı esnasında Güney Kafkasya'da bağımsız devletlerin kurulmasıyla birlikte yeni bir dönem başlayacaktı.

3.Bolşevik İhtilali ve Azerbaycan

Azerbaycan Türkleri bağımsızlık mücadelesini Çarlık Rusyası döneminden itibaren yürütmekteydi. 1911'de yayınladığı beyannamesiyle resmi olarak kurulan Musavat Fırkası, bu mücadelenin önde gelen temsilcisiydi. Musavatın ilk beyannamesinde gayesi, müstakil Müslüman devletlerin bağımsızlıklarını muhafaza ve mahkum Müslüman devletlerin bağımsızlıklarına yardım şeklinde ifade edilmişti. Şubat İhtilali'nden sonra harekete geçen parti, ihtilalin ardından Gence'de Nesib Bey Yusufbekov önderliğinde kurulan Türk Âdemi Merkeziyet Partisi ile birleşti. Bu şekilde Musavat Partisi, Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Azerbaycan

²³ Komiserlikte üç Gürcü, üç Ermeni, üç Azerbaycan Türkü ve iki Rus üye vardı. Menşevik bloğu temsil eden Gürcü E.Gegeçkori Komiserlik Başkanı ve dışişlerinden sorumlu kişi olarak belirlendi. Gürcü Menşeviklerinden A.Chenkeli (İçişleri Komiseri), Aleksiev-Mehtiyev (Adalet Komiseri), Ermenilerden A. Ohanyanyan (Sosyal Güvenlik Komiseri), A. Ter-Garzanyan (Levazım Komiseri) H. Karçıkyan (Maliye Komiseri), Azerbaycan Türklerinden M. Caferov (Sanayi Ve Ticaret Komiseri), H. Melik Aslanov (Ulaşım Komiseri), H. Has Memedov (Devlet Kontrol Komiseri), Rus SR (Sosyalist İhtilalciler)'den A. NeruÇev (Tarım Komiseri), D. Donskoy (Harbiye Komiseri) olarak getirildi. Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi...*, s. 246; Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 148, Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 80

²⁴ Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü*, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1990, s. 175-176; Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (Brest- Litovsk Barışı ve Müzakereleri)*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1998, s. 85-86.

bağımsızlık hareketini idare eden tek siyasi teşekkül haline geldi.²⁵ Musavat Partisi'nin benimsediği siyasi tutum bağımsızlık anlayışı üzerineydi. Bu siyasi görüşün sözcüsü niteliğindeki Açık Söz Gazetesi, 4 Ocak 1918 tarihli nüshasında Azerbaycan Türklerinin ideolojik prensiplerini “*Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak şiarını savunuyoruz.*” şeklinde açıklamıştı.²⁶ Yine Açık Söz gazetesinde Musavat partisinin ideali “*Milli hayatlarına veda etmiş bütün İslam milletlerinin azad olup, hür yaşamalarını arzu ediyor. Musavat Bakü, Gence, İran ve gayri eyaletlerden ibaret olan Kafkasya Azerbaycan'ı için istiklal istiyor.*”²⁷ şeklinde ifade edilmişti.

Musavat Partisi'nin yanı sıra Kafkasya Müslümanlarını temsil eden Sosyal Demokrat ve Neşr-i İslam Fırkası da mevcuttu. Ancak bu partilerin etki alanı kısıtlıydı. Musavat ise Kafkasya Müslümanlarını temsil eden belli başlı partilerden biriydi. Milliyetperver ve demokratik esaslara sahip olan parti, ekonomik problemlerle de ilgilenmekteydi. Arazilerin köylüye paylaştırılması ve arazi sahiplerine hazineden yardım yapılması gerektiğini savunuyordu.²⁸ Diğer taraftan Şubat İhtilali ile birlikte Bolşevik gruplar da Bakü'de faaliyetlerini artırdı. Bu dönemde Kafkasya'da bulunan ihtilalciler, Müslüman sosyalist bir cemiyet olarak Hümmet Partisi'nde Bolşevik fikirleri yaymaktaydılar. Bakü, Müslüman işçi potansiyeli olarak önemli bir merkezdi. Hümmet Partisi'nin programının esasını da Müslüman işçilerin ihtilale daha fazla katılmasını sağlamaktı.²⁹

Musavat Partisi Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadelesini sürdürürken, Rusya'daki gelişmeler Azerbaycan'a da yansıyor. Şubat İhtilali'yle birlikte Rusya'da ikili yönetim ortaya çıkmıştı. Bir tarafta Duma'nın oluşturduğu Geçici Hükümet diğer tarafta ise Petrograd İşçi ve Asker Sovyetleri bulunmaktaydı. Bu doğrultuda Bakü ve Tiflis'te Sovyet yönetimleri oluşturuldu. Bakü'de gücünü artıran Bolşevikler, Bakü İşçi Sovyeti delegelerinin katılımıyla 6 Mart'ta Ermeni Yardımsevenler Derneği binasında gerçekleştirdiği toplantısında Stepan Şaumyan'ı genel sekreter seçti. Ancak Bolşevikler henüz tam egemenlik kuramamıştı. Yapılan

²⁵ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991, s.1-2; Musavat partisi hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Nesiman Yakublu, *Musavat Partiyasının Tarihi*, Bakü, Ay-Ulduz Yayınları, 1997.

²⁶ Akif Aşırılı, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında Kafkas İslam Ordusu*, Çev. Azad Ağaoğlu, Bakü, Qismet Yayınları, 2008, s. 6.

²⁷ “Musavat Ne İstiyor”, *Açık Söz*, Sayı: 671, 2 Şubat 1918, s. 2.

²⁸ “Kafkas Cumhuriyeti”, *Tanin*, no. 3319, 8 Mart 1334 (1918), s. 1.

²⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat: Neriman Nerimanov*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2014, s. 207-208.

bu ilk toplantıda yalnızca 9 Bolşevik vardı.³⁰ Uzun süre Çarlık rejimine karşı mücadele gruplar arasında yer alan Şaumyan, Lenin'in Kafkasya işlerinde çok güven duyduğu ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının önündeki en büyük engellerden biriydi. Onun önderliğinde Bakü'de kurulan Sovyet yönetiminin asıl amacı bütün ülkede Sovyet hâkimiyetini kurmak ve Azerbaycan'ı, Sovyet Rusya'nın ayrılmaz bir parçası haline getirmektir. Menşevik, Taşnak ve Bolşevik temsilcilerin bulunduğu Bakü Sovyeti'nde Azerbaycan Türklerinden tek bir temsilci bile yoktu. Buna rağmen Müslümanlar, siyasi partiler ve milliyetçi komiteler kurmaya çalışıyordu Kısa zamanda faaliyetlerini artıran ve halk içinde büyük nüfuza sahip olan Musavat Partisi, Ekim 1917'de Bakü Sovyet'ine yapılan seçimlere katıldı. Toplam 25 bin seçmenden 10 bininin oyunu alarak büyük bir başarı elde etti. Ancak Bolşeviklerin "Tüm İktidar Sovyetlere!" anlayışı sebebiyle Sovyet yönetiminden uzak durdu.³¹

Bolşevik yönetiminin baskısı altında Azerbaycan Türkleri'nin siyasi tavrını ortaya koyması açısından Nisan 1917'de Bakü'de toplanan Kafkasya Müslümanları Kongresi önemliydi. Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'daki Türk-Müslüman temsilcilerin katıldığı kurultay, Kafkasya Müslümanlarının ihtilal karşısındaki siyasi tutumunu belirlemek için toplanmıştı. Kongre başkanlığına Ali Merdan Topçubaşı'nın seçildiği kurultayın ilk günlerinde, Musavat Partisi etkinliğini korudu. Sosyalistler ise daha sonra Bolşeviklere katılacak olan Neriman Nerimanov tarafından temsil ediliyordu. Kongrede esas mesele, Rusya'nın gelecek siyasi durumu ve halkların hukukuydu. Kongre sonunda "*Rusya devlet kuruluşunun Müslüman milletlerinin menfaatini en iyi şekilde temin eden idare tarzı, coğrafi muhtariyet temelinde teşkilatlandırılmış demokratik bir cumhuriyetin teşkilatlanması olacaktır.*"³² kararı alındı. Alınan bu karar doğrultusunda Musavat Partisi ve onun lideri Resulzade, Azerbaycan, Dağıstan, Türkistan'da yaşayan Türk kavimleri için özerklik istediklerini Mayıs 1917'de toplanan Bütün Rusya Müslümanlarının Umumi Kurultayı'nda söyledi. Bu görüş kongrede, 271 oya karşı 446 oy ile kabul edildi.³³ Zor şartlar altında ifade edilen bu karar, gelecek günlerde Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık yanlısı tavrını gösteriyordu.

³⁰ Suny, *Bakü Komünü...*, s. 83.

³¹ Ramin Sadıgov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", *Gazi Türkiyat Dergisi*, S.16, Ankara, 2015, s. 170.

³² *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)...*, s. 39-40.

³³ İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 98; *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)...*, s. 40; Kongreler hakkında geniş bilgi için bkz. Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara, Kırım Dergisi Yayınları, 1997.

Azerbaycan’da örgütlenme faaliyetleri artarken Ekim 1917’de Bolşevikler iktidarı ele geçirmişti. Ekim İhtilali’den sonra Bakü’de Bolşevik yönetimi nüfuzunu daha da artırdı. 2 Kasım’da Bakü Sovyeti’nde yapılan toplantıda şehirdeki en yüksek otorite Bakü Sovyeti ilan edildi. Böylece Sovyet içindeki SR (Sosyal İhtilalciler)³⁴, Menşevik³⁵ ve Taşnak bloğu gücünü kaybetti. Şaumyan’ın İcra Komitesi Başkanı olduğu yönetimde yeni üyeler seçildi.³⁶ Bolşevikler Bakü’de bütün güçlerini yoğunlaştırmıştı. Şaumyan’ın başkanlık yaptığı Bakü Sovyeti, Petrograd rejimini tanıdı. Bakü Sovyeti’ne karşı, Bakü toplumunun sağ kanadını ise Bakü Şehir Duması temsil ediyordu. Bakü Şehir Duması’nın etkisi az olsa da Sovyet’e karşı direncin merkezi konumundaydı. Azerbaycan’da Bolşeviklerin esas rakibi ise Musavat Partisi idi. Aslında Musavat, Bolşeviklerin vaatlerine saygı gösterecekleri ve Rusya Müslümanlarına self- determinasyon hakkını verecekleri inancı nedeniyle, Sovyet’e karşı ılımlı yaklaşmaktaydı. Bolşeviklerin merkezileştirme anlayışına karşıydı ve otonomi için mücadele ediyordu. Şaumyan ise Bakü Sovyeti’nin faaliyetlerinin Merkez Yürütme Komitesi emirlerine uymak zorunda olduğunu açıkça ifade ediyordu.³⁷ Bu bağlamda 30 Aralık 1917’de Sovyet Rusya Komiserler Heyeti Başkanı Lenin ve Milletler Komiseri Stalin tarafından, Şaumyan’ın esas görevini ihitiva eden bir kararname imzalanmıştı. Şaumyan Kafkasya’da Sovyet rejimini tesis edecek, bu bölgedeki bağımsızlık hareketlerini önleyecek ve Rus ordusunun işgali altında bulunan Doğu Anadolu’da, Sovyet Rusya’nın himayesi altında bir Ermenistan devleti kuracaktı.³⁸ Sovyet yönetimi Bakü’deki bu çatışma ortamında Şaumyan’ı destekliyordu. Beyannamede bahsedilen self determinasyon hakkı ancak Bolşevik rejimin idaresinde kabul edilebilirdi. Aynı zamanda Bakü’nün ekonomik değeri, bağımsız Azerbaycan devletinin kurulmasından çok daha önemliydi.

İhtilalden sonra Bolşevikler Bakü’de gücünü artırırken, Güney Kafkasya’da idari ve siyasi hakimiyet Maverâ-yı Kafkas Komiserliği’ne aitti.

³⁴ Sosyal ihtilalciler 1902’de Partiya Sotsialnyy Revolyutsioneriy’i kurdular. Kısaca Es –er ve SR diye yazılmaktadır. Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 369,

³⁵ Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi 1903’de iki hizbe ayrıldı. Bunlardan azınlığı teşkil edenler Menşevikler adını almıştır. Abdullah Taymas, *Rus İhtilali’inden Hatıralar*, İstanbul, Turan Kültür Vakfı, 2000, s. 83.

³⁶ Vasıf Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, İstanbul, Teas Press Yayınları, 2018, s. 72.

³⁷ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 89-90.

³⁸ Mirza Bala, “Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin Menşei Hakkında”, *Dergi: Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, S.4, Münih, 1956, s. 20.

Bolşevik ihtilalinden sonra federatif bir hükümet kurulmasına rağmen, hükümetteki her üç milletin beklentileri farklıydı. Ermeniler batılı güçlere dayanarak, Kafkasya ve Türkiye'nin doğu vilayetlerinde bağımsız bir Ermeni devleti kurmak istiyorlardı. Gürcüler, Almanya desteğiyle bağımsız olmak istiyordu. Azerbaycan Türkleri ise bağımsızlık yolunda ırk, dil ve dini yönden ayrılmaz bağları olan Osmanlı Devleti'ne güveniyordu.³⁹ Nitekim Azerbaycan temsilcileri, Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerine karşı olumsuz tavırları karşısında iyi ilişkiler kurulması taraftarı olmuştur. Rusya Kurucu Meclisi'nin dağılmasından sonra Tiflis merkezli Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nde de yer alan Azerbaycan, hem Bolşeviklerin hem de Ermenilerin baskısı altında Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuştu. Batum Konferansı'yla bağımsızlığı ilan eden üç devletten biri olan Azerbaycan, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini müstakil bir devlet olarak sürdürecekti.

³⁹ Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri...*, s. 123.

BİRİNCİ BÖLÜM

BREST LİTOVSK'DAN MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR AZERBAIJAN

1.1 Brest Litovsk ve Osmanlı Devleti ile Barış Meselesi

Rusya'da ihtilalin ayak sesleri duyulurken bir yandan savaş devam etmekteydi. Ekim 1917'de Ruslar, Trabzon'un batısından Erzincan'a kadar olan toprakları işgal etmişti. 1917 Şubat İhtilali, yeni bir ileri harekâtı engellediğinden cephelerin yeri değişmemişti. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan orduları, Çarlık Rusyası sınırları içinde bulunan Polonya topraklarını işgal edip Ukrayna önlerine dek gelmişlerdi.

1917 Ekim İhtilaliyle Sovyetler ilk iş olarak 8 Kasım 1917'de (eski takvimle 26 Ekim'de) yayınlanan barış kararnamesiyle ilhaksız ve teminatsız barış çağrısı yaparak savaştan çekildiğini ilan etmişti.⁴⁰ Yeni rejimin bu ilk icraatı Geçici Hükümet'ten kökten farklılık taşıyordu. İngiltere açısından bu durum, İngiliz-Rus işbirliğinin sonu ve Güney Rusya ile Kafkasların düşman etkisine açılması anlamına geliyordu. Doğu sınırındaki 2 milyona yakın Alman askerinin batı cephesine aktarılması ihtimali Alman zaferinin önünü açabilirdi. Nitekim 27 Kasım'da Alman Hükümeti, Rusya ile barış müzakerelerinin başlamasını resmen kabul etmişti.⁴¹ Sonunda Rusya, Almanya, Avusturya- Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında görüşmeler 15 Aralık 1917'de sona ermiş ve 17 Aralık 1917'de geçerli olmak üzere 28 günlük bir mütareke imzalanmıştı. Mütareke, adı geçen devletlerin Karadeniz ve Baltık Denizi'ne kadar bütün cephelerinde geçerli olacaktı. Asya'da ve Osmanlı-Rus Cephesi'nde mütareke aynı zamanda başlayacaktı.⁴²

Mütarekenin gereği Osmanlı Devleti ve Rusya arasında savaşa fiilen son vermek için Kafkas cephesinde ayrı bir mütareke imzalanması gerekiyordu. Ancak Güney Kafkasya'daki siyasi belirsizlik başka bir zorluk ortaya çıkarmaktaydı.⁴³ Bu dönemde Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği, Bolşevik yönetimini tanımadığı için yapılan anlaşma ve görüşmeleri de kabul etmiyordu. Hala Rusya Kurucu Meclisi toplanıncaya kadar meselelere temkinli yaklaşılıyordu. Bölgede komiserliğin yanı

⁴⁰ Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Rus ilişkileri 1917-1923*, İstanbul, Boyut Yayınları, 2000, s. 11-12,

⁴¹ Bülent Gökay, *Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında Türkiye*, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006, s.3; Potyemkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi...*, s. 380.

⁴² Brest Litovsk Mütarekesi metni için bkz.: Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu...*, s. 77-78.

⁴³ Akdes Nimet Kurat, "Birest-Litovsk Müzakereleri ve Barış" *Belleten*, C. XXXI, S.123, Ankara, 1967, s. 378.

sıra Kafkasya İşçi, Asker ve Köylü Şuralarının Merkez-i İcraiyesi vardı. Bu merkezî teşkilatların dışında Azerbaycan Milli Komitesi, Gürcistan Milli Şurası ve Ermenistan Milli Şurası ve bu oluşumları destekleyen siyasi fırkalar bulunuyordu.⁴⁴

Brest Litovsk görüşmeleri devam ederken, 22 Kasım 1917’de Başkumandan Vekili Enver Paşa, III. Ordu karşısındaki Rus başkomutanlığı ile temasa geçerek bir mütareke teklif edilmesini III. Ordu kumandanı Vehip Paşa’dan istedi. Çeşitli yazışmalardan sonra belirlenen Osmanlı ve Rus delegeleri 15 Aralık 1917’de Erzincan’da ilk toplantılarını gerçekleştirerek karşılıklı isteklerini bildirdi.⁴⁵ Görüşmelerde Türk tarafı, III. Ordu Kurmay Başkanı Ömer Lütfi Bey, Maverâ-yı Kafkas tarafı ise Kafkas ordusu Kurmay başkanı General Vişinsky başkanlığındaki heyetlerle temsil edildi. Erzincan’daki Rus murahhasları müstakil Mevarâ-yı Kafkasya Komiserliği adına hareket ettiklerini, Brest Litovsk’da alınan kararların esas alınmayacağını bildirmişlerdi. Enver Paşa ise Brest Litovsk müzakerelerinin devam etmesi sebebiyle müstakil bir Kafkas hükümetinin dikkate alınmasını uygun görmüyordu. Bu belirsizliklere rağmen müzakereler olumlu sonuçlanarak 18 Aralık 1917’de Erzincan Mütarekesi imzalandı. Mütarekenin imzalanmasıyla üç yıldan fazla devam eden Türk- Rus muharebesi sona erdi⁴⁶

Kafkasya’da bu gelişmeler yaşanırken Bolşevik Rusya, Kafkas cephesindeki durumu kendi lehine çevirmeye çalışıyordu. Merkezî Sovyet yönetiminin 11 Ocak 1918’de neşrettiği yeni kararname ile Ermenistan ve savaş sırasında Rusların işgal ettiği Türk topraklarının birleşmesinden oluşan “Büyük Ermenistan” projesini hayata geçirmeyi amaçlıyordu. Bu kararnameye göre Kafkasya Fevkalade Komiseri Stepan Şaumyan’a Doğu Anadolu’nun işgal altındaki topraklarında bir Ermeni milis teşkilatı kurulması görevi verildi.⁴⁷ Aynı zamanda İtilaf Devletleri de Ermeni ve Gürcü birliklerinin kurulmasını destekliyordu. Bağdat’ta bulunan İngiliz Ordusu’nun en önemli görevlerinden biri Almanları ve Türkleri Kafkasya’dan atmaktı. Ermeni ve Bolşeviklerin Bakü’den başlayıp Azerbaycan’ı kapsayan taarruz planları vardı. Gürcü ve Emeni ordularının baskısı altında kalan Azerbaycan Türkleri de kendi milis

⁴⁴ Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi...*, s. 67.

⁴⁵ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu...*, s. 91-96.

⁴⁶ Mütareke metni ve ayrıntılı bilgi için bkz. Nurcan Yavuz, “Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, Ankara ,1996, s. 208-232; Enis Şahin, “Rus İhtilallerinden Mondros Mütarekesi’ne Kadar Türkiye-Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri (1917-1918)”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S.44, (Mart-Nisan 2002), s. 354.

⁴⁷ Halil Bal, “Brest-Litovsk Antlaşması’ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.5, İstanbul, 2004, s.27; Şahin, “*Rus İhtilallerinden Mondros Mütarekesi’ne Kadar Türkiye-Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri (1917-1918)*”, s. 354-355.

teşkilatlarını kurmaktaydı. Gence Milli Komitesi ve siyasi partilerin iştiraki ile yapılan toplantıda Türk ordusundan yardım talep etmeye karar verildi. Alınan karar neticesinde Ocak 1918'de Naki Keykurun Şeyhzamanlı ile I. Dünya savaşında Rusya'da esir düşen Süvari Teğmen Hüsamettin (Tuğaç) Bey'in İstanbul'a gönderilmesine karar verildi. Mart ayında İstanbul'a varan ve Pera Palas Otelinde ikamet eden Kafkasya İslam Murahhasları Meclisi Mebusan'da müzakerelerde bulunmuşlardı. Naki Bey, Enver Paşa ve Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin katıldığı toplantıda Gence Milli Komitesi'nden aldığı talimatnameyi sundu. Azerbaycan'ın durumu hakkında bilgiler vererek, Azerbaycan halkının kendilerinden yardım beklediğini ifade etti. Rus Çarlığı döneminde askeri olarak zayıf bırakılan Azerbaycan Türkleri için askeri öğretmenler ve çavuş kadrosu gönderilmesini talep etti. İstanbul'da devam eden görüşmeler sonucunda Osmanlı yetkilileri; Kafkasya'da Rus ordusunun kalmadığını, bölgede otorite boşluğunun bulunduğunu, Gürcü ve Ermeni silahlı güçlerinin teşkilatlanmasına meydan vermeden bir an önce kesin darbenin vurulması gerektiğini öğrenmişlerdi.⁴⁸ Yapılan seyahati hatıralarında ayrıntılı olarak anlatan Naki Keykurun, görüşmeleri iki kardeş milletin dertleşmesi olarak değerlendirmişti.⁴⁹ İki kardeş milletin görüşmesi Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında da etkili olmuştu. Bakü'nün kurtarılması için bir ordu teşkil edilmesi bu görüşmelerin en önemli sonuçlarından biriydi.

İstanbul'da görüşmeler devam ederken Rus Bolşevik makamları, Ermenileri koruma siyasetini tatbik etmekte, Türk-Müslüman ahaliye yapılan zulme seyirci kalmaktaydı. Brest Litovsk'taki Türk heyeti (*Sadrazam Talat Paşa, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa, Berlin Askeri Ataşesi Zeki Paşa*) Rusya'nın desteklediği Ermeni zulmüne son verilmesini Sovyet delegasyonundan talep etti.⁵⁰ Bu şartlar altında Enver Paşa, Güney Kafkasya yönetimine yaklaşmayı uygun gördü. Ona göre bağımsız bir Kafkasya Hükümeti, Türkiye ve Rusya arasına bir tampon devlet vazifesi görecekti. Maverâ-yı Kafkas hükümetinin bir devlet olarak tanınması, Rusların Kafkasya'ya hakim olmalarına engel olmak açısından önemliydi. Bu nedenle Kafkas hükümetinin Brest Litovsk'taki barış görüşmelerine katılmasını ve komiserliğin bağımsızlığının tanınmasını

⁴⁸“Kafkas Murahhasları”, *Sabah*, no. 10164, 4 Mart 1334 (1918), s. 2; Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul, İstanbul Ekspres Matbaası, 1964, s. 67; Mustafa Sarı “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)”, *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, (Mart 2016), s. 85-87.

⁴⁹ Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları...*, s. 69.

⁵⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 379

istiyordu. Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği yapılan teklifleri kabul ederek konferansa iştirak etseydi, Ukrayna gibi bağımsızlığı tasdik edilen bir devlet olabilirdi. Ancak tüm teşebbüsler sonuçsuz kalmıştı. Aynı zamanda Ermeniler işgal edilmiş Türk topraklarındaki Müslüman ahaliye mezalimlerini artırmışlardı. Bunun üzerine Osmanlı Harbiye Nezareti, Türk ordularının 12 Şubat 1918'de doğu yönünde ileri harekâta geçmesi emrini verdi.⁵¹ Türk Toprakları süratle Ermeni işgalinden kurtarılmaya başladı. 7 Şubat'ta Kelkit, 13 Şubat'ta Erzincan, 19 Şubat'ta Bayburt, 22 Şubat'ta Tercan kurtarıldı. Kıyı boyunca ilerleyen kol 24 Şubat'ta Trabzon'u kurtardı.⁵²

Kazanılan askeri başarılar sonucunda Osmanlı devleti hem Ermeni mezalimini engelleyecek hem de Rusya karşısında kaybettiği toprakları geri kazanabilecekti. İstanbul'daki Alman elçisi Bernstoff'ın bildirdiğine göre, *"Türk hükümeti, diğer sahalarda da elden çıkan araziye (Filistin, Suriye ve Irak) Kafkaslarda telâfi etmek arzusunda idi. Enver ve Talât Paşalar, Türklerin Almanlarla birlikte, Batum-Bakû demiryolu üzerinden Asya'da (yani Türkistan ve İran'da) ekonomik faaliyette bulunabileceklerini iddia etmekte idiler"*.⁵³ Nitekim Brest-Litovsk Barışı henüz akdedilmeden önce, Enver ve Talât Paşalar Türk ilerleyişinin Bakû'ye kadar uzamasını düşünmeye başlamışlardı.⁵⁴

Türk ilerleyişiyle birlikte 19 Şubat'ta başlayan Alman taarruzu Rusya'yı çıkmaza sürükledi. Almanya'nın barış şartlarını ültimatom şeklinde sunmasıyla görüşmeler tekrar başladı. Nihayetinde 3 Mart 1918'de imzalanan barış anlaşmasıyla Osmanlı Devleti, Kars Ardahan ve Batum vilayetlerini tekrar elde etmeyi başardı. Yapılan referandumla üç sancak resmen Osmanlı topraklarına katıldı.⁵⁵ Artık Osmanlı yönetimi Kafkasya'da daha aktif siyaset yürütecekti. Bağımsızlık mücadelesi veren Azerbaycan Türkleri ile ilişkiler daha da artacak, Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlığı için mücadele verilecekti.

1.1.2 Trabzon Konferansı

⁵¹ Şahin, *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri...*, s. 206-210.

⁵² Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2002, s. 14; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi...*, s.448-449; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C.3, Kısım 4, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966, s. 201-206.

⁵³ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 382.

⁵⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 382.

⁵⁵ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu...*, s. 398.

Bilindiği gibi Bolşevik İhtilali'nden sonra Maverâ-yı Kafkasya Komitesi yerine Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği kurulmuştu. Her ne kadar bağımsızlık talep etseler de Rusya'nın bir parçası olarak hareket ediyorlardı. Brest Litovsk görüşmelerine katılmayı reddediyorlardı. Bu sırada Osmanlı Devleti, Rusya ile Erzincan Mütarekesini imzalamış, Rus ordusunun Doğu Anadolu'dan tahliyesini sağlamıştı. Bununla yetinmeyen Enver Paşa, Güney Kafkasya'daki komiserlikle ilişki kurulmasını ve barış yapılmasını istiyordu. Sonunda Vehip Paşa, Gürcü asıllı General Odişalidze'ye 9 Ocak 1918'de bir yazı ile başvurarak Enver Paşa'nın barış talebini ilettili. Osmanlı Devleti bu telgrafla Maverâ-yı Kafkas hükümetiyle ilk kez resmî ilişkiye girmiş oluyordu. Bu gelişmeler yaşanırken Petrograd'da Kurucu Meclis toplanmaya çalışıyordu. Fakat bu Meclis, 6/19 Ocak 1918'de Bolşevikler tarafından dağıtıldı. Bundan sonra Maverâ-yı Kafkas hükümeti Osmanlı Devleti'nin taleplerini dikkate almaya başladı.⁵⁶ Komiserliği barış yapmaya sevk eden önemli bir sebep de 12 Şubat'ta başlayan Türk ileri harekâtıydı.

Mavera-yı Kafkasya Komiserliği, Bolşeviklerin Petrograd'da toplanan Kurucular Meclisi'ni dağıtmaları üzerine, Sovyet yönetimi ile ilişkilerin kesilmesi kararını aldı. Aynı zamanda, Rusya Kurucu Meclisi için seçilmiş ve Petrograd'a gidememiş temsilcilerden oluşan "Maverâ-yı Kafkasya Seymi"ni oluşturdu. Güney Kafkasya'nın en yüksek idare makamı olan bu mecliste Azerbaycan; Musavat ve Demokratik Grup 30 mebus, Müslüman Sosyalistler bloğu 7 mebus, İttihad 3 mebus olmak üzere temsil ediliyordu.⁵⁷ Gerek Komiserlik gerekse Seym'de Gürcüler (Menşevikler) önder rolde idi. Komiserliğin ve Seym'in başkanı Gürcülerdi.⁵⁸ Seym'de 14 Şubat'ta alınan kararlar doğrultusunda, Osmanlı Devleti ile ayrı bir barış yapılmasına karar verildi. 19 Şubat'ta askeri makamlara barış görüşmelerine hazır olduğu bildirildi.⁵⁹ Komiserlik her iki tarafın çıkarlarına uygun olacak şekilde, merkezi Tiflis olmak üzere müzakerelerin başlamasını talep etti.⁶⁰

Kafkasya hükümetiyle barış, insan ve toprak kaybı sebebiyle önemli hale gelmişti.⁶¹ Ancak hükümetin belirsiz konumu ve çoklu yapısı Meclis-i Mebusan'da çeşitli tartışmalara sebep oluyordu. Aslen Kafkasya Türkü olan ve Azerbaycan Milli

⁵⁶ Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 199.

⁵⁷ Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi...*, s. 67.

⁵⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 462-463.

⁵⁹ Şahin, "Rus İhtilallerinden Mondros Mütarekesi'ne Kadar Türkiye-Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri (1917-1918)", s. 358.

⁶⁰ "Kafkasya Cumhuriyeti'nin Sulh Müzakeratı Teklifi", *Sabah*, no. 10154, 22 Şubat 1334 (1918), s. 1.

⁶¹ "Kafkasya Sulhu", *Sabah*, no. 10156, 24 Şubat 1334 (1918), s. 1.

Mücadelesi'nde önemli bir isim olan Karahisar milletvekili Ahmet Ağaoğlu, eğer bütün Kafkasya namına bir sulh söz konusuysa çoğunluğu temsilen müzakerelerin Bakü ya da Gence'de yapılması gerektiğini söylemişti.⁶² Ayrıca dostluk ilişkileri ve devamlılık açısından Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti'nin, halkın temayülünü ifade edecek şekilde Müslüman ağırlıklı olması gerektiği dile getirilmişti.⁶³

Osmanlı Devleti'nde bu tartışmalar sürerken Seym'de Gürcü Menşevikler, bağımsız bir Güney Kafkasya devleti ihtimali üzerinde duruyordu. Parlamento gruplarının bulunduğu toplantılarda Azerbaycan siyasi önderleri, Müslümanların Osmanlı Devleti ile savaşmanın düşünülmemeyeceğini bildirdiler. Güney Kafkasya devleti ideali Musavatçıların bağımsızlık idealinden uzaktı.⁶⁴ Kafkas Cephesi'nden ayrılan Ermeni askeri gruplarının Bakü'de olması, İngilizlerin İran'ın kuzeyine hareket etmesiyle doğan tehlike, Almanya'nın Bakü petrolü üzerindeki amaçları Azerbaycan milli grubunu rahatsız ediyordu. Onlara göre Osmanlı yönetimiyle derhal barış yapılmalıydı.⁶⁵ Nitekim 23 Şubat 1918'de Tiflis'te toplanan Seym, barış müzakerelerinin başlamasına ve en uygun yerin Trabzon olduğuna karar verdi. Alınan karar Osmanlı Hükümeti'ne bildirildi. Fakat 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Barışı'nın imzalandığı haberi Tiflis'e ulaşınca Seym, bu olayı şiddetle protesto etti.⁶⁶ Gürcü Cheidze başkanlığında toplanan Seym, anlaşmayı tanımadığını ilan etti. Kafkasya hükümeti, Evliye-i Selase'nin kendi toprakları olduğunu iddia ediyordu.⁶⁷ Ahmet Ağaoğlu'na göre Rusya ile yapılan anlaşma Kafkasya'da da geçerli olmalıydı. Harbin devam etmesi iki taraf için de felakete sebep olabilirdi. Kafkasyalılar kendi mukadderatlarını kendileri tayin etmeliydi. Alman Dışişleri Bakanlığı da, Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'nin Rusya'dan bağımsız olarak İttifak Devletleri ile barış antlaşması imzalanması gerektiğini düşünüyordu.⁶⁸

⁶² Ağaoğlu Ahmed "Kafkasya" *Tercüman-ı Hakikat*, no. 13295, 25 Şubat 1334 (1918), s. 1.

⁶³ "Kafkasya Hükümeti", *Tanin*, no. 3308, 25 Şubat 1334, s.1; Ayrıca bkz. Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 229.; Çetin Küçükkayhan, "Osmanlı Basınına Göre Brest Litovsk'tan Mondros'a Kafkasya", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001, s. 107.

⁶⁴ Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 164.

⁶⁵ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rus İşgaline Kadar (1918-1920)*, Çev. Aslan Erturun, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998, s. 52. (Çalışmanın Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış ilk neşri için bkz: Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde 1918-1920'nci İller, Bakü, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı*, 1993.)

⁶⁶ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu...*, s. 416-417; Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 466.

⁶⁷ "Kafkasya Türkiye Sulhunu Tanımıyor" *Sabah*, no.10181, 21 Mart 1334 (1918), s. 2; Tahir Sünbül, *Azerbaycan Dosyası*, Ankara, Kök Yayınları, 1990, s. 80.

⁶⁸ Ağaoğlu Ahmed, "Kafkasya'da Neler Oluyor", *Tercüman-ı Hakikat*, no.13321, 23 Mart 1334 (1918), s. 1; Qiyas Şükürov-Vasif Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*,

Gerçekten de Osmanlı Hükümeti, Maveray-yı Kafkasya Komiserliği'ni defalarca müstakil bir devlet olarak kabul etmiş ve müracaatta bulunmuştu. Fakat komiserlik girişimleri cevapsız bırakmıştı. Bu nedenle muhatap olarak Rusya'yı kabul etmişti. Buna göre de Brest Litovsk Barışı'nın uygulanmasını ve Evliye-i Selase'nin boşaltılmasını istemek en doğal hakkıydı. Diğer taraftan Türk ileri harekâtı da devam etmekteydi. Bu gergin ortamda heyetler Trabzon'a doğru yola çıkmıştı.⁶⁹

Sonunda Trabzon'daki konferans 14 Mart 1918'de başladı. Kafkas heyeti Akakiy Çhenkeli (Gürcü Menşevik) başkanlığında 11 murahhas üye, 8 askerî üye ve diğerleri malî, ticarî ve sınaî müşavirler, tercümanlar, kâtipler ve emir zabitleri olmak üzere 43 kişiden oluşmaktaydı. Bunlar arasındaki Müslüman murahhaslar Resulzade Mehmed Emin Bey (müşavir), İbrahim Haydarov (murahhas, Duma'da Bakû mebusu ve Dağıstan adına Seym'de mebusu), Haydar Bey Ayaşindze (murahhas, Acar), Halil Bey Has-Muhammedov (murahhas), Mehmed Hasan Hacinski (murahhas), Akber Ağa Şevhülislâmov (murahhas), Mir Yakub Mehdivef (murahhas)'den ibaretti.⁷⁰ Osmanlı Hükümeti ise Bahriye Erkan-ı Harbiye Reis-i Rauf Bey ve Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliği Kalemi müdürü Nusret Bey tarafından temsil edilmekteydi. Osmanlı heyeti, Kafkasya Cumhuriyeti adı altındaki devletin çoğunluk halinde Müslümanlardan oluştuğundan dolayı delegelerin çoğunun Müslümanlardan meydana gelmesi gerektiğinde ısrar ediyorlardı.⁷¹

Görüşmeler esnasında Osmanlı temsilcileri Kars, Ardahan ve Batum'dan vazgeçmeyeceklerini ve Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılarak bağımsızlık ilanında bulunması gerektiğini bildiriyordu. 11 Mart 1918'de Trabzon'a gidecek olan dört temsilci (Müslüman murahhaslar Haydarov ve Has-Mehmedov, Gürcü Mihayloviç Lashişvili, Ermeni Hovhannes Kaçaznuni) Tiflis'e gelerek, Seym'de gelişmeler doğrultusunda talimatlar almıştı. Açık Söz gazetesine yansıyan haberde Osmanlı temsilcilerinin sulh görüşmelerinin devamı için Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesi şartını öne sürdüğü yazmaktaydı. Maveray-ı Kafkasya heyetine verilen talimatlar ise Brest Litovsk Antlaşması'nın reddi, Osmanlı Devleti sınırları dahilinde

İstanbul, Teas Press Yayınları, 2018, s. 45-47; Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s.228.

⁶⁹ Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 262-264.

⁷⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 467-469, Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 276.

⁷¹“Kafkasya’ya Giden Murahhaslarımız”, *Tercüman-ı Hakikat*, no. 13306, 8 Mart 1334 (1918), s. 2; Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 303-304.

“Türk Ermenistanı”nın kurulması, Kars-Ardahan-Batum’un iade edilmesi idi.⁷² Bu doğrultuda Ermeni ve Gürcüler Osmanlı Hükümeti’nin taleplerinin reddedilmesini isterken Müslüman murahhaslar kabulünü tavsiye ediyordu. Fethali Han Hoyski, Osmanlı Devleti’nin Maverâ-yı Kafkasya hükümetini defalarca bağımsızlığa teşvik ettiğini ve Brest Litovsk’a davet ettiğini hatırlatıyordu.⁷³ Musavat Partisi, Seym’in 26 Şubat 1918 tarihli toplantısında, Osmanlı Devleti ile doğrudan müzakere yapılabilmesi için Kafkasya’nın hukuken bağımsız bir devlet halinde teşekkül etmesinin şart olduğunu ileri sürmüştü. 25 Mart’ta gerçekleşen toplantıda da Kafkasya istiklalinin ilanını talep etmişti.⁷⁴

Görüşmeler bu zorlu şartlar altında devam ederken, Osmanlılar askerî harekâta devam ediyordu Rauf Bey, 6 Nisan 1918’de Kafkas murahhas heyetine ültimatoma mahiyetinde bir yazı göndererek, tüm isteklerinin 8 Nisan 1918’e kadar kabul edilmesini istedi. Bu şartlar altında Çenkeli, toprak tavizleri vererek barış yapılmasını teklif etmişti. Ancak Tiflis’ten bir talimatın gelmemesi süreci uzatıyordu. Bunun üzerine Maverâ-yı Kafkas delegasyonu toplanarak Brest Litovsk şartlarını kabul ettiğini iletti. Anlaşmanın delegasyon tarafından kabul edildiğine dair telgraf 10 Nisan’da Tiflis’e ulaştı. Ancak Seym’de Gürcülerin Batum’dan, Ermenilerin Kars’tan vazgeçmeyen siyasetleri sonucunda anlaşmanın kabul edilemeyeceği kararı alındı. Seym’de Ermeniler, Gürcüler ve özellikle Azerbaycanlı temsilciler arasında şiddetli tartışmalar devam ediyordu. Azerbaycanlı ve Müslüman mebuslar, Hüseyin Rauf Bey tarafından ileri sürülen taleplerin kabulünü istemişlerdi. Azerbaycanlı mebuslar, Türkiye ile olan dini ve ırkî bağları sebebiyle suçlayıcı tavrılara maruz kalıyordu. Ancak savaşa hiçbir şekilde dahil olmayacaklarını iletmışlerdi. Bu doğrultuda Musavat, Tarafsız Müslümanlar ve Rusya’daki Müslümanlık (ittihad) grubu, yapılacak savaşın Maverâ-yı Kafkasya demokrasisi açısından ağır sonuçlar doğuracağını dair beyanatta bulundu. Ayrıca Maverâ-yı Kafkasya halkına mümkün olan bütün yollarla yardım edeceklerini ve barışçı çözümler için çalışacaklarını belirtmişlerdi.⁷⁵

Tiflis’te tartışmalar sürerken Türk birlikleri 14 Nisan’da Batum’u zaptetti. Nisan sonlarında Kars, Ardahan ve Batum, Türk birlikleri tarafından ele geçirilmişti.

⁷² “Sulh Etrafında” Açık Söz, Sayı: 702, 18 Mart 1918, s. 4; Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 299.

⁷³ Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 166-167; Firuz Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 119.

⁷⁴ Bala, “Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin Menşei Hakkında...”, s. 21.

⁷⁵ Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 420-436.

Türk askerî hareketlerinin baskısı altında Seym, Trabzon'da bulunan Türk heyetinin şartlarını kabul etmek zorunda kaldı. Aynı zamanda 22 Nisan 1918'de Çhenkeli başkanlığında "Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti" kendisini müstakil bir devlet olarak ilan etti.⁷⁶ Savaş taraftarı Gürcü Gegeçkori'nin istifa etmesi Osmanlı basını tarafından da olumlu yansıtıldı. Onun yerine Trabzon'da Osmanlı heyetiyle olumlu görüşmeler gerçekleştiren Çhenkeli'nin geçmesi memnuiyetle karşılandı. Ancak Ahmet Ağaoğlu duruma temkinli yaklaşarak Gegeçkori ve Chenkeli'nin Menşevik bloğa dahil olduğunu yani Geçici Hükümet hizbinden olduğunu unutmamak gerektiğini ifade etmişti. Çhenkeli'nin olumlu tavrının sebebini barışçı tutumdan ziyade Osmanlı Ordusunun Batum ve Revan'a yaklaşmasından kaynaklanmaktaydı. Diğer taraftan Bakü'de Bolşevikler, Rus ve Ermeni askerlerini elde edip, sanayi işçilerini kandırarak oradaki Türk unsurunu ezmeye çalışıyorlardı. Bu şekilde Kafkasya Türklüğünün önemli bir merkezi akamete uğratılmıştı. Bakü'de bu hadiseler devam ederken Gürcü Menşeviklerin fırsattan istifade ön plana çıkması doğaldı. Menşevikler her ne kadar Bolşeviklere muhalif olsalar da birleştikleri nokta bütün Rusya Cumhuriyetlerinin müttefikliği anlayışıydı.⁷⁷ Diğer taraftan Almanların himayesinde hareket eden Gürcü Menşevikler Osmanlı aleyhine hareket etmekten çekinmiyorlardı.

Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti'nin ilanından sonra Çhenkeli 23 Nisan'da Vehip Paşa'ya bilgi vererek kendi bağımsızlığını ilan eden bir hükümet olarak görüşmelerin Batum'da devam ettirilmesini istiyordu. 28 Nisan 1918'de Osmanlı Devleti Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti'ni tanıyarak, görüşmelerin Batum'da yapılmasına onay verdi.⁷⁸ Trabzon'da görüşmeler yarım kalsa da Osmanlı Devleti'nin talepleri, Gürcü ve Ermeni fraksiyonların itirazlarına rağmen kabul edildi. Bundan sonra barış görüşmelerine Almanya'nın dahil olduğu bir ortamda, Rusya'dan bağımsız olarak kurulan yeni bir hükümetle devam edilecek olması önemli bir gelişmeydi.

1.1.3 Batum Konferansı ve Milli Azerbaycan Devleti

Konferans yerinin Batum olarak belirlenmesinden sonra görüşmeleri yürütecek temsil heyetleri belirlenmişti. Osmanlı Devleti tarafından Batum

⁷⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 473

⁷⁷ "Kafkasya İşleri", *Tanin*, no. 4467, 25 Nisan 1334 (1918), s. 1; Ağaoğlu Ahmed "Kafkasya'da", *Tercüman-ı Hakikat*, no. 13344, 25 Nisan 1334(1918), s. 1.

⁷⁸ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s.141.

Konferansı'na, Adliye Nazırı Halil Menteşe (Bey) başkanlığında bir heyet gönderildi. Kafkas delegasyonunun başkanı ise Trabzon'da olduğu gibi Gürcü Menşevik Çenkeli idi. Konferansa Rusya'dan ayrılma kararı alan Kuzey Kafkasya adına bir heyet de katılıyordu. Maverâ-yı Kafkas grubu içinde Azerbaycan Türklerini temsilen Mehmet Emin Resulzade murahhas, Mehmet Hasan Hacınski murahhas, Fethali Han Hoyski ve Aslan Safikurdski danışman olarak bulunuyordu. Genel olarak delege sayısı oldukça fazlaydı. Gürcülerin çoğunluğuna rağmen her milletten iki kişi oy hakkına sahipti.⁷⁹

Maverâ-yı Kafkasya heyeti artık bağımsız bir devleti temsil ediyordu. Bağımsız bir devlet tarafından görüşmelerin gerçekleştirilmesi, Rusya ve Almanya'nın da tutumunu değiştirmişti. Bolşevikler etkin oldukları Bakü'de, Şaumyan'ın faaliyetlerini genişletmesini desteklemeye başlamıştı. İstiklalden sonra Müslümanlara baskıları artmış, Viladikafkas ve Daryal geçidini ele geçirmeye çalışmışlardı. Özellikle Bakü'de Müslümanlarla Sovyet taraftarları arasında mücadeleler şiddetlenmişti.⁸⁰ Almanya ise, Osmanlı Devleti müttefiki olarak kendi çıkarlarını korumak amacıyla konferansa Otto von Lossow başkanlığında bir heyet göndererek görüşmelere dahil olmaya çalışıyordu.⁸¹

Büyük devletlerin de ilgisini arttığı bu dönemde konferans, 11 Mayıs 1918'de ilk ve son oturumunu gerçekleştirdi. Osmanlı heyeti Kars, Ardahan ve Batum'un yanı sıra Ahıska, Ahılkelek, Gence bölgeleri ile Kars-Culfa demiryolunu da istiyordu. Bu istekler Almanya ve Gürcistan yakınlaşmasını hızlandırmıştı. Gürcü Chenkeli, Lossow'a, Azerbaycan Türkleri'nin Osmanlı Devleti ile birleşebileceğini ve Osmanlı ordusunun demiryollarını ele geçirmek için harekete geçeceğini söylüyordu. Bu durum karşısında Alman himayesini talep ediyordu.⁸²

Güney Kafkasya'da ortaya çıkan bu gelişmeler İngiltere tarafından da takip ediliyordu. Bolşevikler Brest Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak, Kars, Ardahan ve

⁷⁹ Şahin, *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 520-521.

⁸⁰ "Kafkasya'da Bolşeviklerin Harekatı", *Atıf*, no. 139, 19 Mayıs 1334 (1918), s. 4; "Bakü'de Dahili Muharebe" *Tanin*, no. 3395, 23 Mayıs 1334 (1918), s. 1; Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 86.

⁸¹ Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 244; Almanlar Bakü'de öncelikle askeri güç olarak bulunmak istemişlerdi. Henüz Bakü alınmadan önce Alman Dışişleri Doğu Sorumlusu Rudolf Nadolny, General von Lossow'la yazışmalarında bağımsız Bakü yönetiminde bulunmaları gerektiğini, Türklerin askeri yönetimi Almanlara bıraktığı takdirde endişelenecek bir şey olmadığını ifade etmişti. Kemal Özcan- Fatih Çolak, "1918 yılında Kafkasya'da bulunan Alman Heyeti'nin Azerbaycan'la ilgili Hazırladığı Raporlar", *VII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi)*, (Aralık 2017), s. 1320.

⁸² Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 251-253.

Batum'dan çekilmişti. Almanlar Bakü petrollerinden büyük bir pay elde edebilirdi. İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour, İngiliz Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmasında Batum'daki Alman garnizonunun rahat bir şekilde Bakü'ye geçebileceğini ve Bakü'deki petrol kaynaklarından büyük bir pay alabileceğini belirtiyordu. Aynı zamanda demiryolları üzerindeki gücünü artırarak Batum'dan, Bakü, Krasnovodosk ve Merv'e kadar bir sınır hattı çizebilirdi. Böylece Hindistan üzerine kestirme bir yol elde edebilirdi. Osmanlı Hükümeti ise Azerbaycan Türkleri ve Orta Asya Türk halklarıyla iletişim kurmaya çalışıyordu. Almanya'nın politikası içinde Kafkasya, İran ve Hindistan'a açılan bir geçit niteliğindeydi. İşte bu noktada Gürcistan'ı kendi koruması altına alarak, Kafkasya Hristiyanlarının koruyucusu gibi davranıyordu. Diğer taraftan Kafkasya hükümetleri Osmanlı Hükümeti gözetiminde bir araya geliyordu. İngiltere'yi asıl endişelendiren husus, Almanların Kafkasya'da tutunarak İran ve Hindistan'a bir geçit elde etmek amacında olmasıydı.⁸³ Bu bağlamda Batum Konferansı esansında daha da gelişen Gürcistan ve Almanya görüşmeleri İngiltere'nin tedirginliğini artırıyordu.

Yapılan görüşmeler neticesinde General Lossow, Gürcü delegeleriyle bir anlaşmaya varmıştı. Buna göre; Gürcistan bağımsızlığını ilan ederse Almanya onu destekleyecekti. Türklerin Maverâ-yı Kafkasya'ya yönelik askeri faaliyetleri sebebiyle Çenkeli, 25 Mayıs 1918'de Tiflis'e gönderdikleri telgrafta bağımsızlığın ilanının geciktirilmemesini bildirdi. Almanya'nın da desteğini alan Gürcüler, 26 Mayıs 1918'de Seym'i toplantıya çağırdı. Toplantıda Gürcü mebusların yanı sıra Almanlar adına müzakerelere iştirak edecek olan Kont von Schulenburg ve Kress von Kressenstein de bulunuyordu. Aynı toplantıda bağımsızlığını ilan eden Gürcistan, müstakil bir devlet haline geldi. İlk işi Almanya ile yapılan geçici anlaşmaları geçerli hale getirmek için Poti müzakerelerini hızlandırmak oldu. Aynı gün, Ahıska ve Ahılkelek'in Müslüman halkları da Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti'nden ayrıldıklarını ilan ettiler. Ama o sırada Güney Kafkasya diye bir ülke zaten kalmamıştı. Azerbaycanlılar kendi cumhuriyetlerini 28 Mayıs'ta ilan edince, Ermeniler de hiç istemeseler de, 30 Mayıs'ta onları izlemek zorunda kaldılar.⁸⁴ Azerbaycan bu süreçte, Gürcistan'ın bağımsızlık kararının hemen

⁸³“Germany And Asia”, *The Observer*, 17 Mart 1918, s. 6; “The Caucasus”, *The Manchester Guardian*, 10 Temmuz 1918, s. 4.

⁸⁴Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 595-597; Selami Kılıç, “Türk-Alman Kaynakları Işığında Sovyet İhtilali Sonrası Kafkasya”, *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2017, s. 191.

ardından olağanüstü toplantı gerçekleştirildi. F. H. Hoyski, diğer devletlerle barış görüşmeleri gerçekleştirmek için Azerbaycan hükümetinin kurulmasını teklif etti. Bu teklif karşısında Milli Şura, 24 oyla (S.M. Geniyev ve C. Ahundov tarafsız) Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilan etti.⁸⁵ 28 Mayıs 1918'de ilan edilen "İstiklal Beyannamesi"ne göre Azerbaycan'ın yönetim şekli Cumhuriyet olarak belirlendi. Ayrıca devletin sınırları Güney Kafkasya'nın doğusu ve güneyini kapsayacak şekilde belirlenmişti. Dönemim şartlarına göre oldukça demokratik unsurlar ihtiva eden bu beyanname, tüm vatandaşlara eşit haklar verilmesi ve bünyesindeki milletlerin gelişmesi için gerekli imkanların verilmesini de ihtiva ediyordu.⁸⁶ Bu beyanname Azerbaycan'ın bağımsızlığın tasdiki için sürdürülecek mücadelenin de esaslarını belirlemişti.

Bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından Osmanlı Devleti, müzakerelerin belirtilen hudutlardan taviz vermeden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da teşekkül eden üç hükümetle sürdürüleceği belirtiliyordu. Aynı zamanda Azerbaycan hükümetinin hudutları merak konusu olmuş, diğer devletler dâhilindeki Türk ve Müslüman unsurların geleceği de dikkate alınmıştı.⁸⁷ Bağımsızlık sonrası Batum görüşmeleri 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ve Azerbaycan arasında Dostluk, Osmanlı Devleti ile Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında "Barış ve Dostluk" sözleşmeleriyle sonuçlandı. Anlaşmalar neticesinde Osmanlı Devleti Kafkasya konusunda talep ettiği tüm hususları elde etmiş, doğuda 1828 sınırına ulaşmıştı.

Azerbaycan Cumhuriyeti açısından bu anlaşmanın önemi ise yardım talebinin resmiyete dönüşmesiydi. Nitekim yapılan anlaşmanın IV. maddesi gereği talep olduğu takdirde Osmanlı Hükümeti, ülkede düzenin ve iç asayişin sağlanması için gerekli askeri yardımı göstermeyi taahhüt ediyordu⁸⁸.

⁸⁵Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 95; Tarafsız Demokratik Grup'tan Fethali Hoyski riyasetinde toplanan bu hükümetteki 8 bakanlıktan 6'sı Musavat ve Tarafsız Demokratik Grup, 1'i Hümmet ve 1'i de Sosyalist Blok'a mensuptu. Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi...*, s. 67; Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 599-603.

⁸⁶ Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi...*, s. 89; Vügar İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918 (Azerbaycan Belgelerine Göre)*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 55; Beyanname için ayrıca bkz. : Tadeusz Swietochowski, *Russia And Azerbaijan: A Borderline in Transition*, New York, Colombia University Press, 1995, s. 68.

⁸⁷"Kafkasya'nın İstikbali ve Şark hudutlarımız", *İleri*, no. 70, 12 Haziran 1334, s.1; Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 109-111.

⁸⁸Gökay, *Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında...*, s. 26; Yerasimos, *Türk -Sovyet İlişkileri...*, s. 25; Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s.179; İki ülke arasında yapılan anlaşmanın tam metni için bkz. Şahin, *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 628-631.

Diğer taraftan sözleşmenin ikinci maddesi Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasındaki sınırı tespit ediyordu. Buna göre Halil Bey başkanlığındaki Türk heyeti, Erivan şehrinin de dahil olduğu Yeni Beyazıt ve Eçmiyazin bölgelerinden oluşan bir Ermenistan devletinin kurulmasını onayladı. Azerbaycan Devleti, Erivan'dan taviz vermek zorunda kaldı. Ancak Osmanlı Devleti İngiltere Fransa ve Rusya gibi devletlerin Doğu Anadolu'da yaratmak istedikleri Ermeni devletini Güney Kafkasya'da oluşturarak kontrol sağlamış oldu. Aynı zamanda Ermeni meselesi noktasında uluslararası alanda yöneltilen iddiaların önüne geçmiş oluyordu.⁸⁹

1.1.4 İstanbul Konferansı ve Azerbaycan Heyeti

Batum konferansı bağımsız devletlerle yapılan anlaşmalarla sonuçlanırken, sınır itilaflarını görüşmek üzere İstanbul'da bir konferans düzenlenmesine karar verildi. Konferansa hem Kafkasya'da bağımsızlığını ilan etmiş devletler hem de müttefik devletler katılacaktı. Osmanlı Devleti, Batum müzakereleri sonucu imzalanan anlaşmaları müttefiklerine de onaylatmak istiyordu.⁹⁰ Almanlar ise Kafkas siyasetini diplomatik yollarla sürdürmek için konferans yapılmasını uygun görüyordu.⁹¹ Konferansta; Batum'da imzalanan anlaşmaların teferruatı ve müttefikler için önem arz eden petrol ve demiryolları meseleleri ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin sınırlarının belirlenmesi, iktisadi ilişkiler, konsolosluk tesisi, posta ve telgraf iletiminin sağlanması görüşülecekti. Konferansta müttefik devletler adına Almanya'yı İstanbul sefiri Kont Bernstroff, Avusturya-Macaristan'ı sefir Marki Pallavicini temsil etmekteydi. Osmanlı Hükümeti adına Adliye Nazırı Halil Bey bulunmaktaydı. Kafkasya temsilcileri 19 Haziran'da Alman bandıralı General vapuruyla İstanbul'a vardı. Gelen temsilcilerden Gürcistan hükümeti adına Gegeçgori bakanlığında, üye olarak Georg Guavaza, General Odişelidze, Doktor Hambaşidze Vantag, Gogolaşvili George ve Mgalovişilivilli bulunmaktaydı. Ermeni hükümetini ise Ermeni Milli Meclisi Reisi Mösyö Averis Aharonyan, üye olarak General Korganyan, Mülazım Artin Adanyan, Leon Jüsiyan, Aleksandr Hatisov ve Koçaryan Yakub temsil ediyordu. Azerbaycan Hükümeti temsilcileri ise Gülnihal vapuruyla Zonguldak'tan hareketle 23 Haziran'da İstanbul'a varabilmişti. Hükümet adına temsil heyetinde Mehmet Emin Resulzade riyasetinde Halil Bey

⁸⁹ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s.173-174

⁹⁰ Küçükkayhan, "Osmanlı Basınına Göre Brest Litovsk'tan Mondros'a Kafkasya", s. 119.

⁹¹ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 113.

Hasmehmedov, Arslan Bey Sefikürdlü, Ekberağa Şeyhülislamov, Ahmet Bey Pepinov, askerî müşavir Miralay Abdülhamid Kaydabaşı, General İbrahim Yusufov, mali danışmanlar Selim Behbutov, Esed Rüstembeyov, katip Abbas Bey Atamalibekov, Mehmet Bey Han Mehmedov yer almaktaydı. Ayrıca Şimali Kafkasya adına Haydar Bammat riyasetinde bir heyet bulunmaktaydı.⁹²

Konferans heyetlerin İstanbul'a gelmeleriyle başlayacaktı. Ancak toplantı yeri hala belirsizdi. Bu süreçte temsilciler gerek Osmanlı hükümetiyle gerek basın mensuplarıyla çeşitli görüşmeler gerçekleştirmekteydi. Mehmet Emin Resulzade verdiği beyanatta üç cumhuriyet arasındaki ilişkilerin iyi olduğunu, ayrı cumhuriyetler teşkil edince ilişkilerin kötüleşmeyeceğini belirtmişti. Diğer taraftan Azerbaycan temsilcilerinin beyanatları hükümet teşekkülünü öğrenmek açısından da önemliydi. Murahhasların beyanatlarına göre Azerbaycan Hükümeti; Fethali Han Hoyski riyasetinde 12 kişilik kabineden oluşmaktaydı. Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Hacınski, Maarif Nazırı Yusufbeyzade Nesib, Adliye Nazırı Halil Bey Mehmedoğlu, Turuk ve Meabir Nazırı Melikaslanov Hüdadat Beyler tayin edilmişti. Diğer üyelerin nezaretleri henüz netleşmemişti. Hükümet merkezi, Bakü'nün Bolşeviklerin elinde olması sebebiyle Gence olarak belirlenmişti. Altı Ay içinde Kurucu Meclisi toplanacak ve hükümet kati şeklini alacaktı.⁹³ Bu habere paralel olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu İngiliz basınına Temmuz 1918'de yansımıştı. İstanbul'dan gelen haberler doğrultusunda hükümetin sınırları Bakü, Gence, Tiflis ve Erivan'ın bir kısmını kapsayacak şekilde ifade edilmişti. Yaklaşık 3 milyonu bulan bölge nüfusunun %75'ini müslümanlar oluşturmaktaydı. Bakü'nün o sırada Bolşeviklerin elinde olması ise ciddi bir sorun yaratmaktaydı.⁹⁴ Gerçekten de Azerbaycan'ın diğer hükümetlerden farklı olarak uğraştığı esas mesele Bolşevikler ve onların himayesinde bulunan Ermenilerin uyguladığı katliamlardı. Bu baskı altında bağımsızlığını korumak için mücadele vermekteydi.

Bağımsız bir devletin temsilcileri olarak İstanbul'da bulunan Azerbaycan heyeti barışçıl beyanatlarda bulunuyordu. Azerbaycan-Gürcistan ve Azerbaycan Ermenistan hudut meseleleri de konferansın gündemini oluşturuyordu. Ancak

⁹² İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918...*, s. 69; Heyetin üyeleri ve faaliyetleri hakkında haberler için bkz.: Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 122-138; İlyas Ak, "Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum (Ocak 2019), s.395-398.

⁹³ "Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat", *Atıf*, no.177, 26 Haziran 1334 (1918), s. 1-2 ; "Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat: Ahmed Cevdet Bey'in Beyanatı", *Tanin*, no. 3429, 26 Haziran 1334 (1918), s. 1-2; Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 146-150.

⁹⁴ "New Azerbaijan Republic", *The Manchester Guardian*, 8 Temmuz 1918, s. 6.

konferansın başlayamaması sebebiyle görüşmeler gayr-ı resmi olarak devam etmekteydi.⁹⁵ Ermeniler kendi sundukları haritalara göre; Osmanlı Devleti'nden Nahçıvan, Ahılkelek, Erivan bölgelerini, Gürcistan'dan Borçalı'yı, Azerbaycan'dan Gazah, Karabağ, Zengezur, Orduabad kazalarını talep etmekteydi.⁹⁶

Görüşmeler esnasında Azerbaycan Başmurahtası Mehmen Emin Resulzade, hudut meselesi noktasında Batum'da akdolunan anlaşmaları esas almıştı. Antlaşmaya göre Ermeniler, Gökçe gölünün batısında Gümrü, Eçmiyazin ve Revan sancaklarının birer parçası üzerinde Ermenistan hükümetini tesis etmişlerdi. Resulzade'ye göre Ermeniler hiçbir vilayet ve sancakta toplu yaşamıyordu. En kalabalık oldukları Gence'de 1.300.000'i bulan genel nüfusun 400.000'i Ermenilerden oluşmaktaydı. Taşnaksutyun Fırkası'nın projesine göre Gence vilayetinin dağlık kısımları Ermenistan'a kalmalıydı. Böyle bir durumda 900.000 kadar müslüman nüfus ikiye bölünüyordu. Ancak böyle bir taksimat iktisadî ve milli açıdan mümkün değildi. Ermenistan ve Azerbaycan hududu Gökçe gölünün ortasından bir hat çekilmesi şartıyla olabilirdi.⁹⁷

Diğer taraftan Gürcistanla olan hudut meselesi de Resulzade ve Enver Paşa arasındaki görüşmelere yansımıştı. Gürcistan'ın Zakatala, Gazah, Borçalı sancaklarıyla Tiflis ve Seknah kazalarını kendi sınırları içinde kabul ettiklerini söylemeleri Azerbaycan delegelerinin tepkisine yol açmıştı. Ayrıca bu bölgelerde yaşayan ahali de birçok kararname ve dilekçelerde Azerbaycan hükümetine başvurarak kendilerini yabancı bir hükümete verilmemesini talep ediyordu. Borçalı Türklerinin bazı nahiyeleri de Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlılıklarını bildiriyordu.⁹⁸ Başbakan F. Hoyski 31 Temmuz 1918'de gönderdiği mektupta, Borçalı ve Zagatala bölgesinin Azerbaycan'a bağlılıklarını bildirdiğini, güçlü ve kararlı bir şekilde bu bölgelerin savunulması gerektiğini bildiriyordu.⁹⁹

Enver Paşa'nın sunduğu projeye göre de Gürcistan Hükümeti dahilinde olan Borçalı vasıtasıyla Azerbaycan'dan Osmanlı topraklarına koridor açılması

⁹⁵ Küçükayhan, "Osmanlı Basınına Göre Brest Litovsk'tan Mondros'a Kafkasya", s. 133.

⁹⁶ Ayna Askarova, "Rus Belgelerine Göre Güney Kafkasya'da Sınır Meselesi", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 52-55; Konferanslar sürecinde yaşanan sınır meseleleri ile ilgili ayrıca bkz.: Ayna Askeroğlu Arslan, "Konferanslar döneminde (Trabzon, Batum, İstanbul) Güney Kafkasya Sınırlarının belirlenmesi", *Kafkas Dosyası*, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2006, s.151-182.

⁹⁷ "Azerbaycan-Ermenistan Hudut Meselesi", *Haftalık Gazete*, no. 2, 4 Temmuz 1334 (1918), s. 6-7; Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 184.

⁹⁸ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Yayınları, 2001, s. 279-280.

⁹⁹ İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918...*, s. 142.

gerekiyordu. Gazah bölgesinin bir kısmı Ermenilere bırakılmaktaydı. Ancak bu durum Ermenilerin lehine olduğu için Azerbaycan tarafı Borçalı ve Tiflis sancağının mühim bir kısmının Gürcülere bırakılması suretiyle anlaşılmaktan yanaydı. Bunun yerine Gazah'tan geçerek Borçalı'nın güney kısmından bu koridor açılabilirdi.¹⁰⁰ Enver Paşa Azerbeaycan ve Osmanlı Devleti'nin ortak çıkarları doğrultusunda bir plan sunmuştu. Mehmet Emin Resulzade 15 Eylül 1918'de Dışişleri Bakanı M. Hacinski'ye gönderdiği telgrafta, Gazah kısmının Ermenilere terkedilmesiyle Ermenilerin daha ileri gidebileceğini belirtiyordu. Aynı zamanda Borçalı'nın Gürcülere bırakılmasıyla kendi nüfuslarının azalabileceğini yazıyordu. Ermenilerin talep ettiği Daralagez bölgesinin verilmemesi konusunda da Enver Paşa Azerbaycan'dan yana tavır sergiledi. Onun isteği Ermenistan'ın isteklerini onaylamak yerine, Gürcistan ve Azerbaycan'ın anlaşması yönündeydi.¹⁰¹ Bu tartışmalar sonuçsuz kalsa da Azerbaycan delegeleri, devletin sınırları hakkında hazırladıkları raporları hem Almanya hem Osmanlı temsilcilerine takdim etme fırsatını buldu. Belgelerde Azerbaycan Devleti'ne ait topraklar bütün Bakü vilayeti, Revan vilayeti (Nahçıvan, Şerur-Dereleyez, Yenibeyazıt kazaları), Gence vilayeti (Gence, Cevanşir, Şeki, Ereş, Karabağ, Cebrayıl, Zengezur, Gazah kazaları) Tiflis vilayeti (Borçalı, Sıgnak kazaları ve Tiflis kazasının bir kısmı) ve Zagalata sancağı olarak gösteriliyordu. Bu lahiya doğrultusunda Almanlar, Azerbaycan'ın hala Bolşeviklerin elinde olan Bakü'yü kimseye vermeyeceklerini anladılar.¹⁰²

İstanbul Konferansı, aylar süren belirsiz görüşmeler neticesinde sonuçsuz kalmıştı. Bu süreçte Bakü'nün Bolşeviklerin elinden alınması uğruna siyasi ve askeri mücadele de söz konusuydu. İstanbul'da diplomatik mücadelesini sürdüren Azerbaycan heyeti barışçıl ve bağımsızlıktan yana beyanatlarda bulunmuş, hakimiyet sınırlarını net bir şekilde ortaya koymuştu. Aynı zamanda Batum konferansı çerçevesinde Osmanlı Devleti'nden yana tavır sergileyerek işgal altındaki bölgelerini kurtarılması için temeslarda bulunmuştu.

1.2 Osmanlı-Almanya-Rusya Arasında Bakü Meselesi

Güney Kafkasya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın da bağımsızlığını ilanıya yeni bir döneme girdi. Bu yeni dönemde Azerbaycan Türkleri hala Bolşevik

¹⁰⁰Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri...*, s. 280; Küçükkayhan, "Osmanlı Basınına Göre Brest Litovsk'tan Mondros'a Kafkasya", s. 133.

¹⁰¹ Askarova, "Rus Belgelerine Göre Güney Kafkasya'da Sınır Meselesi", s. 53.

¹⁰² Azerbaycan temsilcilerinin Osmanlı Devleti ve Almanya'ya sunduğu sunduğu rapor için bkz. : Ali Merdan Topçubaşov, *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, İstanbul, Ahmediye Matbaacılık, 1918; s. 19-20; Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 114.

ve Ermeni baskısıyla uğraşmaktaydı. Bakü’de Sovyet idaresi devam ediyordu. Stepan Şaumyan, bölgede Sovyet nüfuzunu tesis ederken Ermenilerle birlikte şehirde katliamlar gerçekleştiriyordu. Bakü petrollerini elde etmek Sovyet yönetimi kadar İngiltere ve Almanya açısından da önemliydi. Bu çoklu çatışma ortamında Azerbaycan Türkleri’ni destekleyen yegâne güç Osmanlı Devleti’ydi.

1.2.1 Bakü’de Mart Katliamı

Güney Kafkasya’nın geleceği için diplomatik görüşmeler devam ederken Bolşevikler, Bakü Sovyeti aracılığıyla bölgede etkinliğini koruyordu. Bakü, Rusya’nın önemli bir enerji üssüydü. Bakü’nün gerek Kafkasya hükümeti gerekse emperyalist devletler tarafından ele geçirilmesi Rusya için tehlike arz ediyordu. Aynı zamanda bölgenin kaybedilmesiyle Hazar Denizi üzerindeki etkin konumunu sarsabilirdi. Dahası Rusya’ya karşı seferleri kolaylaştırabilirdi.¹⁰³ Bu nedenle Güney Kafkasya’da Bolşeviklerin bir merkez üssü haline gelen Bakü Sovyeti, Şaumyan’ın yönetiminde Rus askerleri ve Ermenilerin desteğiyle bölgede üstünlük kurmaya çalıştı. Ermeniler ise Müslümanlar üzerindeki baskısıyla Bolşeviklerin işini kolaylaştırıyordu. Bakü Sovyeti, Ermeni çetelerinin faaliyetlerine karşı Müslümanların silah taleplerini reddediyorlardı. Bu şartlar devam ederken Şubat 1918’de Bakü’ye gelen Müslüman bölüğünün kumandanı General Talışinski’nin tutuklanması Müslüman halkı öfkeliendirdi. Devam eden baskıya dayanamayan Müslüman ailelerin bir kısmı Bakü’yü terk etmeye başladı.¹⁰⁴

Esasen Bakü Sovyeti, toplum tarafından desteklenmiyordu. Bu yönetim daha çok Bakü petrolünü elinde bulundurmaktaydı. Nitekim Şaumyan konuşmalarının birinde Bakü petrolünün önemini vurgulayarak Bakü’nün “*Sovyet Rusya’nın bir ünitesi*”¹⁰⁵ olduğunu ifade etmekteydi. Esasen Bakü Sovyeti, %75 oranında mahalli milli kuvvetlerin elinde bulunuyordu.¹⁰⁶ Şaumyan, iktidarı tamamen ele geçirmek için çalışıyordu. Bu sebeple Menşevik, Sosyalist İhtilalciler ve Musavatçıların çoğunluğu oluşturdukları Bakü Sovyeti ve belediye meclisi üyeleri zorla değiştirildi. Böylece Bakü Sovyeti’nde Bolşeviklerin çoğunluğu sağlandı. Bakü’de gücünü artıran Şaumyan, Ermeni ve Rus askerlerini, Hazar askeri deniz filosunun denizcilerini Azerbaycan Türkleri’ne karşı tahrik etmeye başladı. Aslında Şaumyan,

¹⁰³ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 79.

¹⁰⁴ Suny, *Bakü Komünü...*, s.212-213

¹⁰⁵ Sevdâ Süleymanova, “Paylaşılmalı Şehir: Bakü Uğrunda Sovyet-İngiliz-Türk Rekabeti ve Şehir Yönetiminin Azerbaycan’a Geçmesi”, *Büyük devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*, Ed. Qiyas Şükürov- Vasıf Gafarov, İstanbul, IQ Yayıncılık, 2010, s. 148.

¹⁰⁶ Bala, “Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin Menşei Hakkında...”, s. 23.

Azerbaycan'ın ulusal özgürlük hareketini yok etmek niyetindeydi.¹⁰⁷ Azerbaycan milli hareketinin genişlemesi ve Musavat partisinin nüfuzunun artması “Büyük Ermenistan” ideali etrafında hareket eden Taşnaklar için de ciddi bir engeldi.

Azerbaycan bağımsızlığı için mücadele eden Resulzade'ye göre de Bakü, Türk milliyetperverliğinin merkeziydi. Bolşevik Fırkası bu merkezi dağıtmak istiyordu.¹⁰⁸ Sovyet içinde diğer gruplar Müslüman liderlerin Bakü'yü özerk Azerbaycan'ın başkenti yapmak istediklerine inanıyordu. Bu doğrultuda Musavat Partisi'nin gücünü zayıflatmaya çalışıyorlardı.¹⁰⁹

Diğer taraftan Brest Litovsk Antlaşması sonrası batı cephesinden dönen Rus ve Ermeni askerleri Bakü'ye gelmişti. Bakü'deki Sovyet iktidarı ve Taşnaklar için elverişli bir ortam oluşmuştu. Böyle bir ortamda Bakü Müslümanlarının kendilerini güvende hissetmeleri imkânsızdı. Bakü şehrinin Kuzey Kafkasya ve diğer şehirlerle bağlantısı kesilmişti. Gerilimli bir ortam oluşmuştu ve her an bir çatışma yaşanabilirdi. Bu şartlar altında Müslümanlara karşı baskılarını artıran Stepan Şaumyan 15 Mart 1918'den itibaren şiddetli bir çatışmanın kaçınılmazlığından bahsederek, Müslüman liderlerinin Bakü'yü Azerbaycan'ın başkenti yapmak istediklerini sürekli öne sürüyordu.¹¹⁰ Ermenilerin desteğiyle de gücünü artıran Şaumyan 18-21 Mart tarihleri arasında aniden Türk köylerine saldırdı. Bolşevik Kızıl Muhafızlar, kendilerine katılan Ermeni kuvvetleriyle 10 bin civarında Türk'ün öldüğü bir katliam yaptı. Katliamlara devam eden Ermeni Rus birlikleri, Türklere ait “Cemiyet-i Hayriye” binasını, Açık Söz ve Kaspi gazetelerinin basıldığı matbaaları yaktı. Şaumyan bununla yetinmeyerek, 30-31 Mart tarihlerinde Bakü'de daha büyük bir saldırı düzenledi. Saldırı sonucu büyük bir katliam yaşandı, kurtulanlar Gence'ye kaçmak zorunda kaldı.¹¹¹ Mart olaylarından sonra Azerbaycan Hükümeti tarafından kurulan Tahkikat Komisyonu'nun raporlarına göre, Bakü'de 11.000 Müslüman katledildi. 400 milyon ruble değerinde maddi zarar verilerek, ev ve işyerleri

¹⁰⁷ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 83.

¹⁰⁸ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, İstanbul, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1990, s. 39.

¹⁰⁹ Suny, *Bakü Komünü...*, s. 213.

¹¹⁰ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul, İdil Yayıncılık, 2010, s. 117-118.

¹¹¹ Abdulhaluk Çay, “Ermenilerin Bakü'de Yaptıkları 31 Mart 1918 Katliamı”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1985, s. 246.

yağmalandı.¹¹² Aynı zamanda Şemahı'ya bağlı birçok köyde katliamlar devam etti. Köylerde evler yakılarak, hayvanlar çalınarak, tarlalardan ürünler çalınarak büyük maddi zararlar verildi.¹¹³

Bütün maddi ve manevi zararlara rağmen Bolşevikler, Mart katliamını Sovyet hakimiyetine isyan eden grupların bastırılması ve vatandaşlar arasında çıkan çatışma olarak kabul etmişlerdi. Bu dönemde Müslüman Türkler arasında da Sovyet hakimiyetini savunan partiler ve gruplar da mevcut idi. Bu dönemde “Hümmet” teşkilatının başında bulunan Neriman Nerimanov, Bolşevik yanlısı olarak hareket etse de Bolşeviklerle Musavatçılar arasında görüşme sağlamak için çaba göstermişti. Bu doğrultuda 19 Mart 1918'de M. Resulzade ve S. Şaumyan'ın görüşmesini sağladı. Ancak bu girişimler katliamın önüne geçemedi.¹¹⁴

Bu esnada İstanbul konferansında bulunan Azerbaycan murahhasları da Bakü'nün kurtarılması için mücadele etmekteydi. Konferans sebebiyle İstanbul'da bulunan Maverâ-yı Kafkasya yönetimi vekillerinden Ruşen Bey'le yapılan mülakata göre yaşanan olaylar tamamen Müslüman ahaliye yönelikti. Zaten Ermeni ve Musevi evleri Müslüman hanesi olmadığını ispat etmek için bayraklar çekerek katliamdan kurtuluyordu. Bolşevikler, Bakü'deki İslam ahalisinin en önemli mimari eserlerinden İsmailiye binasını da yakmışlardı. Ermeniler ve Bolşevikler bölgeye hâkim olunca Müslüman nüfusun paralarına, ziynet eşyalarına da el koymuştu. Aynı zamanda Müslümanların bankadaki paralarına Bolşevik hükümeti adına el koyarak paylaşmışlardı. Bakü'deki petrol ve gaz depoları da ele geçirilmişti.¹¹⁵ Müslüman halka yapılan zulüm karşısında harekete geçen Nerimanov, bir meclisin toplanmasını istedi. Bu mecliste Nerimanov oldukça tesirli bir konuşma gerçekleştirerek, yaşananların sulh yoluyla durdurulmasını Şaumyan'dan talep etti. Müslüman siyasi partilerin temsilcileri ve başka temsilcilerden oluşan bir komite kurulmasını istedi.¹¹⁶

Ancak katliamın ardından Bakü Sovyeti gücünü artırarak, 25 Nisan 1918'de Şaumyan'ın başkanlığında 26 komiserden oluşan Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ni kurdu. Azerbaycan'da Bolşeviklerin bütün taleplerini yerine getiren komiserler,

¹¹² *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, yay. haz.: Abuzer Tayfur, Ahmet Şahin, Ayşe Erol, Bilge Kaya, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001, s. 78.

¹¹³ *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)...*, s. 29-57.

¹¹⁴ Sariahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat: Neriman Nerimanov...*, s. 259-261.

¹¹⁵ “Cenubî Kafkasya Ahvali: Ahali Vekillerinden Ruşen Bey'le Mülakat”, *Tanin*, no. 3403, 31 Mayıs 1334 (1918), s. 3.

¹¹⁶ *Hümmet*, no: 78, 1 Nisan 1918, s.1.

bankalar, petrol sanayii başta olmak üzere birçok kurumu devletleştirdi.¹¹⁷ Artık Bakü tamamen Bolşeviklerin eline geçtiği için Petrol ihraç ve sevki de durdu.¹¹⁸

Mart katliamının bir neticesi de Osmanlı Devleti'nin doğudaki ilerleyişine karşı yapılan bir hareket olmasıydı. Mehmet Emin Resulzade "Yeni Kafkasya" dergisinde çıkan yazısında, Lenin'in Şaumyan'a gönderdiği kararnamede Kafkas cephesinden çekilen Rus ordusu yerine Ermeni alaylarının teşkilini emrettiğini ifade etmiştir. Ermeniler, Osmanlı Devleti aleyhine hareket etmek için gerekli unsur olarak görülüyordu. Dahası Mart günlerinin ardından gerçekleşen Sovyet toplantısında, Musavat Partisi'nin bayrağını çiğneyen Bolşevik komiseri Suhorçev " Türkiye'nin Bakü cephesi alındı!"¹¹⁹ diye ilan etti.

Bolşeviklerin desteğiyle yönetimi tamamen ele geçiren Şaumyan, Bakü'den Gence üzerine 10.000'den fazla Bolşevik kuvveti gönderdi. Ancak Gence'ye iki saat mesafede Dağıstan ve civarından gelen iki alayın mukavemetine uğrayan Bolşevikler mağlup edildi. 8.000 asker esir alınarak silahlarına el konuldu¹²⁰ Sovyet yönetimi bölge Müslümanları için gittikçe tehlikeli olmaya başlamıştı. Artık Azerbaycan Hükümeti, Sovyet'e karşı mücadelesini Osmanlı Devleti'nin desteğiyle yürütecekti.

1.2.2 Azerbaycan'ın Yardım Talebi ve Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu

Maverâ-yı Kafkas yönetiminin dağılmasından sonra kurulan üç devlet içinde en çok güçlkle karşılaşan Azerbaycan oldu. Genel olarak Türkler, Çarlık yönetimi içinde askerî, iktisadî ve kültürel birçok sahada geri kalmıştı. Çarlık idaresi yıkıldıktan sonra Ermeni ve Gürcü halkı kendi milli silahlı kuvvetlerini rahatça oluşturmuştu. Özellikle Ermeni ve Bolşevik birlikleri birçok yerde duruma hâkim olmuştu.¹²¹ Bundan dolayı askerî yönden zayıf bırakılan Azerbaycan Türkleri Bakü'deki Bolşevik ve Ermeni mezalimi karşısında Osmanlı yönetiminden yardım almayı uygun gördü. Aynı zamanda Bakü'ye yapılacak sefer Osmanlı yönetimi için askeri bir gereklilikti. Enver Paşa savaşta Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan'ın yenileceği ve Batı'dan yardım alınamayacağı ihtimalini göz önüne alarak, Doğu'da bir güç kaynağı oluşturmak adına Kafkasya'ya yönelmişti. Ona göre Osmanlı Devleti, dünyada ikinci petrol merkezi olan Bakü'nün başka devletin eline geçmesine

¹¹⁷ Nesrin Sariahmetoğlu, "26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 14, Erzurum, 2000, s. 297.

¹¹⁸ Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 146.

¹¹⁹ Mehmet Emin Resulzade, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yay. Haz.: Yavuz Akpınar, Şelçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, Ankara, Türk Tarih Kuru Yayınları, 2017, s. 169.

¹²⁰ "Bolşeviklerin Mağlubiyeti", *Zaman*, no. 29, 2 Mayıs 1334 (1918), s. 4.

¹²¹ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 36.

imkan vermemeliydi.¹²² Esasen Azerbaycan halkı ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişki I. Dünya Savaşı'nın zorlu şartlarında başlamıştı. Birçok Azerbaycan aydını İstanbul ve diğer şehirlere yerleşmişti. Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu gibi aydınların yazıları ve konferanslarıyla yakınlık ilişkileri oluşmaya başlamıştı.¹²³

Azerbaycan ve Osmanlı Devleti'nin ilişkilerinin gelişmesi açısından 1906'da Bakü'de kurulan "Dıfai Partisi" oldukça önemliydi. Ağaoğlu'nun başkanlık ettiği parti, Azerbaycan sınırları dışında da şubeler açmıştı. Kuzey Kafkasya'nın Vladikafkas ve Türkiye'nin Kars şehirlerinde de birer şubeleri kurulmuştu. Bu noktada Dıfai, Kuzey Kafkasya ve Anadolu Türklüğünü ortak hedefte birleştirmek amacıyla hareket ediyordu.¹²⁴ Bu yönde çalışmalarında devam eden parti, ikili ilişkilerin gelişmesi yönünde Şubat 1915'te Emir Han Hoyski adında bir temsilciyi Erzurum'a gönderdi. Enver Paşa ile yapılan görüşmeler neticesinde Osmanlı ve Rusya arasında büyük bir tampon devletin kurulabileceği öngörüldü.

1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra ise Kafkaslar'da Osmanlı Devleti adına faaliyette bulunmak üzere İttihat ve Terakki Fırkası'nın "Kafkas Şubesi" kurulmuş ve başına da Hasan Ruşenî Bey getirilmişti. Hasan Ruşeni Bey, Osmanlı devleti adına yalnızca Azerbaycan değil Türkistan'daki faaliyetleri yönetmekle görevliydi.¹²⁵ Daha sonra Ocak 1918'de Azerbaycan temsilcisi Naki Bey'in İstanbul'a gelerek Sadrazam Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ile görüşmesi, Osmanlı Devleti'nin bölgeye olan ilgisini daha da artırmıştı. Özellikle Enver Enver Paşa, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin himayesinde bağımsız devletler kurulması taraftarıydı. Bu doğrultuda yapılan görüşmelerin neticesinde Kafkasya'ya bir ordu gönderilmesi kararı alındı. Enver Paşa 3 Şubat 1918'de 6. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta, Kafkasya'da bir ordu kurulması yanı sıra merkezi Tahran olmak üzere Dağıstan, Türkistan ve Afganistan gibi İslam beldelerine bir askeri heyet ile subaylar göndermeyi istiyordu. Bu amaçla Enver Paşa'nın kardeşi olan Yarbay Nuri Bey, fahri ferik rütbesi alarak önce Paşa, daha sonra "Kafkas İslam Ordusu" komutanı olarak atandı. Bu görev dönemiyle ilgili daha sonra hazırladığı rapora göre Nuri Paşa, 25 Mart 1918'de Musul'a ve oradan da 25

¹²² Musa Gasımov "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi", *Avrasya Dosyası*, C.7, S.1, (İlkbahar 2011), s. 23.

¹²³ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 499.

¹²⁴ Aygün Attar, "Milli Kimliğin Siyasal Yüzü : Dıfai", *Belleten*, C. LXXII , S. 263, (Nisan 2008), s. 185-186.

¹²⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s.499-511.

Mayıs 1918'de Gence'ye giderek çalışmalara başladı.¹²⁶ Nuri Paşa, Gence'ye geldiğinde Ermenilere, Alman ve Yahudi kolonilerine silahlarını teslim ederek mevcut iktidarı tanımalarını istedi. İttihad gazetesi, Nuri Paşa'nın Gence'deki faaliyetlerine geniş yer vererek gayrimüslimlere herhangi bir baskı uygulanmadığını yazmaktaydı. Aynı zamanda Nuri Paşa, Müslüman halkı Ermeni ve Bolşeviklere karşı güçlü durmaya çağırıyordu.¹²⁷

Nuri Paşa Gence'de faaliyetlerine devam ederken, Trabzon ve Batum müzakereleri ilişkileri daha da geliştirdi. Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'nin dağılmasıyla Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan heyetleriyle görüşmeler bireysel olarak sürdürüldü. Azerbaycan heyeti Batum sözleşmesinin dördüncü maddesine dayanarak memleketin asayiş ve emniyetini sağlamak için askeri yardım talep etme hakkını kazandı. Bu maddeye dayanarak Azerbaycan Milli Şurası namına Mehmet Emin Resulzade ve Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski, Osmanlı Devleti'nden askeri yardım istedi. Bütün Azerbaycan halkının dört gözle beklediği bu müracaata Osmanlı heyeti hemen olumlu cevap verdi.¹²⁸ Böylece daha önce başlayan yakınlık ilişkisi, Azerbaycan Cumhuriyeti adına yapılan yardım talebi neticesinde resmi bir mahiyet kazanmıştı.

Azerbaycan'a askeri yardım yapılması ve Bakü'nün kurtarılması hususu yalnızca iki devletin diplomatik ilişkileriyle sınırlı kalamazdı. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti ve Almanya'nın Brest Litovsk Antlaşması'yla doğuda güçlenmesi İngiltere'yi de rahatsız ediyordu. Almanya'nın bölgede söz sahibi olmasını Osmanlı Devleti de tehlikeli görüyordu. Azerbaycan'a ordu göndermesinin Almanya tarafından engellenmesini istemiyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki bağımsız devletler ile anlaşmalar imzalaması, müttefiki Almanya tarafından hoş karşılanmadı. Özellikle bu anlaşmalar sayesinde Osmanlı tarafının Gürcistan demiryollarında hak iddia etmesi, General Lossow'un Gürcistan'la yaptığı anlaşmalarla çatışmaktaydı. Alman Orduları Yüksek İdaresi Komutanı General Ludendorff da 8 Haziran tarihli telgrafında, Osmanlı Devleti'nin müttefiklerini ve Brest Litovsk Anlaşması'nı hiçe sayarak hareket etmesini onaylamadığını ve

¹²⁶ Mustafa Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", *Kafkas Araştırmaları*, IV, İstanbul, 1998, s. 68-69.

¹²⁷ 13 Mayıs 1919 tarihli İttihad gazetesinden aktaran: Aşırılı, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında...*, s. 21-22.

¹²⁸ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 104.

anlaşmaları tanımadığını açıkladı.¹²⁹ Bu dönemde Moskova büyükelçisi olan Galip Kemali Bey hatıralarında, Batum görüşmelerinin Almanlar tarafından Rus Hariciye Komiserliği'ne bildirildiğini ifade etmişti. Hariciye Komiseri Çiçerin de Kafkas hükümetinin hangi düşünceye dayanarak tanındığını sorarak mevcut hükümeti tanımadığını tebliğ etmişti.¹³⁰ Ayrıca Moskovada'da bulunan Berlin sefiri Kont von Mirbach, Hariciye Komiseri Çiçerin'e Batum'daki müzakerelere dahil olmak için Kafkasya hükümetini tanımayı teklif etmişti. Ancak Çiçerin Kafkas hükümetini umumi surette tanımadıklarını, Rusya Kurucu Meclis'i için seçilen üyelerin hükümet kurmasını Rusya'dan ayrılmak olarak ifade etmişti.¹³¹

Anlaşılabacağı üzere Almanya hareketin önüne geçmek için Rusya ile yakınlaşmaya da başlamıştı. Hariciye Nezareti de Rusya'nın Kafkasya ahvali hakkında itirazlarının önüne geçmek için Galip Kemali Bey'e 17 Temmuz 1918 tarihli talimatnameyi göndermiştir. Bu itirazlar karşısında uzun uzadıya tartışmaya girilmemesi, İstanbul Konferansı'nın da devam ettiği göz önünde bulundurulması ifade edilmişti.¹³² Kafkasya devletleriyle devam eden askeri ve siyasi ilişkilerin gizli yürütülmesi anlayışı hakim idi. Bu şekilde Bakü hareketi esnasında oluşabilecek engellerin de önüne geçilmeye çalışılıyordu.

Osmanlı Devleti'nin, Almanya ve Rusya'nın itirazları karşısında bazı siyasi manevralar yapması gerekiyordu. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu ile ilgili 12 maddelik bir talimatname alan Nuri Paşa'nın esas görevi "*Kafkas Ordusu'ndan teşkil maksat, Kafkasların teşkil edeceği ordunun esasını vücuda getirmek ve bu esası tedricen genişletmek ve Kafkasyalı erlere eğitim göstermek ve Kafkasya'da yüksek İslam menfaatlerini ve Hukuku Mukaddesei Hilafeti ve Devlet-i Osmaniyye ile ravabıtı iyasiye ve Askeriyyeyi tesis etmektir.*"¹³³ şeklinde açıklanmıştı. Aynı zamanda bu ordunun, Rusya hakimiyetinde yaşayan Müslümanlara mümkün olduğunca destek olacak şekilde görev sahası da genişletilmişti. Türk ordusunun Kafkas İslam Ordusu adını alması ve Kafkas halkından oluşan bir ordunun vücuda getirilmesi de Osmanlı politikasının sonucuydu. Osmanlı ordusunun bölgeye yardım amaçlı gittiği ve

¹²⁹ Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 265.

¹³⁰ Galip Kemali Söylemezoğlu, *30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü ve Son Cildi*, İstanbul, Ülkü Matbaası, 1933, s. 45.

¹³¹ "Çiçerin'in Notası", *Hümmet*, no. 68, 20 Mayıs 1918, s. 1.

¹³² Söylemezoğlu, *30 Senelik Siyasi Hatıralarımın...*, s. 105.

¹³³ Talimatname metni için bkz. Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 189; ATASE arşivine dayalı Azerbaycan Türkçesinde talimatname metni için ayrıca bkz.: Mehman Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü, Harbi Neşriyat, 1999, s. 104-105.

yapılacak harekâtın bizzat Azerbaycan ordusu tarafından yapıldığının gösterilmesi için önemliydi. Almanya tarafından yapılacak ithamların önüne geçmek ve harekâtın gizliliği için atılmış bir adımdı.

Osmanlı basınında ise özellikle harekâtın bütün ayrıntılarına henüz yer verilmemekteydi. Bu dönemde devam eden İstanbul Konferansı'yla ilgili birçok mülakat yer almaktaydı. Bakü'deki hareketlilikle ilgili yabancı basın kaynaklı bazı haberler bulunuyordu. Nihayetinde gerek Almanya'nın gerekse batılı devletlerin müdahalesini önlemek açısından gizlilik gerekliydi.¹³⁴ Yine de yapılan askeri yardımın nedenleri açıkça yazmaktaydı. Azerbaycan'daki askeri birliklerin yetersizliği ve Bolşeviklerin tecavüzüne karşı konulamaması yüzünden askeri yardım talebinde bulunulduğu, Osmanlı ordusunun istiladan uzak yalnızca dindaşlarına yardım maksadıyla bölgeye gittiği yazmaktaydı.¹³⁵ Büyük bir görev üstlenmiş olan Kafkas İslam Ordusu'nun harekât için batılı devletlerin kışkırtıcıdan kurtulması gerekiyordu.

1.2.2.1 Türk Ordusu'nun İlerlemesi ve Almanya-Rusya Yakınlaşması

Nuri Paşa, ilk karargahı Gence'ye vardığında Kafkas İslam Ordusu'nun teşkili için faaliyetlere başladı. Azerbaycan'lı halk yazarı Qılman İlkin Musayev dönemin gelişmelerini anlattığı hatıratında; Nuri Paşa'nın Gence'de oluşturmaya başladığı Kafkas İslam Ordusu'nun, Ali Ağa Şıhlinski'nin komutanlık ettiği Müslüman Milli Kolordusu ve Dikaya Diviziya (Vahşi Tümen)'in dağınık hissleri ve yerli halktan oluşturulan gruplardan oluştuğunu ifade etmiştir. Nuri Paşa'nın kumandanlığı altındaki bu ordunun ancak üçte biri tecrübeli Türk askerlerinden oluşmaktaydı. Geriye kalan kısımları ise askeri eğitimden yoksun yerli halktan oluşuyordu.¹³⁶

Bölgede çalışmalarına devam eden Nuri Paşa, Azerbaycan'nın muhtelif bölgelerine mülkî ve askerî işleri düzenlemek için birer subay göndermişti. Gence, Kazak, Zakatalı, Nuha, Ağdam, Akdaş, Cebail, Karabağ mıntıkalarıyla Zengezur'un doğu kısmında asayiş büyük ölçüde sağlanmıştı. Ancak Bakü'de bulunan Bolşevik-Ermeni idaresi batı istikametinde ilerlemeye başlamıştı. Nuri Paşa, yalnızca küçük milis kuvvetlerden oluşan Kafkas İslam Ordusu'nun takviye edilmesi gerektiğini 3.

¹³⁴ Umut Dumangür, "Osmanlı ve Batı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Harekâtı (Mart 1918-Ağustos 1918)", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 72.

¹³⁵ "Azerbaycan Dahilinde Neler Olup Bitti!", *İkdam*, no. 7705, 23 Temmuz 1334 (1918), s. 1; Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 207.

¹³⁶ Qılman İlkin Musayev, *Türk Ordusu Bakıda*, Bakü, Azerbaycan Atatürk Merkezi, 2003, s. 20-22.

Ordu komutanı Vehip Paşa'ya bildirdi. Azerbaycan Cumhuriyeti adına yapılan resmi yardım talebi de göz önüne bulundurularak ordunun takviye edilmesine karar verildi.¹³⁷ Disiplinli bir ordunun kurulabilmesi için 3.Ordu'ya bağlı 2.Kolordu kuruluşunda bulunan 5. Kafkas Tümeni, Kafkas İslam Ordusu'nun emrine verildi. O esnada Delican (İran) yakınlarında bulunan Albay Mürsel Paşa komutasındaki 5. Kafkas Tümeni, Ermeni topraklarını da aşarak, 20 Haziran'da Gence'ye vardı. Birkaç gün sonra 6.000 nizami ve geri kalanı gönüllülerden oluşan 10.000 kişilik kuvvetiyle Nuri Paşa Gence'ye geldi.¹³⁸ Bu kuvvetlerin dışında, Azerbaycan'ın kuzeyinde Şeki ve Zagatala'da, I. Dünya Savaşı'nda esir düşmüş ve kaçarak yerli halkı örgütleyen Osmanlı subayları da vardı. Nuri Paşa, Gence'de iken bu subayları faaliyet gösterdikleri bölgenin komutanı olarak tayin etmiş, bu birliklerin askeri kapasitelerinin artırılmasını emretmişti.¹³⁹ Söz konusu esir subaylar Kafkas İslam Ordusu'na iştirak ettiği gibi bölgenin güvenliğini sağlamak açısından önemli olmuştu.

Bakü'ye harekât için hazırlıklar devam ederken, Tiflis'te bulunan General von Kress kumandasındaki Alman kıtaatı Gürcülerle işbirliği içine girerek Sadaklı ve Karayazı bölgelerini işgal etmişti. Aynı zamanda Türk birliklerinin demiryolundan istifade ederek Bakü'ye girmelerini önledikleri için askeri nakliyat Batum, Artvin, Karakilise, Delican üzerinden ve karadan yapılmaktaydı.¹⁴⁰ Almanlar askeri olarak hareketin önüne geçmek için de tedbirler almaya başlamıştı.

Diğer taraftan Bakü Sovyeti şehrin müdafaası için elinde mevcut bütün tedbirlere başvurdu. Bakü'deki Rus işçiler ve halktan düzensiz Kızıl kıtalar teşkil edildi. Eli silah tutan bütün Ermeniler silah altına çağrıldı. Bütün bunlar sayesinde düzensiz 10-12 bin kişilik bir kuvvet oluşturuldu. Bu kıtalar, karşı harekâta geçerek Gence ve Bakü arasındaki orta noktaya kadar ilerledi. Kızılların bu ilerleyişi 27 Haziran -1 Temmuz (1918) arasında 4 gün süren Gökçay savaşıyla durduruldu. Nuri Paşa, Sovyet birliklerini kovalayarak Gökçay İstasyonu'na kadar geldi.¹⁴¹

Türklerin Bakü istikametinde ilerlemeleri Sovyet Rusya'yı diplomatik olarak harekete geçirdi. Sovyet yönetimi, yalnızca Komün kuvvetleriyle Kafkas İslam

¹³⁷ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 73-74.

¹³⁸ W.E.D Allen-Paul Muratoff, *Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1818-1921)*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966, s. 445; Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 75.

¹³⁹ Akif Aşırılı, *Nargin (Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı)*, İstanbul, Babiali Kültür Yayıncılık, 2019, s. 76-77.

¹⁴⁰ Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", s. 75.

¹⁴¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 532; Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 181.

Ordusu'na karşı koyamayacağını göz önünde bulundurarak Almanya'yla görüşmelere başladı. Sovyet Rusya'nın Berlin'deki Büyükelçisi Adolph Joffe, Brest Litovsk şartlarını bozdukları için Osmanlı ordusuna müdahale edilmesi gerektiğini bildirdi.¹⁴² Rusya'nın böyle bir girişimde bulunmasında yükselen Sovyet karşıtlığının etkisi de büyüktü. Sovyet yönetimi altındaki birçok bölgede Menşevik temsilcilerden oluşan konseyler yönetimi ele geçiriyordu. Kazan'daki Bolşevik lider Olschinsky öldürülmüştü. Bunun yanı sıra Riajesan ve Novgorod'ta Bolşevikler arası kanlı çatışmalar yaşanıyordu. Bütün bu gelişmeler Sovyet rejimi için tehdit oluşturunuyordu. Bu şartlar altında Sovyet Merkez Komitesi, 28 Temmuz 1918'de bir toplantı düzenledi. Lenin bu toplantıyla alakalı Berliner gazetesine gönderdiği telgrafta; Rus devriminin iç savaşla mücadele ettiğini, Simbirsk gibi bazı bölgelerden çekilmek zorunda olduğunu ifade ediyordu. Çekoslovak Sovyeti'ne karşı mücadele de devam etmekteydi. Lenin'e göre iç savaşın zor şartları altında Sovyet devrimi, bütün gücüyle varlığı için savaşmalıydı. Aynı zamanda Bakü'den gelen haberlere göre, Bolşevik karşıtlığı yükselmekteydi. Bolşevik karşıtı partiler İngilizler tarafından desteklenmekteydi.¹⁴³ Bu bağlamda Rusya'nın Almanya ile yakınlaşmasının önemli bir sebebi de yükselen Bolşevik karşıtlığıydı. Rusya için Bakü, petrol kaynaklarının yanı sıra Sovyet rejiminin varlığını korumak için de elde tutulması gereken bir bölgeydi. Nitekim Lenin 30 Haziran 1918'de Stalin'e gönderdiği telgrafta; Bakü'yü Türklere bırakmamak karşılığında Almanların petrol isteğini olumlu karşılamıştı. Brest Litovsk barışına uyacaklarını ve almak için vermek anlayışından yana olduklarını ifade etmişti. Bu haberin Şaumyana'a da iletilmesini, Bakü'yü elde tutmak için petrolün bir kısmının verilmesini onayladığını belirtmişti.¹⁴⁴ Bakü petrolü önemliydi. Ancak Lenin'e göre, Bakü'ye hakim olmak için taviz vermek bir gereklilikti.

Berlin ve Moskova arasında görüşmeler devam ederken, Bakü Sovyeti'nin cephedeki başarısızlıkları Bakü'de durumu daha da keskinleştirdi. O sırada İran'da bulunan çarın albayı Lazar Biçerakov'un yardımından faydalanma kararı alındı. Ancak bu girişim de başarısız oldu. Cephede durum ağırlaştığı için Biçerakov savaşmadı ve 29 Temmuz'da kendi grubunu cepheden çıkarıp Petrovsk'a çekildi. Esas gayesi ise Güney Kafkasya'da bir askeri diktatörlük kurmaktı. Neticede bu

¹⁴² Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 234.

¹⁴³ "Bolshevik's Power Threatened", *The Manchester Guardian*, 12 Ağustos 1918, s. 4.

¹⁴⁴ V.İ. Lenin, *Azerbaycan Haqqında*, Haz. C.B. Kuliyev, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1970, s. 131.

planının da başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Bakü yönetimi, başka alternatifler üzerinde durdu. 16 Temmuz 1918’de gerçekleştirilen olağanüstü oturumda Sosyal İhtilalciler- Menşevik- Taşnak bloğu, İngilizlerin Bakü’ye davet edilmesini teklif etti. Şaumyan, Sovyet Rusya’dan askeri yardımın gönderilmesini hızlandırmayı rica etti. Ancak Şaumyan ve Bolşeviklerin keskin itirazlarına rağmen, İngiliz birliklerinin Bakü’ye davet edilmesi Merkezî Hazar Diktatörlüğü adını alan Sosyal İhtilalciler- Menşevik-Taşnak blokunun oy çokluğuyla (236’ya karşı 259 oyla) kabul edildi.¹⁴⁵ Şaumyan’ın itirazlarına rağmen böyle bir kararın alınması, Bakü Sovyeti’nin de sonu oldu. Bakü Sovyeti’nin 26 komiseri 31 Temmuz 1918’de istifa ettiler.¹⁴⁶

İngiltere’nin Bakü’ye gidişini dayandırdığı temel sebep de bu davet oldu. Bu çağrının da Bakü’de iktidarı eline alan Bolşevik muhalifi partiden geldiği basına da yansımıştı. Aynı zamanda Bakü’deki petrol alanlarının Alman ve Türk birliklerinin eline geçmesi de kaygı uyandırıyor. İtilaf Devletleri, petrol kaynaklarının İngiltere’nin elinde olmasına oldukça önem veriyordu.¹⁴⁷

Bu şartlar altında Sovyet Rusya, iç savaş koşullarında hakimiyet kurduğu önemli bölgelerden birini de kaybetmek istemiyordu. Lenin, 9 Ağustos 1918’te Bakü’nün durumu hakkında bilgi almak için Astarhan Sovyeti başkanı Animasov’a bir telgraf göndermişti. Ayrıca Bakü Sovyeti’ne destek olmak için bir askeri birlik gönderse de Bakü’ye ulaşmamıştı. Diğer taraftan 12 Ağustos 1918’de toplanan kongrede Şaumyan ve taraftarları yönetimi tekrar ele geçirmenin yollarını arıyordu. Bakü’nün Türkler tarafından alınması, Sovyet Rusya için ağır sonuçlar doğurabilirdi.¹⁴⁸ Ancak yeni kurulan Merkezi Hazar Diktatörlüğü’nün de başlıca maksadı Bakü’nün Türklerin eline geçmemesiydi. Bu noktada Bakü’de yeni kurulan bu koalisyon hükümetinin daveti İngiliz çıkarlarına da uymaktaydı. İngiltere sömürge yollarını korumak için önceden çalışmalara başlamıştı. Ocak 1918’de Bağdat’ta, Hint Ordusu’nda Tümgeneral olan Dunsterville kumandasında “Dunsterforce” ordusunu teşkil etmişti. General Dunsterville’in İran’ı aşarak Hazar kıyılarına ulaşması ve oradan da Bakü ve Tiflis’teki yönetimlerle doğrudan doğruya temas sağlaması istenmekteydi.¹⁴⁹ Bu ordunun esas görevi; Almanların Berlin-Bağdat demiryolu vasıtasıyla Asya içlerine girme planı karşısında Bakü ve Hazar

¹⁴⁵ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 246-247.

¹⁴⁶ Sariahmetoğlu, “26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan...”, s. 300.

¹⁴⁷ Dumangür, “Osmanlı ve Batı Basınında Kafkas İslam Ordusu”, s. 116.

¹⁴⁸ Süleymanova, “Paylaşılamayan Şehir: Bakü Uğrunda Sovyet-İngiliz-Türk Rekabeti ve Şehir Yönetiminin Azerbaycan’a Geçmesi”, s. 155.

¹⁴⁹ Allen-Muratoff, *Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi...*, s. 449.

Denizi'nin kontrolünü sağlayarak bölgeye Alman –Türk ilerleyişini önlemektir.¹⁵⁰ Bu amaç doğrultusunda hareket eden General Dunsterville, Kafkasya işlerini daha yakından takip etmek amacıyla 8 Haziran 1918'de Enzeli'ye gelmişti. Burası Bakü'ye yapacağı harekât için hazırlık noktasıydı.¹⁵¹ İngilizler birlikleri Şubat 1918'den itibaren Bağdat'tan başlayarak Hazar Denizi üzerindeki Enzeli'ye kadar ilerlemişti. Bu ilerleyişle Kuzeybatı İran'da önemli bir savunma hattı oluşturmuştu. Enzeli'den Bakü'ye gönderilen İngiliz birlikleri ise buradaki savunmanın bir parçası olacaktı. Hazar Denizi'nin batı yakasında konuşlandırılan bu birlikler, Ermeni ve Bolşevikler Türk saldırılarına karşı korumayı amaçlıyordu. Aynı zamanda Bakü dünyadaki en zengin petrol kaynakları sebebiyle çok önemliydi.

Eldeki verilere göre bölgeye gönderilen İngiliz birliklerini sayısı belli değildi. Buna rağmen askeri olarak Bakü'de, Ermeni ve Ruslar dahil yaklaşık 8.000 kişilik kuvvete sahipti. Bu kuvvet, 7.000'i düzenli olmak üzere 10.000 kişilik Türk ordusu karşısında yer almıştı. Bakü'deki bütün birlikler Rus General Dokuçayev emrine verilmişti. Ancak İngiliz birlikleri Ermenilerin beklediğinden daha küçük bir kuvvetti. Esasında İngiliz birliklerinin Bakü'yü mutlak elde etme amacı yoktu. Harekâtın geniş kapsamlı sonuçları üzerinde duruluyordu.¹⁵² O esnada İstanbul'da bulunan Mehmet Emin Resulzade de Azerbaycan'dan gelen bilgilere dayanarak muntazam bir askeri birliğin olmadığını teyit etmişti.¹⁵³ İngiliz diplomasisinin esas amacı Kafkasya, Hazar bölgesi ve Kuzeybatı İran'daki Türk- Alman ilerleyişini durdurmak ve Asya'daki konumunu korumaktır.¹⁵⁴ İngiltere'ye göre, Osmanlı Devleti Bakü harekâtıyla Hazar Denizi ötesine geçerek sömürgesi konumundaki Hindistan'a kadar ilerleyebilirdi. Horasan'daki İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Malleson, 19 Temmuz 1918'de İngiliz Genelkurmaylığı'na bir rapor göndermişti. Buna göre, Bakü Bolşevikler Almanlar tarafından desteklenmekteydi. İngilizler duruma müdahale ederek Hazar donanmasındaki anti- Bolşevik güçleri desteklemeliydi.¹⁵⁵

¹⁵⁰ L.C. Dunsterville, *Dunsterforce Gizli Ordu Bakü'de İngiliz- Ermeni İşgali*, Çev. Cengiz İ.Çay, İstanbul, Tarih & Kuram Yayınları, 2016, s. 17. General Dunsterville bu eserinde Dustenforce ordusunun görevini ve Kafkas İslam Ordusu'na karşı faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

¹⁵¹ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 69.

¹⁵² "British At Baku" *The Manchester Guardian*, 16 Ağustos 1918, s. 5.

¹⁵³ "Bakü Ne Halde ? Resulzade Mehmed Emin Bey'le Mülakat", *Tanin*, no. 3487, 26 Ağustos 1334 (1918), s. 2; Alen- Murataoff eserinde İngiliz kuvvetini üç tabur, bir sahra bataryası ve üç zırhlı araçtan ibaret olduğunu belirtmiştir. Allen-Muratoff, *Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi...*, s. 456.

¹⁵⁴ Çağlayan, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz...", s. 505.

¹⁵⁵ Figen Atabey, "Kafkasya'daki Türk-Alman İlerlemesine İlişkin İngiliz Genelkurmaylığı'nın Gizli Raporu (13 Şubat-7 Ekim 1918)", *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas*

Bakü için verilen mücadele de İngiltere de yerini alırken, harekâtın ilerlemesiyle birlikte Berlin ve Moskova arasında ilişkiler hız kazanmaktaydı. Görüşmelerin başlangıcında Osmanlı ordusunun ilerleyişi Brest Litovsk Antlaşması'na uymadığı noktasında eleştirilse de esas mesele Bakü petrolüydü. 4 Haziran'da Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki "Kafkasya Toplantısı"nda konuşan Dışişleri Bakanı Kühlmann, Rusya'dan aldığı haberlere dayanarak, Osmanlı ordusu Bakü'ye girmeden önce petrol tesislerinin Ermeniler tarafından yok edileceğini belirtiyordu. Bundan dolayı Bakü'nün işgali Moskova ile anlaşarak Alman askerleri tarafından gerçekleştirilmeliydi. Alman Orduları Yüksek İdaresi bir taraftan Enver Paşa'dan Bakü'ye yönelik askeri operasyonlarını durdurmasını isterken, diğer taraftan Rus büyükelçisi Joffe ile Bakü petrolü üzerine anlaşabilecekleri noktasında görüşmeler gerçekleştiriyordu.¹⁵⁶ Bakü hareketine İngilizlerin müdahil olmasıyla Tiflis Alman karargahı da harekete geçti. Şark Orduları Grubu komutanı Halil Paşa, Tiflis'te Alman karargahıyla bir görüşme gerçekleştirdi. Almanlar Bakü hareketine küçük bir Alman kıtaatının da iştirakini istiyordu. Ancak hükümetten böyle bir emir gelmeden Alman kıtaatının kati suretle dahil edilemeyeceği General von Kress'e bildirildi.¹⁵⁷

Diğer taraftan Mehmet Emin Resulzade'nin 19 Temmuz 1918 tarihli Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski'ye gönderdiği mektupta, Türklerin Gence'ye asker sevk etmelerinin Almanları tedirgin ettiğini belirtiyordu. Türk askerlerinin Bakü'ye girmesi durumunda Bolşeviklerin petrol kuyularını ortadan kaldırma ihtimalinden endişe ediyorlardı.¹⁵⁸ Bu gelişmeler karşısında Almanya, Kafkasya'da da askeri güçlerini artırıyordu. Gürcistan'da toplam 214 Alman subayı ile 5050 Alman eri vardı.¹⁵⁹

Almanya'yla paralel olarak Bakü'nün yitirilmesiyle bir türlü barışamayan Sovyet Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı diplomatik baskılarını artırıyordu. 8 Ağustos 1918'de Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Galip Kemali Bey ile görüşerek Bakü'ye Türk saldırısının durdurulmasını istedi. Türk büyükelçisi Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'da bulunma amacını burada bulunan ahaliyi Ermeni çetelerine karşı korumak olduğunu açıkladı. Ancak görüşmeler sonuçsuz kaldı. Galip Kemali Bey'in

İslam Ordusu Sempozyumu (13-16 Eylül 2018), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2021, s. 230.

¹⁵⁶ Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 268.

¹⁵⁷ Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", s. 40.

¹⁵⁸ İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918...*, s. 78.

¹⁵⁹ Gasimov "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi", s. 32.

9 Ağustos 1918'de Moskova'yı terk etmesiyle İstanbul ve Moskova arasında diplomatik ilişkiler tamamen kesildi.¹⁶⁰

Bu çoklu çatışma ortamında, Osmanlı ordusu çeşitli diplomatik manevralarla ilerleyen İngiliz askerleri karşısında Bakü'yü kurtarmalıydı. Diğer taraftan ise Bakü'nün Osmanlı ordusu tarafından alınmasını savaş nedeni sayan Rusya ve Kafkasya'da Bakü'yü almak için yeterli askeri bulunmayan Almanya bulunmaktaydı.¹⁶¹ Sonunda Almanya ve Sovyet Rusya 27 Ağustos 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'na ek bir anlaşma imzaladılar. Rusya, Bakü'yü elde tutmak için petrol kaynaklarının bir kısmını Almanya'ya tahsis etmeyi kabul etmişti.¹⁶² Ahmet Ağaoğlu bu durumu eleştirenlerden biriydi. Ağaoğlu, elde edeceği bir miktar ekonomik kaynak uğruna Bakü'yü Bolşevik Hükümeti'ne terk eden Almanya'yı sadakatsizlikle suçluyordu. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan bir devletin Kafkasya ile olan bütün anlaşmaları görmezden gelmesi ciddi şekilde eleştiriliyordu.¹⁶³ Görüldüğü gibi Almanya tek taraflı yaptığı bu anlaşmayla, Kafkasya'daki konumunu korumayı amaçlamıştı. Aynı zamanda himayesi altında bulunan Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıması Rusya tarafından da onaylanıyordu. En önemli kazancı ise Bakü petrolünün ¼ 'ini elde etmesiydi. Almanya ise daha önce işgal ettiği "Don" bölgesinden elde ettiği kömürlerden büyük bir miktar Rusya'ya verecekti. Bu bağlamda karşılıklı bir ticari ilişki de söz konusuydu. Diğer bir maddeye göre de Bakü Rusya garantisi altında olacaktı. Almanya Bakü etrafında çekilen sınırı üçüncü bir ülkenin geçmeyeceğini taahhüt ediyordu. Bu üçüncü ülke Almanya'nın müttefiki konumundaki Osmanlı Devleti idi. Anlaşmaya konulan gizli bir maddeye göre de Rusya, Murmansk ve Bakü'ye çıkarma yapan İngiliz askerlerini, Almaların yardımıyla buralardan çıkaracağını taahhüt etmekteydi.¹⁶⁴ Ancak bu anlaşma şartlarının yerine getirilmesi mümkün değildi. Rusya, Almanya'ya vermeyi taahhüt ettiği Bakü petrolü üzerinde 31 Temmuz'dan itibaren söz sahibi değildi. Almanya'nın, Bakü'yü İngilizlerden alıp Ruslara vermesi de Türk ilerleyişi karşısında mümkün olmayacaktı.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 547; Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 244.

¹⁶¹ Mustafa Çolak, "Osmanlı - Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)", *History Studies*, Volume 6, Issue 1, (Ocak 2014), s. 38.

¹⁶² "Almanya ile Rusya Arasında Müzakerat", *İkdam*, no. 7743, 31 Ağustos 1334 (1918), s. 2.

¹⁶³ "Yine Bakü Meselesi", *Tercüman-ı Hakikat*, no. 13470, 1 Eylül 1334 (1918), s. 1; Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 291.

¹⁶⁴ "Strong Turkish Protest" *Times of India*, 12 Eylül 1918, s. 7; "Russia and Baku", *The Manchester Guardian*, 21 Eylül 1918, s. 7; Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 272-273.

¹⁶⁵ Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 275.

Almanya-Rusya yakınlaşmasına müttefikler de karşıydı. Brest Litovsk Antlaşması'ndan itibaren Rusya'daki çıkarlarının tehlikeye düşmesiyle, Rusya'nın farklı bölgelerine müdahale etmekten geri kalmamışlardı. Wilson İlkeleri'nin 6. maddesi Rusya'ya yardım edilmesine yönelikti. Bu ilke çerçevesinde hareket eden müttefikler Rusya'nın Arhangelsk, Murmansk, Viladivostok bölgelerine asker çıkarmışlardı.¹⁶⁶ Rusya'nın Almanya ile yakınlaşmasının bir sebebi de bu çemberi kırmaktı. Bu noktada Kafkasya'da etkinliğini artıran İngiltere'nin ilerleyişini önlemek önemliydi.

O sırada Bakü'de birlikleri olan İngiltere ise anlaşmayı imzalayan iki tarafı da acımasızca eleştiriyordu. *Rusya bir zamanlar düşman olduğu Almanya ile bu anlaşmayı imzalayarak köle durumuna düştüğü gibi kendi ülkesine de ihanet etmişti.* Bu sert eleştirinin altında Petrograd'daki İngiliz Ateşesi Captain Cromie'nin öldürülmesinin etkisi de büyüktü.¹⁶⁷ Osmanlı Devleti de müttefiki konumundaki Almanya'yı eleştiriyordu. 2 Eylül 1918 tarihli Sabah gazetesinde Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'ndan beri Almanya'ya destek olduğu, bunu yaparken de çeşitli mahrumiyetlere maruz kaldığı yazmaktaydı.¹⁶⁸ Almanya ve Rusya bütün protestoları göze almıştı. Bakü petrollerini ele geçirmek uğruna karşı taraflar müttefik, müttefik olanlar ise düşman olmuştu.

1.2.3 Bakü'nün Kurtarılması

Bakü uğruna diplomatik ilişkiler sürerken Enver Paşa, Bakü'nün zaptına büyük önem vermekte ve bunun mutlaka başarılmasını istemekteydi. Nuri Paşa'nın Gökçay ve Salyan'da kazandığı zaferler neticesinde Türk ordusu taarruzda, Bolşevik-Ermeni ordusu ise savunmada kalmıştı. Kafkas İslam Ordusu, ilk olarak Gökçay-Şamahı-Bakü karayolu, ikinci istikamet olarak da Gence-Bakü demiryolu boyunca ilerlemeye devam etti. Aksu'da susuzluk ve bulaşıcı hastalıklarla da mücadele eden ordu ciddi sıkıntılar yaşıyordu. Temmuz sıcaklarına rağmen, Kafkas İslam Ordusu ileri harekâtına devam ederek 21 Temmuz 1918'de Şamahı'yı denetim altına almış, Bakü istikametinde ilerlemişti.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Sadıgov, *Kanlı Dört Yıl...*, s. 190-193.

¹⁶⁷ "The Bolshevik Terror", *The Observer*, 8 Eylül 1918, s. 6;

¹⁶⁸ Mehmet Kaya, "Türk Basınına Göre Kuzey Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri (1918-1920)", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1993, s. 55;

¹⁶⁹ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 83-92; Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Son Savaşı: Gence'den Bakü'ye Zafer Yürüyüşü" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 235, (Temmuz-Ağustos 2018), s. 33.

Diğer taraftan Türk birliklerinin Bakü'ye yaklaştığını gören Almanya ise Alman esirlerini almak bahanesiyle Bakü Bolşevikleri ile görüşmek üzere bir murahhas heyetini Bakü'ye gönderdi. Aynı zamanda hareketin durdurulması için İstanbul'da girişimlerde bulunulsa da Enver Paşa'nın emriyle taarruza devam edildi. 23 Temmuz'da Bakü'nün 70 km yakınına kadar ilerleme kaydedildi.¹⁷⁰ Ancak Bakü'nün zaptı harekâtına başlayacak Kafkas İslam Ordusu'nun yeterli ihtiyatı yoktu. Nuri Paşa, Bakü'ye yapılacak taarruza oldukça önem veriyordu. İngiliz kuvvetleri Merkezi Hazar Diktatörlüğü'nü desteklemeden önce Bakü alınmalıydı. Bu amaçla Başkomutanlık Vekâleti'ne mektup yazarak, Enzeli'deki İngiliz kuvvetlerinin hareketine engel olmak için tedbirler alınması gerektiğini yazmıştı. İran'da bulunan Mirza Küçük Han'a silah yardımı yapılarak İngiliz hareketinin önüne geçilmeliydi. Ancak tüm tedbirlere rağmen İngiliz gemilerinin Bakü'ye geldiği öğrenildi.¹⁷¹

Bu haber üzerine Nuri Paşa, 15. Piyade Tümeni'nin süratle gönderilmesini istedi. İngiliz kuvvetlerinin diğer kısmı henüz gelmemiş, şehrin müdafaa hatlarında büyük değişiklikler olmamıştı. Başkomutanlık Vekâleti de İngilizler Bakü'ye gelmeden kesin hücumun yapılmasını istiyordu. Bu doğrultuda 18 Temmuz 1918'de iki gruba ayrılan ve "Şark Cephesi Komutanlığı" adını alan 5. Kafkas Tümeni harekete geçti. Güney grubu Azerbaycanlı Albay Habib Selimov komutasında, 1 Ağustos 1918'de Alyat'a kadar ilerledi. Ancak susuzluk problemiyle daha fazla ilerleyemiyorlardı. Bölgede kalarak kıyı gözetlemesi ve koruması görevini üstlenmişlerdi. Kuzey Grubu ise Kurmay Yarbey Osman Bey kumandasında 5 Ağustos 1918'de sabaha karşı Bakü'ye taarruza geçti. Türk kuvvetleri, devamlı ve şiddetli taarruzlarda bulunsa da Türk Topçu cephanesinin yetersizliğinden ve birçok fırsatın kaçırılmasından dolayı Bolşevik savunması kırılmadı.¹⁷²

İlk taarruzun başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, Osmanlı gazetelerinde "Bakü'nün Zaptı" şeklinde yer almıştı. Ayrıca Ağustos ayında Bakü'nün durumuyla ilgili haberler artmıştı. O sırada Bakü'de Nuri Paşa'nın danışmanı olarak bulunan Ahmet Ağaoğlu, İstanbul'a dönmüştü. Vakit gazetesine verdiği mülakatında, Nuri Paşa'nın Gence'ye vararak Azerbaycan Türklerinden bir ordu ihdas etmek üzereyken Hüseyinzade Ali Bey ile Gence'ye vardıklarını beyan etmiş; Türk kuvvetlerinin

¹⁷⁰ Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", s. 76-77.

¹⁷¹ Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan...*, s. 269.

¹⁷² Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi...*, s. 208-209;

Salyan, Kürdemir ve Şemahı'da elde ettiği başarılarını ve civar bölgeleri dolaşarak teşkilat çalışmalarında bulunduklarını belirtmişti. Aynı tarihli Tanin gazetesinde yer alan başka bir haberde Gülnihal vapuruyla gelen Kafkasya Murahhaslarından bir zatın 5 Ağustos'ta Bakü'ye girildiğini aktaran haberi de yer almıştı.¹⁷³ Harekâtın başarılı olduğu düşüncesinde bu beyanatlar etkili olsa da, daha sonra Batum kaynaklı haberde harekâtın başarısının henüz netlik kazanmadığı yer almıştı.¹⁷⁴

Diğer taraftan Azerbaycan ve Osmanlı Devleti arasındaki dostluk ilişkileri olumlu yönde ilerlemekteydi. Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki Azerbaycan heyeti VI. Mehmet Vahdettin'in Cuma selamlığında bulunmuşlar, dostluk ve işbirliği hususunda olumlu görüşmeler gerçekleştirmişlerdi. Padişah, yeni esaretten kurtulmuş Türk-İslam Hükümeti'nin hürriyeti için umumi düşmana verdikleri mücadelede galip geleceklerini söylemişti.¹⁷⁵

İstanbul'da Bakü harekâtıyla ilgili haberler de artarken, ikinci taarruzla ilgili hazırlıklar başlamıştı. Nuri Paşa'nın, Şark Orduları Grubu'ndan¹⁷⁶ talep ettiği takviye kuvveti olan 15. Tümen'i 9 Eylül'de Bakü Cephesi'ne ulaşmıştı. Bundan sonra şehre yapılacak taarruz kesinlik kazanmış, 10 Eylül'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'ndan alınan emirle hazırlıklara başladı. Taarruz öncesinde Şark Cephesi Komutanlığı ve bu komutanlığa bağlı Kuzey Grubu lağvedilerek bütün birlikler Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na bağlandı. Bu durumda 5. Kafkas Tümeni Mürsel Paşa, 15. Piyade Tümeni Kurmay Yarbay Süleyman İzzet, Güney Grubu birlikleri Albay Cemil Cahit Bey komutasında hareket edecekti. Ayrıca Yarbay Halil Bey, Azerbaycan milislerinden meydana gelen 4. Alay'ı komuta edecekti. Taarruz hazırlıklarını istişare etmek üzere Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa da cephedeki yerini almıştı. Bütün

¹⁷³ "Bakü Zapt Edildi", *Vakit*, no. 294, 14 Ağustos 1334 (1918), s. 1; Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 238-239.

¹⁷⁴ "Bakü'nün İşgali", *İkdam*, no. 7727, 15 Ağustos 1334 (1918), s. 1.

¹⁷⁵ "Son Dahiliye: Huzura Kabul", *Şule*, no. 3, 11 Eylül 1334 (1918), s. 3; Haberin diğer nüshası için bkz. "Azerbaycan Heyeti Murahhası Huzur-ı Şahane'de", *Yeni Gün*, no. 10, 11 Eylül 1334 (1918), s. 2.

¹⁷⁶ Başkomutanlık Vekâlet'inin emriyle 7 ve 9 Haziran 1918'de oluşturulan Şark Ordusu Grubu Komutanlığı, 6., 3. Ve 9. Ordulardan meydana geliyordu. Görevlerinden biri de Azerbaycan ve Dağıstan'da teşkilatlanmaya çalışan Kafkas İslam Ordusu'na her türlü yardımı yaparak bu ülkelerin milli ordularının kurulmasını sağlamaktı. Grubun ilk komutanı Vehip Paşa'nın istifası üzerine 3 Temmuz 1918'de Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa tayin edildi. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi...*, s. 556; Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 82; Mehmet Emin Dinç, *Kütü'l Amare'nin Muzaffer Komutanı Halil Kut Paşa*, İstanbul, Kronik Yayıncılık, 2017, s.101.

hazırlıkların yapıldığı cephede yaklaşık 8000 Osmanlı Askeri ile 6000-7000 civarı Azerbaycan milis kuvveti bulunuyordu.¹⁷⁷

Kafkas İslam Ordusu cephesinde olduğu gibi Bakü'deki hükümet de hazırlıklara girişmişti. Başlıca ümitleri Bakü'ye takviye olarak gönderilecek İngiliz kuvvetlerine bağlıydı. Ancak General Dunsterville şehrin müdafaası için hazırlıkları yetersiz buluyordu. Bu konuda 23 Ağustos 1918'de, General Marshall'a çektiği telgrafta: *"Bölgede yerel birlikleri organize etmekte zorlandığını, güçlü bir İngiliz karşıtı propagandanın hüküm sürdüğü, kasabanın Bolşevikler ve Türklerle işbirliği içinde olduğunu"* bildirmekteydi. Sözlerine devam eden General Dunsterville; *"Bakü'den geri çekilmek kesinlikle söz konusu değildir. Ancak acilen takviye olarak İngiliz birliklerine ihtiyaç duyulmaktadır. Yeterli, miktarda İngiliz birlikleri ile Bakü daimi olarak kurtarılmakla kalmaz, ayrıca böyle bir hareket bütün Kuzey ve Güney Kafkasya'da yayılarak, Büyük Britanya ve İtilâf Devletleri'ne büyüklüğü tahmin edilemez bir değer sağlayacaktır."*¹⁷⁸ ifadeleriyle bu hareketin başarıyla sonuçlanmasıyla elde edilecek kazancın üzerinde durmuştu. Ancak İngiltere yönetimi gerekli askeri desteği sağlamamıştı.

Generel Dunsterville, Bakü'de olduğu süre içerisinde Ermenileri Kafkas İslam Ordusu'na karşı harekete geçirmeye çalışıyordu. Bunun yanı sıra Lenkeran'da bulunan Ruslardan destek gelecekti. Muğan'daki Rusları temsilen gönderilen heyet de İngilizlere destek olacaklarını ifade etmişlerdi. Bu şekilde Gence-Bakü demiryolu hattına yerleştirilecek Rus kuvvetleriyle önemli bir destek sağlanacaktı. İngiliz kumandanlığı, Bakü'nün müdafaası için gerekli tedbirlerin alınması ve askeri kuvvetin tek elden yönetilmesine önem veriyordu. Ancak şehrin müdafaası hazırlığı hiç iyi değildi. General Dunsterville, Orta Hazar kıtalarının disiplinsiz ve General Dokuçayev'in birlikleri yönetecek güçte olmadığını düşünüyordu. Aynı zamanda İngiliz misyonunun müttefiki konumundaki Biçerakov'un en sıkışık zamanda geri çekilmesinden dolayı büyük üzüntü duymuştu.¹⁷⁹ 12 Eylül'de bir Arap casus tarafından harekâtın 14 Eylül'de başlayacağını öğrenen Dunsterville, az sayıdaki

¹⁷⁷ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 114-116.

¹⁷⁸ Atabey, "Kafkasya'daki Türk-Alman İlerlemesine İlişkin İngiliz Genelkurmaylığı'nın Gizli Raporu (13 Şubat-7 Ekim 1918)", s. 233.

¹⁷⁹ Allen-Muratoff, *Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi...*, s. 456; Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, s.296-299; İngiliz İstihbarat raporlarında, 15 eylül 1918'de 16 saat süren devamlı mücadelenin ardından 1200 kişilik kuvvetin Bakü'yü boşalttığı belirtilmekteydi. İngilizlerin toplam kaybının ölü, yaralı ve kayıp olarak 180 kişiden ibaret olduğu, bunun da toplam İngiliz kuvvetinin %20'sini oluşturduğu ifade edilmekteydi. Atabey, "Kafkasya'daki Türk-Alman İlerlemesine İlişkin İngiliz Genelkurmaylığı'nın Gizli Raporu (13 Şubat-7 Ekim 1918)", s. 235.

birlikleriyle saldırıyı karşılayabilmek için askeri düzenler kurdu. Biçerekov tarafından gönderilen on adet makineli tüfeğe sahip 500 kişilik askeri grupla garnizonda ufak bir artış da olmuştu. Ancak tecrübesiz Rus ve Ermeni subayları İngiliz General Dunsterville'in en büyük problemlerinden biriydi. Müttefik bir İngiliz hükümetinin kurulması askeri yönetim sorununu çözebilirdi.¹⁸⁰ Esasen General Dunsterville başarısızlıkla sonuçlanacak bir savunmanın gereksiz olduğunu en başında biliyordu.

Sonunda hareket haber alındığı üzere, 14 Eylül akşamı 5. Kafkas Tümeni batı cephesinden taarruza başladı. Bakü cephesini yarmakla görevli 9. Kafkas Alayı ve 56. Piyade alayı, baskınla saat 03.30'da Bakü savunma hattının ilk mevzilerine girdi. Bolşeviklerin önemli dayanak noktaları Salhane ve Salyan ele geçirildi. 56. Piyade alayı Bolşevikleri Bayl tepesine çekilmeye mecbur etti ve Bakü'ye hakim tepelere yerleşti. Diğer taraftan Kuzey cephesine yerleştirilen 15. Piyade Tümeni emrindeki 38. Alay'ını Balacari mevkiine göndererek taarruza başladı. Düşman tarafından kuvvetli tahkim edilen Balacari öğle saatlerinde ele geçirildi. Akşam saatlerinde Bakü'nün bir kilometre kuzeyindeki Ermenikent istikametinde ilerlemeyi başaran Türk kuvvetleri büyük başarı sağladı. Her iki kol görevini başarıyla yerine getirmiş, Bakü'ye hakim batı sırtları tamamen ele geçirilmişti.¹⁸¹ 14 Eylül çarpışmaları Bakü'nün düşüşünü büyük ölçüde sağladı. 15 Eylül saat 15.00'e kadar süren harekât sonunda Bakü'deki askeri birliklerin direnişi tamamen kırıldı, şehrin teslim olmasından başka seçenek kalmadı. General Dunsterville Türklere esir düşmemek için topladığı askerleriyle birlikte Bakü limanından hareket ederek Enzeli'ye kaçtı. Ancak bu başarısızlık İngiliz Genelkurmaylığı tarafından hoş karşılanmadı ve görevinden alınarak yerine General William Montgomery Thomson getirildi. Bakü'den kaçanlar yalnızca İngiliz birlikleri değildi.¹⁸² Sovyet Rusya'nın Bakü'deki hakimiyetini temsil eden Bakü Sovyeti komiserleri de Bakü'den ayrıldı. Bakü katliamını gerçekleşmesinde büyük payı olan Stepan Şaumyan ve aralarında İçişleri Komiseri Çaparidze, Maliye Komiseri Karinyan, Halk Ekonomisi Komiseri L.

¹⁸⁰ Dunsterville, *Dunsterforce Gizli Ordu...*, s. 263-264.

¹⁸¹ Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi...*, s. 217-219; 14 Eylül'de gerçekleşen muharebelerde; 5. Kafkas Tümeni 56. Alay'dan 1 subay, 16 er şehit, 2 subay 74 er yaralanmıştır. 15. Piyade tümeni 38. Alay'dan 1 subay şehit olmuş, 1 subay 116 er de yaralanmıştır. Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 118.

¹⁸² Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Son Savaşı: Gence'den Bakü'ye Zafer Yürüyüşü", s. 41.

Fioletov gibi isimlerin de bulunduğu 26 Sovyet Komiseri Krasnovodsk hapisanesine getirildi ve 20 Eylül 1918’de idam edildi¹⁸³

Bakü üzerindeki emellerini gerçekleştiremeyen düşman birliklerinin tahliyesinden sonra, şehrin teslim olmasından başka seçenek kalmadı. 5. Kafkas Tümeni Karargahı’nda şehrin teslimi için gerekli şartlar kararlaştırıldı. Bakü’nün kayıtsız şartsız teslim edilmesini öngören bu şartnamede, şehirde asayiş ve emniyeti sağlamak görevi 56. Alay’a verildi.¹⁸⁴ Binbaşı Fehmi Bey komutasındaki 56. Alay’ın İngilizlerle göğüs göğüse çarpışması takdirle karşılanmıştı¹⁸⁵ Bakü’nün zapt edilmesinde büyük başarı gösteren 5. Kafkas Tümeni ve 15. Piyade Tümeni’nin toplam zayıtı 800-1000 asker arasındaydı. Bu muharebelerde Azerbaycan milislerinden oluşan Müstevi müfrezesi 11 Şehit 44 yaralı vermişti.¹⁸⁶ Büyük bir zorlu mücadele sonucunda iki kardeş milletin ordusu Bakü’yü düşman esaretinden kurtararak, gerçek sahibine teslim etmeyi başarmıştı. Böylece Bakü, kurtarılmış oldu.

1.2.3.1 Bakü’nün Alınışının Basındaki Yankıları

Bakü’nün alınışı İstanbul basınında ayrıntılarıyla ele alınmıştı. Sabah gazetesinin 22 Eylül 1918 tarihli nüshasında yer alan habere göre; Bakü hareketi 36 saat süren muharebenin ardından başarıyla sonuçlanmıştı. Türk kıtaatı Bakü’ye girdiğinde İngiliz askerleri çoktan gitmişti. Geri çekilen birliklerin ardından top, mitralyöz, mühimmat, yağ gibi birçok ganimet ele geçirilmişti. Petrol kuyuları hiçbir tahribata uğramamış, önemli miktarda hazır petrol ele geçirilmişti.¹⁸⁷ Dönemin basınında Bakü petrollerinin hasara uğramadan ele geçirilmesi özellikle vurgulanmıştı. İngiltere’nin Bakü’yü tahliyesi ve petroleri kaybetmesi, Bolşeviklerin petrol kuyularını tahrip etmesinin önlenmesi bu hareketin önemli sonuçlarından idi.¹⁸⁸ Elbette diğer devletler gibi Osmanlı ekonomisi de Bakü petrolüne ihtiyaç duyuyordu. 19 Eylül’de basına yansıyan haberde Bakü petrolünün Batum’a aktarılmasını temin etmek için Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Gürcistan arasında bir mukavelename akdedildiği yazmaktaydı. Yeni hükümetlerin teşekkül etmiş

¹⁸³ Sarıahmetoğlu, “26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan...”, s. 300.

¹⁸⁴ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan...*, s. 121.

¹⁸⁵ “Bakü Nasıl Zapt Edildi”, *İkdam*, no. 7761, 21 Eylül 1334 (1918), s. 2.

¹⁸⁶ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan...*, s. 121-122.

¹⁸⁷ Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s.371; Ak, “Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü Kurtarması...”, s. 403.

¹⁸⁸ Ak, “Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü Kurtarması...”, s. 403-404.

olması Bakü ve Batum arasındaki petrol mecralarında bir değişiklik yaratmayacaktı.¹⁸⁹

Askeri hareketin siyasi sonuçları da değerlendirme konusuydu. Bakü'nün ele geçirilmesi doğudaki yeni bir itilaf cephesinin kapandığı anlamına geliyordu. Mağlup olan Rus ordusu değil İngiliz destekli bir orduydı. Eğer İngiliz kuvvetleri başarılı olsaydı Hazar'da mevcut olan gemilerden istifade ederek ve İtilaf Devletleri tarafından desteklenen Çeko-slovaklarla birleşerek tehlikeli bir cephe vücuda getirebilirlerdi. Bunun farkında olan Almanlar da Bakü meselesini kendi lehine çevirmeye çalışıyordu. İstanbul'da bulunan Alman ricali, müttefik devletlerin şehri almak için ortak hareket etmeleri gerektiğini söylüyordu.¹⁹⁰ Anlaşılabacağı üzere petrol uğruna İngiliz tehlikesini hiçe sayan Alman dışişleri yine bir ittifak arayışına girmişti.

Bakü'nün alınışı Azerbaycan kamuoyu tarafından da sevinçle karşılanmıştı. İlk sayısı Gence'de basılan Azerbaycan gazetesinin, 15 Eylül 1918 tarihli nüshasında Bakü'nün kurtarıldığı haberi yer almıştı. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa tarafından Azerbaycan Hükümeti adına gönderilmiş telgraf metni de yer almaktaydı. Birçok kutlama telgrafının yayınladığı bu nüshada, Başbakan Fethali Han Hoyski başta Nuri Paşa olmak üzere bu zaferde payı olan Türk askerlerine minnettar olduğunu ifade etmişti.¹⁹¹ Tebrik mesajları dışında hükümetin aldığı yeni kararlar da yayınlanmıştı. Buna göre, I. Dünya Savaşı'nın öncesinden itibaren bütün Güney Kafkasya'da mevcut Müslümanların canına ve malına gelen her türlü zararın tespiti için Dışişleri Bakanlığı'na bağlı bir komisyon teşkil edilecekti. Diğer bir karara göre Azerbaycan Cumhuriyeti aleyhine isyan, devlete ihanet faaliyetinde bulunanlar Harp Divanı'nda yargılanacaklardı.¹⁹² Bu noktada devlet düzen ve asayışı sağlamanın yanı sıra, Müslümanlara karşı hareket eden Ermeni-Bolşevik faaliyetlerinin önüne geçmek istemişti.

¹⁸⁹ "Hükümeti Osmaniye ile Yeni Kafkasya Hükümetleri Arasında Petrol Mukavelenamesi", *Haftalık Gazete*, no. 13, 19 Eylül 1334 (1918), s. 5-6; Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 364; Petrol mukavelenamesi 4 Haziran 1918 tarihli Batum sözleşmesine ek olarak akdedilmiştir. Anlaşmaya göre, Bakü-Batum arasındaki petrol hatları mevcut durumdan korunmalıydı. Petrol akışı için uygun bir vergi koyulacak ve bu vergi her bir ülkenin topraklarından geçen boru hattı uzunluğuna uygun olarak belirlenecekti. Bu ek sözleşme Bakü'nün zaptından sonra basına yansımıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s.478; Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi...*, s.183; Şahin, *Türkiye ve Mâvera-ı Kafkasya İlişkileri İçerisinde...*, s. 627; Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 183.

¹⁹⁰ "Bakü'nün İşgali", *Vakit*, no. 326, 17 Eylül 1334 (1918), s. 1; Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 359.

¹⁹¹ Aşırılı, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında...*, s.65-66.

¹⁹² "Azerbaycan Hükümeti'nin Kararlarından" *Azerbaycan*, no. 1, 15 Eylül 1918, s. 1

Azerbaycan gazetesinin 15 Eylül tarihli nüshasında yer alan Bakü Taarruzu'nun ayrıntılarına göre, vuku bulan taarruz sonunda düşmandan kalan birçok cephane ve harp malzemesi elde edilmişti. Aynı zamanda 2 Eylül'den itibaren İngilizler firar etmeye başlamıştı. Harekât sonunda 57 İngiliz askeri esir alınmıştı.¹⁹³ Bakü'nün zaptının ardından Kafkas İslam Ordusu komutanlığı, esirlerin savaş kurallarına göre değiştirilmesinin önünü açmıştı. I. Dünya Savaşı esnasında Kafkas Cephesi'nde esir düşen Türk subaylar, Azerbaycan'ın Nargin Adası'na sevk edilmişti Türk esirlerin teslimi için Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı, Merkezi Donanma ile bir anlaşma imzaladı. Buna göre Bakü'nün alınışı esnasında esir alınan askerlerin karşılığında, Nargin adasında bulundurulmuş Türk, Alman ve Avusturya askerlerinden iki bin esirin serbest bırakılmasını kabul etmişti.¹⁹⁴ Bu anlaşmaya uygun olarak, Ekim 1918'de Gence'ye nakledilen İngiliz esirlerinin, Batum yoluyla İstanbul'a gönderileceği İngiltere'ye tebliğ edilmişti.¹⁹⁵ Savaş şartlarında esir düşen Türk askerleri unutulmadığı gibi, Almanya ile müttefik olma durumuna göre hareket edilmişti.

Bakü'nün kurtarılması, daha önce kapatılan Azerbaycan gazetelerinin tekrar faaliyet göstermesini sağladı. 31 Mart katliamı sonrası kapatılan Açık Söz gazetesi, karargâhın Gence'den Bakü'ye taşınmasıyla birlikte tekrar açıldı. Gazetenin 20 Eylül 1918 tarihli nüshasında Kafkas İslam Ordusu'nun bağımsızlık yürüyüşü, sevinç ve tebrik mesajlarıyla yer almıştı.¹⁹⁶

Bu haberlere paralel olarak Osmanlı basını da Bakü'nün alınışını sevinçle karşılamıştı. Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinin önde gelen takipçisi ve destekçilerinden biri olan Ahmet Ağaoğlu, Bakü'nün alınmasıyla özü, dini ve dili aynı olan cihanın kapılarının açıldığını ifade etmişti. Ona göre, kazanılan zaferle birlikte Bolşevikler ve İngilizlerin Kafkasya üzerindeki emellerine son verilmişti. İngilizlerin İran ve Asya'daki hâkimiyetine ağır bir darbe indirildiğini belirten Ağaoğlu, teşkilatçı bir kuvvetin varlığının İngiliz emellerini bitireceğini

¹⁹³ "Muharebe Meydanında" *Azerbaycan*, no. 1, 15 Eylül 1918, s. 2.

¹⁹⁴ 8 Ekim 1918 tarihli Kaspi gazetesinden aktaran: Aşırılı, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında...*, s. 69; Aşırılı'ya göre, 1917'de Azerbaycan'da neşredilen Hümmet, Basiret ve Açık Söz gazetelerinde yer alan makalelerden anlaşıldığı kadarıyla Nargin esir kampında 7.000'den fazla Türk esiri bulunmaktaydı. Aşırılı, *Nargin* ..., s. 27; Nargin Adası esirleri için ayrıca bkz.: Betül Aslan, "I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 42, 2010, s.283-305.

¹⁹⁵ Qiyas Şükürov-Vasıf Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, İstanbul, Teass Press Yayınları, 2018, s. 501.

¹⁹⁶ Aşırılı, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında...*, s. 72.

düşünmekteydi.¹⁹⁷ İngiliz basınında da Bakü'nün İngiliz çıkarları açısından önemi vurgulanmaktaydı. Diğer taraftan Bakü'deki 6 haftalık sürede yaşanan çatışmalarda başarısızlığın sebebi olarak Ermeniler gösterilmişti. Türk tarafının istikrarlı mücadelesi karşısında güçsüz kaldıklarını ifade etmişlerdi. Yerel güçlerin yetersizliği karşısında İngiliz güçlerinin pozisyonu da tehlikeye düşmüştü.

İngiliz birliklerinin Bakü'ye gidişi General Marshall'ın ileriye dönük politikasının bir parçası olarak ifade ediliyordu. Bu plana göre askeri ulaşım hattı Hazar Denizi'nden, İran ve Mezopotamya'nın içine doğru genişletilecekti. Bu ulaşım hattının aşağıda Dicle nehrinden Basra'ya kadar 1000 mil uzatılması öngörülmüyordu. Bakü'ye gönderilen askeri birlikle bu savunma hattının pekiştirilmesi amaçlanmıştı. Bakü önemli bir stratejik mevkiydi. Ancak askeri başarısızlık her şeyi tersine çevirmişti. Bu başarısızlığın nedenleri üzerine devam eden yazıda, Hazar Denizi üzerinde güçlü bir kontrolün olmayışı eleştiriliyordu. Askeri taşımacılık Rusya'nın elinde olması gerekirken yeni bir oluşum olan Merkezi Hazar Devleti'ndeydi. İngiliz birlikleri bölgeye vardığında meşgul olması gereken birçok konu vardı. Diğer taraftan Ermeniler 17 Ağustos'ta Bakü'nün kuzeyinde gerçekleşen muharebelerde savaşmayı reddederek güvenilmez olduklarını kanıtlamışlardı. Ağustos'un sonunda Bakü'deki yerel yönetim ve birliklerle başarılı olamayacağı net bir şekilde ortaya çıkmıştı.¹⁹⁸ Askeri başarısızlığın nedenleri üzerinde duran yazılarda Ermeniler adeta bir dayanak noktası olarak görülmüştü. Bakü'nün düşüşü sonrası İngiltere'deki Ermeniler, Savaş Bakanlığı'nda faaliyette bulunmaya başlamıştı. İngiliz yönetimi kendilerini haklı çıkarmak adına, İngiltere'nin hiçbir şey garanti etmeden, Ermenileri kurtarmak adına küçük bir yardım birliği yolladığını ifade ediyordu. Ayrıca şehir düştüğünde bölgedeki Ermenileri tahliye etmek gibi bir vaatleri de olmadığını söylemişlerdi. Oldukça tecrübesiz olan Ermenileri küçük bir İngiliz birliğinin desteği kurtaramazdı.¹⁹⁹

İngiliz gazetelerinde çıkan haberlerde dikkat çeken bir diğer husus da Bakü'deki Türk ve Müslüman unsurun Tatar olarak ifade edilmesi idi. Aynı zamanda onların bağımsızlıklarına Türklerin askeri yardımıyla ulaştıkları ve güçsüz oldukları yönünde bir algı oluşturulmaya çalışılıyordu. Azerbaycan Türklerine Tatar diyerek

¹⁹⁷ Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 366.

¹⁹⁸ "British Leave Baku", *The Times*, 20 Eylül 1918, s. 6.

¹⁹⁹ "The Armenians and Baku", *The Manchester Guardian*, 23 Eylül 1918, s. 4

onları Türklerden ayırarak farklı bir grup olarak göstermeye çalışılıyorlardı.²⁰⁰ İngiltere, küçük bir askeri birlik yollanarak gerçekleşen harekatı önemsiz olarak değerlendirse de Bakü'nün ekonomik ve stratejik önemi yaşanan kaybın büyüklüğünü gösteriyordu.

İngiltere askeri başarısızlığını önemsiz göstermeye çalışırken, Bakü'nün alınışı Azerbaycan için oldukça önemliydi. Bakü harekatının başarısından övgüyle bahseden Mehmet Emin Rezulzade: *"15 Eylül, Azerbaycan tarihinde 28 Mayıs kadar önemli bir gündür. 28 Mayıs'ta istiklal dünya kamuoyuna duyurulmuştur. 15 Eylül'de ise söz konusu istiklal fiiliyata dönüşmüştür. 15 Eylül'de Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü'nün kurtarılması sayesinde baş ile beden birleşmiş oldu. Bakü baş beden ise Azerbaycan'dır."*²⁰¹ ifadelerini kullanmıştır. Bu başarı bağımsızlığın Batı ülkeleri tarafından tasdik edilmesi noktasında önemli bir adımdı. Ayrıca, Bakü'nün Türkler tarafından alınması hatta Dağıstan'a kadar gitmeleri sayesinde Kafkas Müslüman ve Türk topluluklarıyla oldukça yakın bağlar kuruldu. Aynı zamanda Ermeni çetelerine ve işgalci devletlere karşı askeri destek sağlandı. Almanlar, Türklerin Kafkaslara girme teşebbüslerini önlemeye çalışsa da Enver Paşa siyasi manevralarla harekâtın devamlılığını sağladı. Enver Paşa'nın bu doğrultuda en önemli faaliyetlerinden biri de Kafkas sınırında 9. Ordu adıyla Türk askeri kuvvetini kurmuş olmasıydı. Şark Orduları Grubu'na bağlı olan 9. Ordu; 5., 9., 36., ve 11. Kafkas tümenleriyle 12. piyade tümenlerinden Yakup Şevki Paşa komutasında teşkil edilmişti. Rusların bıraktığı bol harp malzemesiyle teçhiz edilen ordu Kafkaslarda önemli bir güç kaynağıydı. Aynı zamanda Enver Paşa için harp kaybedildiğinde Doğu Anadolu önemli bir mukavemet yuvası olacaktı.²⁰² Bu doğrultuda Şark Orduları Grup Komutanlığı'nda Halil Paşa, Kuzey ve Güney Kafkasya'da ise Nuri Paşa, kumandan ve padişahın temsilcisi olarak bulunmaktaydı. Askeri şartlar Osmanlı devleti lehine gözüксе de kaybedilen savaşın ağır şartları olacaktı. Enver Paşa'nın düşüncesinde gerek İran'da gerekse Kuzey ve Güney Kafkasya'da nüfuz sahibi olunmalıydı. Bu noktada Azerbaycan'da müstakil bir devlet kurulmalıydı. Başına geçecek hükümet başkanı da Enver Paşa'nın haberi dahilinde ve onun

²⁰⁰ Dumangür, "Osmanlı ve Batı Basınında Kafkas İslam Ordusu", s. 118.

²⁰¹ Ekim 1993 tarihli Azerbaycan Jurnalı'ndan aktaran: Anar İsgenderov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Harekatı", *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*, Ed. Qiyas Şükürov- Vasıf Gafarov, İstanbul, IQ Yayıncılık, 2010, s. 145.

²⁰² Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 572.

himayesi altında olmalıydı.²⁰³ Aynı zamanda Enver Paşa, 19 Eylül 1918'de Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na gönderdiği emirle Bakü'nün işgalinden sonra İngilizlerin Hazar Denizi'ndeki gücünü kırmak için Enzeli, Kazvin ve Reşt'in de zaptını istemekteydi. Ancak bölgedeki kuvvetler çok dağınık halde ve zor durumdaydılar.²⁰⁴

Anlaşılaacağı üzere, Bakü stratejik olarak önemli bir merkez idi. Bakü'nün zaptıyla Orta Asya'nın kurtarılması ve hürriyeti için hareket etmek kolaylaşmıştı. Tebriz'den ilerleyen orduya destek sağlanarak Enzeli ve Reşt'ten İngilizler temizlenebilirdi. Bununla İran'ın istiklaline de destek olunabilirdi. Bakü, gerek Afganistan gerekse İran ve Hindistan'a yolu açıyordu. Rusya Hâriciye Komiseri Çiçerin'in tehditlerine rağmen Bakü'nün zengin madenleri de tahrip olunmadan elde edilmişti.²⁰⁵

1.3 Berlin Görüşmelerinde Azerbaycan

Bakü'nün zaptı için verilen devletlerarası mücadele Türk tarafının askeri başarısıyla sonuçlanmıştı. Bu arada Bakü petrollerinin kaybı Rusya için ağır bir darbe oldu. Osmanlı Devleti'nin aktif siyaset yürüttüğü bu dönemde Sadrazam Talat Paşa, Osmanlı-Almanya arasındaki meseleleri görüşmek için Berlin'e gitmişti. 6 Eylül 1918'de Berlin'e varan Talat Paşa'nın ilk işi Almanya Dışişleri Bakanı Paul von Hintze ile görüşmek oldu. Bu görüşmede Türk tarafı 27 Ağustos tarihli Alman-Rus Anlaşması'ndan haberdar edilmedikleri için şikayette bulunurken, Almanya, Osmanlı yönetiminin Bakü'ye saldırmayacağı yönündeki verdiği sözü tutmamakla suçladı. Görüşmeler soğuk bir hava içinde başlamıştı.²⁰⁶

Görüşmelerin esasını oluşturan iki mesele vardı. Birincisi, I. Dünya Savaşı'nın başlarında Bulgaristan'ı savaşa dahil etmek için taviz verilen Gümülcine'nin iade edilmesi idi. İkincisi ise Azerbaycan ve genel olarak Kafkasya ile ilgili oluşan Türk-Alman çelişkilerinin giderilmesi idi. Görüşmelerde Talat Paşa Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için büyük çaba sarf ediyordu. Osmanlı Devleti tarafından Kafkasya politikasıyla ilgili sunulan muhtıradan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsız devletler olarak tanınmasını istiyordu. O esnada Alman yetkililer Sovyet Rusya'nın Berlin büyükelçisi Joffe ile

²⁰³ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 387.

²⁰⁴ Dinç, *Kutü'l Amare'nin Muzaffer Komutanı Halil Kut Paşa ...*, s. 103.

²⁰⁵ "Azerbaycan", *Sebilürreşad*, C.15, no. 372, 3 Teşrinievvel 1334 (1918), s. 152.

²⁰⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 517.

gizli görüşmeler gerçekleştiriyordu. Almanya, Rusya'nın rızası olmadan Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak istemiyordu.²⁰⁷ Buna paralel olarak İstanbul'daki Azerbaycan heyeti reisi Mehmet Emin Resulzade, Almanya hükümetine nota veriyordu. Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması, Bakü üzerindeki tarihi ve hukuki bağlardan söz ediliyordu. Ayrıca Almanya-Rusya arasında yapılan anlaşma gereği Bakü'nün Rusya'ya terk edilmiş olması Azerbaycan'ın çıkarlarına ters düşmekteydi. Son olarak M. Emin Resulzade, Almanya ile ticari ilişkilerin kesilmesini istemediklerini ifade etmişti.²⁰⁸

Ne var ki Bakü'nün zaptıyla beraber Berlin müzakerelerinin seyrinin değiştiğini görmekteyiz. Nitekim Berlin'deki Rus sefiri, Azerbaycan Türklerinin Bakü'yü zapt etmelerinin bir önemi olmadığını ancak Almanya'nın verdiği taahhütlerden vazgeçmesi karşısında Rusya'nın da vazgeçeceğini beyan etmişti.²⁰⁹ Osmanlı Devleti Kafkasya'da kazanmış olduğu üstünlüğü korumaya çalışıyordu. Almanya'ya birtakım ekonomik tavizler vermekle onun aracılığıyla Azerbaycan bağımsızlığının Rusya tarafından tanınmasını istiyordu. Buna karşılık Almanlar, Kafkas İslam Ordusu'nun başarısı karşısında Türklere karşı daha yumuşak bir tutum takınmıştı. Çünkü Bakü'yü kaybetmeyi göze alamıyordu. Diğer taraftan Bakü başarısına ortak olmak için çeşitli girişimlerde de bulunuyorlardı. Tiflis'teki Alman Askerî Mümessili General von Kress, Osmanlı Gürcistan temsilcisi Abdülkerim Paşa'ya bir telgraf göndererek Bakü harekatı sırasında Almanların emlak ve eşyasının tahrip olduğunu iddia ediyordu. Bu nedenle şehre bir Alman taburu göndererek bu zararı tanzim etmek istiyorlardı.²¹⁰ Dışişleri Bakanı Paul von Hintze de verdiği beyanatta Bakü petrollerinin öneminden bahsederek, Alman Rus anlaşmasıyla üçüncü bir devletin Bakü'ye girişini önleyerek petrol kaynaklarını müttefikleri adına da koruduğunu iddia ediyordu.²¹¹

Osmanlı-Alman ilişkileri daha ılımlı bir havada gerçekleşirken Bakü'nün alınması Rusya tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştı. Berlin'deki Rus büyükelçisi Joffe 27 Ağustos tarihli Alman-Rus sözleşmesinin artık yürürlükten kalktığını bildirirken, aynı zamanda Osmanlı Devleti'yle imzalanan Brest Litowsk anlaşmasını artık kabul etmediklerini açıklamıştı. Bütün bunlar karşısında Almanya, Osmanlı

²⁰⁷ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 269-272.

²⁰⁸ "Azerbaycan'ın Müttefik ve Bitaraflara Takriri", *İkdam*, no. 7763, 23 Eylül 1334 (1918), s. 2.

²⁰⁹ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti ...*, s. 371.

²¹⁰ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)...*, s. 487.

²¹¹ "Paul von Hintze'nin Mühim Beynatı", *Tanin*, no. 3516, 27 Eylül 1334 (1918), s. 2.

Devleti'yle uzlaşmaktan çekinmedi.²¹² Talat Paşa'nın sunduğu istekler çerçevesinde gerçekleşen müzakereler sonucunda 23 Eylül 1918'de Türk- Alman protokolü imzalandı. Kafkasya, İran ve Türkistan'ın konu edinildiği bu protokolün 1. Ve 3. maddesi doğrudan Azerbaycan'ı ilgilendiriyordu. Almanya, sadece Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımaya devam ediyordu. Ancak Azerbaycan ve Ermenistan'nın tanınması için Rusya nezdinde girişimlerde bulunacaktı. Osmanlı Devleti, Ermenistan ve Azerbaycan'daki askeri birliklerini geri çekmeyi taahhüt ediyordu. Üçüncü maddeye göre Kafkasya'daki yeraltı madenlerini Almanya ve Osmanlı Devleti beraber kullanacaktı. Osmanlı Devleti; Bakü petrol yataklarının, petrol endüstrisinin, Tüflis-Bakü demiryolunun ve Bakü Batum petrol boru hattının kontrolünün Almanya'ya verilmesi için Azerbaycan Cumhuriyeti nezdinde girişimde bulunmayı taahhüt ediyordu. Ayrıca Bakü petrollerinden dört ittifak devleti de yararlanabilecekti.²¹³ Bu protokol savaş dönemi boyunca iki müttefik arasındaki problemlerin çözümü noktasında önemliydi. İki ülkenin sınırlarını ve nüfuz alanlarını belirliyordu. Görüşmelerin bu şekilde sonuçlanması Talat Paşa tarafından da memnuniyetle karşılanmıştı.²¹⁴ Bu anlaşma sayesinde Azerbaycan'ın ekonomik ve stratejik değerinden yararlanmada İttifak bloğu üstün konumdaydı.

Bakü'nün alınması Sovyet hükümetinde endişe yaratsa da Almanya için sevindirici bir haberd. Nitekim diplomatik zeminde petrol kaynaklarından yararlanma imkânını elde etmişti. Almanya'nın yarı-resmi "Norddeutsche Allgemeine Zeitung", "Lokal Anzeiger" ve başka gazetelerinde "Bakü'nün Türk birlikleri tarafından alınması" ile ilgili olumlu ifadeler içeren makaleler yer alıyordu. 21 Eylül 1918'de, Dışişleri Komiseri Çiçerin Almanya'nın Moskova Başkonsolosu Herr Hauşild'e nota vererek Alman gazetelerinde çıkan yazılarla ilgili tepki gösterdi. Söz konusu notada, Türk birliklerinin 27 Ağustos tarihli Alman-Rus anlaşmasında öngörülen sınır hattını geçtiği için Almanya'yı anlaşma şartlarına uymamakla suçladı.²¹⁵ Bakü'nün alınmasıyla ilgili Almanya sadece memnuniyetini ifade etmiyordu. Aynı zamanda General von Kress, Alman hükümetiyle Talat Paşa arasında yapılan gizli anlaşmaya dayanarak Alman çıkarlarını temsil etmesi için 27

²¹² Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 273.

²¹³ Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 278; Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 274; Protokol metni için ayrıca bkz.: Vasıf Gafarov, "Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S.2, 2017, s. 127-129.

²¹⁴ "Berlin Müzakerelerinin Netaici", *Tanin*, no. 4518, 29 Eylül 1334, s. 1.

²¹⁵ Gafarov, "Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)", s. 130.

Eylül'den sonra Yarbay Goltz'u yanında 100 kişilik bir askeri kuvvetle Bakü'ye göndermişti. Gelecekleri Nuri Paşa'ya bildirilmesine rağmen, Yarbay Goltz 5 gün sınırdaki bekletilerek Bakü'ye varabilmişti. Azerbaycan yetkilileriyle yapılan görüşmeler neticesinde General von Kress Alman hükümetine, Bakü'nün önemini göz önünde bulundurulması gerektiğini ve özellikle Almanya'nın petrol ürünlerini buradan tedarik edebilmesi açısından Azerbaycan'la iyi ilişkiler geliştirebilmesi gerektiğini bildirmişti. Azerbaycan yetkililerinin Berlin'de açmak istedikleri konsolosluk isteğinin kabul edilmesini, Almanya'nın da Bakü'de bir konsolosluk açması gerektiğini ifade etmişti.²¹⁶

Azerbaycan'ın tarihi başkenti Bakü'nün elde edilmesi önemli bir husustu. Bunun yanı sıra uluslararası zeminde yeni kurulmuş bağımsız Türk devletinin kabulü için ayrı bir mücadele söz konusuydu. Berlin görüşmelerinin en önemli neticesi de bu yolda gösterilen çabaydı. Diğer taraftan Almanya'nın savaş şartlarında Bakü petrollerinden istifade edecek olması büyük bir kazançtı. Ancak Almanya'nın Osmanlı devleti ile anlaşma imzalaması 27 Ağustos Alman-Rus Anlaşması'na da ters düşmekteydi. Rusya ile ilişkilerin gerildiği bir dönemde bağımsız devletlerin tanınması için girişimde bulunabilme ihtimali düşüktü. Yine de İki tarafın memnuniyetle sonuçlanan görüşme süreci I. Dünya Savaşı'nın son dönemine denk gelmişti. 15 Eylül'de başlayan İngiliz ve Fransız saldırıları sonucu Makedonya cephesi çökmüş ve Berlin –İstanbul bağlantısının kesilme ihtimali ortaya çıkmıştı. Bütün bunların ötesinde 29 Eylül'de Bulgaristan İtilaf Devletleri ile Selanik Ateşkes Anlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmişti.²¹⁷ İttifak Grubu'nun kaybedeceği kesinlik kazanmaya başlamıştı.²¹⁸

Sonunda Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı toprakları yavaş yavaş işgal edilirken, Osmanlı askeri birlikleri mütareke gereğince Kafkasya ve Güney Azerbaycan'dan çekilmeye başlayacaktı. Bu sırada tedbirler almaya başlayan Enver Paşa, kardeşi Nuri Paşa'ya çektiği 12 Ekim 1918 tarihli telgrafta Osmanlı Devleti ve Azerbaycan'ın sınırdaki olmasının sağlanması ve Azerbaycan'a bir Türk ilerleyişini engelleyebilecek unsurların temizlenmesini istemişti. Yine İngiliz idaresini rahatsız eden talimatlardan biri de İran ve Kafkasya'da bulunan Türk

²¹⁶ K. Özcan- F. Çolak, "1918 yılında Kafkasya'da bulunan Alman Heyeti'nin Azerbaycan'la ilgili Hazırladığı Raporlar", s. 1322.

²¹⁷ Selanik Mütarekesinin maddeleri için bkz.: İbrahim Kamil, *Bulgaristan Diplomatik Belgelerine Göre Anadolu ve Trakya'da Milli Mücadele*, İstanbul, Nobel Yayıncılık, 2020, s. 38-40.

²¹⁸ Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 279.

ordularının ekseriyetini çağırırken 5. Kafkas Fırkası'nın Azerbaycan'da kalmasını istemesiydi.²¹⁹ Enver Paşa bu tedbirleri almaya çalışsa da mütareke yaklaşmaktaydı. Talat Paşa Berlin seyahatinden sonra her şeyin kaybedildiğini açıkça görmekteydi. Bu durumda mütarekenin yeni bir hükümet tarafından imzalanması gerektiğini düşünerek 8 Ekim 1918'de istifa etmişti. Ahmet İzzet Paşa'nın 14 Ekim 1918'de yeni hükümeti kurmasıyla;²²⁰ Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa fiilen iktidardan uzaklaşmış oldular. İstanbul basınında ve özellikle Ermeni ve Rum basınında suçlayıcı yazılar çıkmaya başladı. Bu ortamda Talat ve Enver Paşa'nın ülkede emniyet içinde yaşayamayacakları görüşü gündeme geldi. Neticede Enver ve Talat Paşalar ile birlikte önde gelen sekiz lider ülkeyi terk etti. Mücadelelerine ülke topraklarından uzakta devam edeceklerdi.²²¹ Artık yeni bir döneme girilmişti. Bolşevik ihtilalinden sonra Mondros Mütarekesi, Azerbaycan için önemli dönüm noktasını oluşturacaktı.

²¹⁹ Kaya Tuncer Çağlayan, "Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları Ve İngiltere", *ATAM Dergisi*, C.XIV, S.41, Ankara, 1998, s. 518.

²²⁰ Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Ankara, TTK Yayınevi, 1997, s. 152.

²²¹ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 158.

İKİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ ve AZERBAYCAN'DA İNGİLİZ İŞGALİ

2.1 Mondros Mütarekesi'nden Sonra Osmanlı Kuvvetlerinin Azerbaycan'dan Çekilmesi

Mondros Mütarekesi öncesinde Osmanlı Devleti'nin IX. Ordusu Azerbaycan'da, Kuzey Kafkasya Ordusu Dağıstan'da hakim durumdaydı.²²² Ancak Mütareke Kafkasya'daki Osmanlı ordusunun 1914 sınırlarına çekilmesine hükmetmişti. Aslında mütarekeye bu hükmün konulması sürpriz olmamıştı. Ahmet İzzet Paşa hükümeti, 21 Ekim 1918'de Şark Orduları Grup Komutanlığı'na bir emir göndererek, Brest Litovsk Antlaşması'nın belirlediği sınırlar dışında kalan bölgelerin (Kuzeybatı İran ve Kafkasya) boşaltılmasını emretmişti. Aynı gün Osmanlı Genelkurmayı, Güney Kafkasya'daki askeri birliklerin tahliyesi hususunda Kafkas hükümetleri nezdinde gerekli girişimlerde bulunulması için Hariciye Nezareti'ne bilgi vermişti. Daha sonra Ahmet İzzet Paşa, 26 Ekim 1918 tarihli bir emirle Kafkas İslam ve Şimali Kafkas Ordularının kaldırıldığını, isteyen subay ve erlerin ilgili hükümetlerin hizmetinde kalabileceklerini de bildirmişti. Bunun sonucunda üç sancakla birlikte (Kars, Ardahan, Batum), Kuzeybatı İran ile bütün Kafkasya'yı boşaltma görevi IX. Ordu'ya verildi. Bu doğrultuda 29 Ekim 1918'de gönderilen emre göre, İran ve Kafkasya'da işgal edilen yerlerin 24 Ekim 1918 tarihi esas alınarak altı hafta içinde tahliyesi zorunlu idi.²²³

Görüldüğü üzere Kafkasya'daki Osmanlı ordularının çekilme emirleri mütareke öncesinde verilmiş ve gereğinin yapılması emredilmişti. Mondros

²²² Kafkas İslam Ordusu karargahı Bakü'de olmak üzere; 5. Kafkas Tümeni'nin bir kısmı Karabağ'da çeteleri tenkil etmekteydi. 15. Tümen (45. Alayı ve bir topçu taburu eksik) Petrovsk'ta taarruz halindeydi. 36. Tümen'in 106. Alayı ve 36. Tümen topçusundan bir kısım Bakü'de, 1. Azerbaycan Kolordusu Karagahı Bakü'de, 1 Azerbaycan Tümeni Karargahı Şuşa'da, 2. Azerbaycan Tümeni Bakü'de bulunmaktaydı. 9. Ordu komutanı Yakup Şevki Paşa Karargahı ile Kars'ta; 11. Kafkas Tümeni Karargahı Hoy'da, muhtelif sınıflardan oluşan bir müfreze Tebriz'de ve büyük bir kısmı Dilman Hoy Culfa hattında bulunmakta, 9. Kafkas Tümeni Karargahı Kamark'da, Culfa'nın kuzeyinden Serdarabad'a kadar Araş vadisi mntıkasında bulunup, Karabağ ve Erivan Ermeni hududunu örtmekle vazifeli, 12. Tümen Rumiye'den Gümrü'ye doğru geri yürüyüşle Serdarabad'da toplanmış, 36. Tümen karargahı Gümrü'de, geri kalan birlikleri Alagöz-Ahılkelek arasında Ermeni-Gürcü hudutlarını örtmekte (Bu tümen İstanbul'a intikal edecekti), 3.Kafkas Tümeni Karargahı Ahıska'da (Ahılkelek-Ahıska kazalarının Batum hududuna kadar olan bölgede Gürcülere karşı bulunmakta), 117. Piyade Alayı ve bir topçu bataryasından kurulu Rumeli Müfrezesi Çürüksu havalisinde (Gürcülere karşı ve Batum Romutanlığı emrinde bulunmakta),10. Kafkas Tümeni bir kısım İstanbul'a naklolunmuş; tümen karargahı ve tümen büyük kısmı Batum'da vapur beklemekteydi. Kars ve Batum'da birer müstahkem mevki komutanlığı vardı. *Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, I, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1992, s. 222-225; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi...*, s. 625-626.

²²³ Mustafa Budak, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra İngilizlerin Batum'u İşgali", *Kafkas Araştırmaları*, III, İstanbul, 1997, s. 119-120.

Mütarekesi'nin 11. Ve 15. maddeleri bunu zorunlu hale getirdi. Mütareke'nin 11. maddesine göre Kuzeybatı İran'daki Osmanlı kuvvetlerinin savaştan önceki sınırlara çekilmesi gerekiyordu. Aynı şekilde 15. maddeye göre, bütün demiryollarında olduğu gibi Güney Kafkasya'daki demiryolları İtilaf Devletleri tarafından kontrol edilecekti. Ayrıca Batum ve Bakü müttefiklerce işgal edilebilecek, Osmanlı Devleti itiraz edemeyecekti.²²⁴ Nitekim İngiltere Savaş Bakanlığı, 15. maddeyi uygulamak üzere, İngiliz Mezopotamya Ordusu'na Bakü'yü ve çevresindeki petrol alanlarını işgal etme emrini verdi. Bununla ilgili Kuzey İran'daki İngiliz kuvvetleri komutanı General Thomson 14 Kasım 1918'de, son Osmanlı askerlerini Bakü'den çıkarmakla görevlendirildi. Bu emir Almanya ve Avusturya'yı da yakından ilgilendiriyordu. Adı geçen devletlerin de konsolosluklarına yazı gönderilerek, Bakü'nün 17 Kasım'da İngilizlere teslim edileceğini, konsolosluklar kapatılmadığı takdirde tutuklamaların gerçekleştirileceğini bildiriyordu.²²⁵

Osmanlı Hükümeti, 30 Ekim 1918'de imzalanan mütarekeyi ertesi gün bütün vilayet ve mutasarrıflıklara bir genelgeyle duyurdu. Bunun dışında 31 Ekim 1918'de 9. Ordu Komutanlığı'na yeni bir emirname gönderebilerek; barış müzakerelerine kadar düşmanların dünya barışı için belirledikleri esasa uymanın gerekliliğinden bahsettikten sonra Osmanlı ordusunun Kafkasya'dan öngörülen zamanda (Kasım 1918) sorun çıkarmadan çekilmesi emredildi.²²⁶ Azerbaycan ve Dağıstan ordularında görev yapmaya hevesli çok sayıda subay ve er olsa da Harbiye Nezareti'nin emri mevcut durumu değiştiriyordu. Bölgenin tamamen boşaltılacağı, kalanlar hakkında kanunî işlemin yapılacağı bildirilmişti. Nuri Paşa, 9. Ordu'dan alınan emir doğrultusunda hareket ederek tahliyenin en geç 14 Kasım akşamına kadar bitirilmesi gerektiğini ve İngilizlerden birçok uygunsuz hareketin yönelebileceğini bildirdi.

Bu doğrultuda hareket eden 15. Tümen Petrovsk'dan hareket ederek 26 Kasım'da Derbent'e ulaştı. Birkaç gün sonra Gence'ye ulaşan 15. Tümen Karargahı'nın son kademeleri Bakü'nün hemen batısında bulunan Balacari İstasyonu'na gelmişti. İngilizler bir an önce Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'ı tahliye etmesini istese de trenlerin düzensiz işlemesi ve Gürcistan'ın düşmanca tavırları yüzünden trenler alıkonularak güçlükler çıkarılıyordu. Bu durum da

²²⁴ Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1948, s. 71-72.

²²⁵ Gökay, *Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında...*, s. 45; Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 162.

²²⁶ Budak, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra İngilizlerin Batum'u İşgali", s. 121.

nakliyatın gecikmesine neden oluyordu. Azerbaycan'daki Osmanlı birliklerini tahliye etmekle görevli Albay Mürsel Paşa, nakliyatın en son olarak 20 Ocak 1919'da tamamlanması doğrultusundaki emre göre Azerbaycan'ın tahliye işlemini düzenledi. Birliklerin ilgili yerlere tamamen sevk edilmesinin ardından son grup Batum'a geldi. Böylece Azerbaycan'ın tahliyesi tamamlanmış oldu.²²⁷

2.2 Mütareke Sonrası Azerbaycan'da Genel Durum

I. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle başlayan barış sürecinde, müstakil Azerbaycan devleti gerek İstanbul'da gerekse Avrupa'da mücadelesine devam etmekteydi. Bu mücadele, bağımsızlığını korumak ve yeni oluşan dünya düzeninde Azerbaycan'ın bağımsızlığını tasdik ettirmek şeklindeydi. Bu doğrultuda Azerbaycan temsilcileri, konferans sebebiyle uzun süre İstanbul'da kalmıştı. Azerbaycan delegelerinden Mehmet Emin Resulzade bütün siyasi süreçleri ve uluslararası durumu yakından takip ediyordu. Savaşın bitmesiyle İstanbul'dan, Başbakan F.H. Hoyski'ye gönderdiği telgrafta; siyasi durumun tamamen değiştiğini, Amerika Başkanı Woodrow Wilson'un ortaya koyduğu prensipler esasında barış teklif edildiğini, İstanbul Konferansı'nın gerçekleşmeyeceğini, Ermenilerin Karabağ üzerinde hak iddia ettiklerini, acil olarak Milli Şura'yı toplamak ve Avrupa nezdinde çalışmalara başlamak gerektiğini bildirmişti. Esasen Gürcistan ve Ermenistan devletleri savaşın sona ereceğini hissettiğinde ABD, İngiltere ve Fransa'da bulunan temsilcilikleri vasıtasıyla gayri resmi ilişkiler kurmaya başlamıştı. Ancak Azerbaycan hükümeti uzun süre Bakü'nün kurtarılması meselesiyle uğraşmaktaydı.²²⁸

Bu süreçte Osmanlı yönetimiyle doğrudan görüşmeler yapmak ve ilişkilerin açıklık kazanması için Ali Merdan Topçubaşı olağanüstü ve tam yetkili bakan olarak Ağustos 1918'de İstanbul'a gönderilmişti. Topçubaşı, İstanbul'da bulunduğu sırada sadrazam ve nazırların olduğu birçok yetkiliyle görüşme fırsatı bulmuştu. Aynı zamanda Paris Barış Konferansı'na gönderilecek barış delegasyonunun başkanlığına seçilmişti.²²⁹ Azerbaycan Devleti resmen tanınmasa da gönderdiği temsilcilerle gelişmeleri takip ediyordu. Bu noktada İstanbul önemli bir merkezdi. Bakü'nün kurtarılması için mücadele eden iki devletin ilişkilerini geliştirmek açısından önemliydi.

²²⁷ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan...*, s. 162-163.

²²⁸ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 145.

²²⁹ Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003, s. 88.

Ancak yeni kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümetinin mütareke girişimleri İstanbul'daki heyetlerin de durumunu değiştirdi. Osmanlı Devleti ve müttefikleri tarafından benimsenen Wilson prensiplerinin Azerbaycan üzerinde de etkili olacağına inanılmaktaydı. Bu doğrultuda Resulzade, sulh sağlandıktan sonra oluşacak Cemiyet-i Akvam bünyesinde dahi yer alacaklarına inanıyordu. Ancak Amerika tarafından ilan edilen bu sulh prensiplerinin, Sovyet yönetiminin iki taraflı vaatlerine benzemesi işleri değiştirecekti.²³⁰ Nitekim mütareke maddeleri Amerika'nın sunduğu barış prensiplerinden oldukça uzaktı. Buna göre İngilizler ya Hazar Denizi'nden sevkiyat yaparak Bakü'yü işgal edecekler ya da Batum'u aldıktan sonra ilerleyerek Bakü'ye gireceklerdi. Almanya'nın petrol kaynaklarından istifade uğruna Rusya'ya hediye ettiği Bakü, uzun uğraşlar neticesinde kurtarılmıştı. Bu tehlikeyi göz ardı etmeyen İngiltere büyük yeraltı zenginliğine sahip bu bölgeyi işgal etme yolunu açtı.²³¹ Bu bağlamda Mondros Mütarekesi savaşı sona erdirdiği gibi İngiltere'ye doğuda gerekli önlemleri de alma imkanı sağladı. İngiltere Savaş Bakanlığı'na gönderilen istihbarata göre, Almanya ve Osmanlı yöneticileri savaş bitse de bazı girişimlerde bulunuyorlardı. Tiflis'te bulunan Alman askeri misyonunun temsilcisi General Von Kress, Gürcistan üzerinde Alman nüfuzunu artırıyordu. Almanya hükümeti tarafından 14 Ekim 1918'de General Von Kress'e çekilen telgrafta; doğu sınırlarının boşaltılması hususunda zaman kazanması gerektiği dile getirilmişti. Aynı zamanda barış komisyonunda tartışmalar sürerken itiraz haklarının olabileceği yönünde bilgi verilerek doğudaki konumlarını kaybetmek istememişlerdi. Diğer taraftan Enver Paşa 14 Ekim'de Nuri Paşa'ya çektiği telgrafta; İtilaf bloğuyla anlaşma sağlandığı takdirde kuvvetlerini geri çekmesi gerektiğini dile getirmişti. Ancak bu geri çekilme göstermelik yapılacaktı. Türk subayları Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya devletlerinin bir parçası haline getirilmeliydi.²³² Ayrıca Enver Paşa, Halil Paşa'ya "Zâta Mahsus" olarak gönderdiği başka bir emirde, Azerbaycan ve Dağıstan'ın boşaltılmasının yeni hükümet tarafından kabul edileceğini ifade ediyordu. Nuri Paşa'nın orada kalarak çalışmaya

²³⁰ "Wilson ve Kafkasya Hükümetleri: Azerbaycan Meclis-i Milli Reisi'nin Beyanatı", *Zaman*, no. 184, 10 Ekim 1334 (1918), s. 1; "İstanbul Seyahati Hakkında Resulzade Mehmet Emin Bey'in Konferansı", *Azerbaycan*, no. 27, 22 Aralık 1918, s. 2-3.

²³¹ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti*....., s.420.

²³² TNA F.O. 371, Volume: 3321
<https://link.gale.com/apps/doc/SC1064911138/GDSC?u=tciu&sid=GDSC&xid=98ab4923>, Erişim tarihi 11 Eylül 2020.

devam etmesini bildirmişti.²³³ Bu doğrultuda Nuri Paşa, son bir girişim olarak askerlerine Azerbaycan ordusuna katılma izni verdi. Askerlerin bir kısmı en azından bir yıllık olmak üzere sözleşme imzaladı. Nuri Paşa tüm müfrezeleri bu yolla devretmek istese de İngiliz General Thomson kesin bir tavırla tüm Osmanlı birliklerinin bir hafta içinde Bakü'yü, bir ay içinde ise Güney Kafkasya'yı terk etmelerini istedi. Nuri Paşa ve Mürsel Paşa'nın tahliye süresinin çok az olduğu yönündeki itirazlarını da reddetti. Aynı zamanda Enzeli'deki İngiliz karargâhını ziyaret eden Azerbaycanlı temsilcilere de Osmanlı entrikalarıyla kurulan bir hükümeti tanımadığını bildirdi.²³⁴ Almanya ve Osmanlı Devleti'nin bu bölgede girişeceği her hareket İngiltere'yi tedirgin ediyordu. Mondros Mütarekesi bir anlamda da İngiltere'nin doğudaki çıkarlarına hizmet ediyordu.

Azerbaycan da Mondros Mütarekesi'nin yaklaşmasından dolayı tedirgindi. Azerbaycan'ın İstanbul temsilcisi Ali Merdan Topçubaşı, Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey ile görüşmesinde bunu ifade etmişti. Ahmet Nesimi Bey, devlet kurmakla meşgul Azerbaycanlılar için iyi günlerin yaklaştığını, Osmanlı Devleti'nin her zaman yanında olduğunu söylemişti. Topçubaşı ise gerekli alt yapıya sahip olmalarına rağmen yıllarca Rusların baskıları yüzünden devlet tecrübesinde eksiklikleri olduğunu, gerekirse yine kardeş ülkeden yardım isteyeceklerini ifade etmişti. Bu sözler karşısında Osmanlı Hariciye Nazırı, Osmanlı yönetiminin şüphesiz yardım edeceğini ifade ederek ve İstanbul Konferansı'nın artık toplanmayacağını göz önünde bulundurarak, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın Paris Barış Konferansı'nda ortak katılım sağlamalarının gerektiğini vurguladı. Bu arada Enver Paşa da Topçubaşı'nın Avrupa'nın önemli siyasi merkezlerine gitme düşüncesini destekledi.²³⁵ Görüşmeler Osmanlı yöneticileri açısından olumlu bir şekilde ilerlese de kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümeti ve imzalanan mütareke, görüşmelerin seyrini değiştirecekti. Topçubaşı faaliyetlerine devam ederek 27 Ekim'de yeni kabine üyeleriyle görüşerek sözlü olarak Azerbaycan'a bir diplomatik temsilcinin atanması gereğinden söz etti. Aynı zamanda Karabağ'da hak iddia eden ve Azerbaycan Ordusu birliklerinin Karabağ'ın bazı yerlerine gönderilmesine karşı çıkan Ermeni delegelerinin iddialarını dikkate almamalarını istedi. Bu hareket Karabağ'da sınırlara saldırılar düzenleyen General Antranik'in çetelerine karşı Azerbaycan'ın kendi

²³³ Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", s. 96; Dinç, *Kutü'l Amare'nin Muzaffer Komutanı Halil Kut Paşa...*, s. 106.

²³⁴ Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 190.

²³⁵ İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı...*, s. 119-120.

hakkını savunması olarak algılanmalıydı. Diğer taraftan Topçubaşı mütarekenin imzalandığını dikkate alarak Osmanlı Devleti'nin savaşta yenildiğini anlamıştı. Bu doğrultuda elçi, İran'da bulunan İngilizlerle de acilen irtibata geçilmesini bildirdi.²³⁶ Aynı zamanda 4 Kasım'da Mondros Mütarekesi'nin Azerbaycan'a ait kısmına bağlı olarak, Hariciye Nazırlığı'na itiraz notası verdi. Notada, Osmanlı Devleti tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tanınmasına rağmen, Bakü'nün işgalini kolaylaştıran maddenin Mondros Mütarekesi'ne dahil edilmesinin uluslararası hukuka aykırı olduğunu yazıyordu. Bu notaya karşılık Osmanlı Dışişleri Bakan Yardımcısı Reşat Hikmet Bey, hukuki olarak Osmanlı yönetimine ait olmayan bir şehrin İngiltere'ye verilmesinin de mümkün olmayacağını belirtti. Bu nedenle itiraz hakları da olmayacaktı. Ayrıca Mondros Mütarekesi'nin demiryolları ile ilgili 15. maddesine de ayrı bir nota verildi. Azerbaycan Devleti'ne ait demiryollarının dış devletlere imtiyaz olarak verilmesinin yolu açıldığı iddia ediliyordu.

Esasen Azerbaycan ve Osmanlı hükümetleri arasında demiryolları ile ilgili yapılan anlaşma gereği Osmanlı Hükümeti yalnızca harbi maksatlarla demiryollarından istifade hakkına sahipti. Hükümet yetkilileri Azerbaycan temsilcisine demiryollarının yalnızca bir kısmında nezaret hakkının İtilaf Devletleri'ne verildiğini söyledi. Söz konusu tüm itirazlar Hariciye Nazırlığı tarafından dikkate alınıyordu. Ancak Osmanlı Ordusu Kafkasya'dan geri çekilmeye mecburdu. Bu noktada yegâne tavsiye İngiltere ve Azerbaycan hükümeti arasından anlaşma sağlanmasıydı. Azerbaycan'ın bağımsızlığı için İstanbul'da görüşmeler sürerken 10 Kasım'da Başbakan F. H. Hoyski ve Dışişleri Bakanlığı yapan Adil Ziyadhan, yenilen devletlerin kurtarıcısı olarak görülen ABD başkanı Wilson'a telgrafla müracaat ettiler. Bu telgrafta, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının dünya devletleri tarafından tanınması için yardım talep ediliyordu.²³⁷

Diplomatik görüşmeler devam ederken Azerbaycan Hükümeti, farklı siyasi teşekküllerle de uğraşıyordu. İngiliz Ordusu ile birlikte Rus ve Ermeni birlikleri de Bakü'ye geliyordu. Bu silahlı kuvvetleri siyasi yönde Taşnaklar, Sosyalist İhtilalciler, Kadetler temsil ediyordu. Bu gruplar Türk orduları Bakü'yü ele geçirdiğinde vapurlarla kaçıp İran'a sığınanlardan oluşuyordu. Bolşevikler iktidarı ele geçirince Rusya ve dünyanın her tarafına dağılan çeşitli siyasi teşekküller de "Yahudi Siyonist Partisi" temsilcileri ile birleşerek Bakü'de bir "Demokratik

²³⁶ İmanov , *Ali Merdan Topçubaşı...*, s. 125.

²³⁷ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s.156-159.

Müşavere” meclisini kurdu. Azerbaycan siyasi partilerini kendi tarafına çekmeye çalışan bu oluşum, Ufa’da kurulan Çarlık yönetimi taraftarı Amiral Kolçak hükümetini tanınmasını istiyordu. Siyasi ortam bağımsızlığını korumaya çalışan bir devlet için çok gergindi.²³⁸

İtilaf Devletleri de eski Çarlık Rusyası sınırları içinde kurulmuş milli cumhuriyetleri tanımak istemiyordu. Bolşevik Rusya’ya karşı hareket eden ve Rusya’yı yeniden birleştirmeye çalışan eski çar generalleri Kolçak ve Denikin rejimlerini kendi görüşlerine daha uygun bulup, onları destekliyorlardı.²³⁹ Batılı devletlerin bu desteği sayesinde Sibiry ve Ural bölgesinde, Kolçak’ın yönetimi güçlenmeye başlamıştı. Bölgedeki yerel hükümetler de batılı devletlerin desteği olmadan Bolşeviklere karşı direnmenin zor olduğunu biliyordu. Aynı zamanda müttefikler, Bolşevikler karşısında daha güçlü bir hükümetin varlığından yanaydı. İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur Balfour, Kolçak hükümetiyle yakın ilişki kurulmasını ve hükümetin resmen tanınmasını önermekteydi. Bu doğrultuda İngiliz Generali Alfred Nocks ve ardından Amiral Sir Charles Elliot, Omsk’a bir ziyaret gerçekleştirmişti.²⁴⁰ Bu bağlamda İngiltere Kafkasya’ya asker çıkarmak üzereyken her türlü tedbiri alıyordu. Ancak Kafkasya ve Azerbaycan geleceği için çar generallerinin güçlenmesi, Bolşevizm kadar tehlikeliydi.

Bütün bu zor şartlar altında Azerbaycan Milli Şurası 16 Kasım 1918’de toplandı. Yapılan toplantıda Azerbaycan kabinesinde bazı düzenlemeler yapılacağı şeklinde karar alındı. Bu düzenlemeye göre Milli Şura’da dahi bulunamayan milli azınlıkların temsil edileceği, 120 milletvekilinin bulunacağı bir meclis oluşturulacaktı. Aynı zamanda “*Azerbaycan Hükümeti Cumhuriyesi*”nin yönetim şeklinin aynen muhafaza ve cumhuriyet yönetim şeklinin devam ettirmek noktasında karar alındı. Bu esnada Ermeni Hükümeti temsilcileri Bakü’ye gelerek Sulh konferansına ortak katılım sağlanması gerektiği ve gelecekte bir Kafkas Konfederasyonu oluşturarak hareket edilmesini önermişlerdi.²⁴¹ Aynı şekilde Gürcistan da ortak hareket edilmesini uygun görüyordu. 4 Kasım 1918’de Gürcü Hariciye Nazırı Gegeçkori, Azerbaycan yönetimine bu doğrultuda mektup yazmıştı. Buna göre Umum Kafkasya Milletleri yapılacak kongrede ortak hareket etmeye hazır

²³⁸ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi...*, s. 274.

²³⁹ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 292.

²⁴⁰ Sadıgov, *Kanlı Dört Yıl...*, s. 201-202.

²⁴¹“Azerbaycan Havadisı: Azerbaycan Şurası”, *Minber*, no. 20, 21 Kasım 1334 (1918), s.1; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 70.

olmalıydı. Bu hususta Azerbaycan ve Gürcistan arasında müzakere yapılmalı, Kafkasya milletleri birbirlerini istiklalini tasdik ederek umumi menfaatlerini muhafaza etmeliydi. Söz konusu mektupta mevcut devletler arasındaki sınır meselelerinin de hükümetler arası görüşmeler yoluyla çözülmesi önerilmişti. Konferansa katılan milletlerden birinin zararına olacak şekilde diğer bir devletle itilafa girişilmemeliydi. Maveray-ı Kafkasya milletleri sulh konferansında mukavele akdi için işbirliği içinde olmalıydı.²⁴² Ancak Güney Kafkasya devletleri arasında sınır itilafları devam etmekteydi. İstanbul Konferansı'nın yapılma amaçlarından biri olan bu sınır itilafları büyük savaş sonrası da devam etmekteydi. Gürcistan, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler uyumlu olmaktan uzaktı.

Sonunda Türk orduları bölgeden ayrılır ayrılmaz Ermenistan ve Gürcistan arasında, üzerinde hak iddia ettikleri Borçalı bölgesi yüzünden silahlı çatışma patlak verdi. Aynı zamanda Karabağ eyaletini ve oradaki altın madenlerini almak için Gürcüler ve Ermeniler arasında ciddi çatışmalar meydana gelmişti. Ermeniler bu mücadelede galip gelmiş, Gürcüler ciddi askeri zaaiyat vermişti.²⁴³ Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sınır problemleri ciddi çatışmalara sebep oluyordu. İki ülkenin köyleri adeta iç içe geçmekteydi. Her iki taraf bu alanların kendilerine ait olduğunu iddia ediyordu. Belli başlı sorun oluşturan yerler Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ bölgeleriydi. İtilaf Devletleri'nin desteğini de alan Ermeniler, Kasım 1918'de itibaren Nahçıvan ve Gökçe Göl arasındaki bölgedeki halkı sürgün etmişti. Yine aynı dönemlerde Nahçıvan ve Zengezur arasındaki Türk- İslam köylerine hücum ederek bölge ahalisini zulme uğratmışlardı. Bu zulmün baş sorumlusu olan Ermeni General Antranik, katliamlarına devam ettiği gibi Nahçıvan'da kurulan Aras Türk Hükümeti'ne tehdit mesajları göndermekteydi.²⁴⁴ Bu şekilde devam eden sınır çatışmaları Güney Kafkasya cumhuriyetlerine ciddi zarar veriyordu. Bu noktada ortak diplomatik girişimlerin bir anlamı kalmıyordu. Azerbaycan ise bağımsızlık mücadelesini bu çatışma ortamında yürütmekteydi. Artık bu mücadele 9 ay süren İngiliz işgali döneminde devam edecekti.

²⁴² “Kafkasya Milletleri Sulh Konferansı'nda” *Azerbaycan*, 4 Kasım 1334 (1918), s. 2.

²⁴³ “Kafkasya'da” *Minber*, no. 28, 29 Teşrinisani 1334 (1918), s. 2; Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 427.

²⁴⁴ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara, TTK Basımevi, 2001, s. 114.

2.3 Bakü’de İngiliz İşgali

Mondros Mütarekesi ile Güney Kafkasya’daki savaş sona ermişti. Çünkü Osmanlı askerlerinin Kafkasya’dan çekilmesi kararlaştırılmıştı. Bu süreçte en güçlü devlet İngiltere olmuştu. Nitekim İngiltere, mütarekeden sonra Güney Kafkasya’da ilk iş olarak 24 Aralık 1918’de resmen Batum’u işgal ederek gücünü göstermiş ve Ocak 1919’da Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti’ni sona erdirmişti.²⁴⁵

Bağımsızlığını kaybetmek istemeyen Azerbaycan Hükümeti de 10 Kasım 1918’de ABD başkanı Wilson’a bir telgraf göndermişti. Bundan önce ise Topçubaşı, 31 Ekim 1918’de Başbakan F. H. Hoyski’ye yazdığı mektupta acilen Reşt ve Enzeli’deki İngilizlerle görüşülmesini istemişti. Bunun sonucunda Kasım ayı başlarında N. Yusufbekov, E. Ağaoğlu ve M. Refi Bey’den oluşan Azerbaycan heyeti Enzeli’de, Büyük Britanya Kuzey İran Ordusu Komutanlığı ile görüşmelere başladı. Heyetin Lenkeran temsilcisi Temur Bayrameliyev, 14 Kasım’da yapılan ikinci görüşmede, İngilizlerin Azerbaycan’a girmeleriyle Ermeni cinayetlerini artırabileceğini söyledi.²⁴⁶

Bu esnada İngiliz basınında çıkan haberlerde, Kafkasya’da ve doğuda kalıcılığın sağlanması adına bölgedeki Türk askeri güçlerinin hala büyük bir tehdit olarak görüldüğü yazıyordu. İngiliz Savaş Bakanlığı’nın yayınladığı bildiriye göre ateşkes hükümleri aynen uygulanmalı, Musul vilayeti, Asir, Yemen, Hicaz ve Mezopotamya’daki askeri garnizonlar tamamen boşaltılmalıydı. Bunun yanı sıra Türk ordusunun Bakü’de bulunduğu sırada 20 bin Ermeni unsuru katlettiğine dair kaynağı belirsiz haberler yayınlanıyordu.²⁴⁷ Her ne kadar Bakü’nün kaybedilmesinde Ermeniler suçlansa da, Bakü’nün tekrar işgalinde korunması gereken bir millet konumuna gelmişlerdi. İngiliz yönetimine göre Bakü’deki başarısızlıkla ortaya çıkan gerginlik yatıştırılmalıydı. Mezopotamya, Suriye ve Filistin’i koparma noktasında yegane unsur “Ermenistan” ve onun özgürleştirilmesi meselesiydi. Dünyadaki Ermeni potansiyeli ve Hristiyan kamuoyunun tetikleyici gücü kullanılmalıydı.²⁴⁸

Osmanlı askeri bölgeye giderken Azerbaycan’ın bağımsızlığı ve arazi bütünlüğünü koruma amacıyla gitmişti. Bunun yanı sıra Bolşevik yönetimi destekli

²⁴⁵ Budak, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra İngilizlerin Batum’u İşgali”, s. 125-130.

²⁴⁶ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 160-161.

²⁴⁷ “Back to Baku” *The Manchester Guardian*, 19 Kasım 1918, s. 6

²⁴⁸ Tolga Başak, “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)”, *Ermeni Araştırmaları*, S.45, Ankara, 2013, s. 119.

Ermeni unsurlarının yaptığı Mart katliamı askeri yardımın diğer sebebiydi. Bakü'nün alındığı 14-15 Eylül gecesinde Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında sokak çatışmaları olduğu doğrudur. Ancak hükümetin girişimleri ve Kafkas İslam Ordusu yöneticilerinin müdahalesiyle çatışmalar durdurulmuştu. Diğer taraftan Nuri Paşa, Enver Paşa'ya gönderdiği raporda yaşanan çatışmaları *“Bakü'nün zaptı esnasında Müslümanlarla Ermeniler arasında baş veren çatışmalar dolayısıyla bir kısım Rus ve Ermeni öldürülmüştür. Fakat bu, Ermenilerin 31 Mart tarihinde Türklere karşı uyguladığı katliamın yüzde biri bile değil”*²⁴⁹ şeklinde anlatmıştı.

İngiltere'nin Bakü'de Ermenilere katliam yapıldığı iddialarına rağmen Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye gönderdiği askeri yardım bölgenin müslüman ahalisi ve yöneticileri tarafından yeteri derecede değerlendirilmişti. F. Hoyski 17 Kasım 1918'de Azerbaycan Parlamentosu açılışında bu konuda şunları söylemişti: *“İçişlerimizin çok düzensiz olduğu bir zamanda hükümet asayişini sağlamada aciz bir durumdaydı; ne askerî gücümüz vardı, ne de silahımız, böyle olunca durum içte düzeltilemezdi. Dış bir güce ihtiyaç duyularak Türkiye'ye müracaat edildi. Türkiye-Azerbaycan Anlaşmasının bir maddesine göre memleketimize gerekli olduğu durumda düzenimizin korunması için Türkler bize asker vermeliydiler. Biz bazı şartlardan dolayı dışarıdan yardım almak için başka millet ya da devlete müracaat edemedik. Etsek de bir sonuç alamazdık. Onun için de aynı din ve milletten olduğumuz Türkiye'ye müracaat edildi.”* Diğer taraftan Erivan Eyaleti Müslümanlarının Azerbaycan Bakanlar Kurulu'na gönderdikleri 2 Aralık 1918 tarihli bildiride de şöyle yazmaktadır: *“Antranik'den sonra Türkler geldiler ve üç ay kadar kazada herkes sakin yaşadı. Türkler Kafkasya'dan gittikten sonra bizim durumumuz öncekinden de kötü oldu.”*²⁵⁰ diyerek Osmanlı askerinin Ermenilerin mezaliminden koruduğunu ifade edilmişti. Türk askerlerinin Bakü'de kaldığı süre içinde gösterdikleri yardım Azerbaycan Parlamentosu'nda büyük takdir görmüştü. Parlamentoda gerçekleşen toplantıların birinde şu ifadeler geçmiştir: *“Azerbaycanlılar bağımsızlıklarını Türklerin eli ile almışlar. Ben Gürcistan ve Ermenistan resmi kaynaklarına dayanarak diyebilirim ki onlar da bağımsızlıklarını Türklerin eli ile almışlardır.”*²⁵¹

²⁴⁹ Aşırılı, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında...*, s. 71.

²⁵⁰ Çağatay Behnür “Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesi 1918”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 21, 2009, s. 28.

²⁵¹ Musayev, *Türk Ordusu Bakıda...*, s. 30.

2.3.1. General Thomson'un Beyannamesi

Azerbaycan temsilcileri ve General Thomson arasında yapılan görüşmeler çok iyi gitmemişti. Hükümetin gönderdiği heyet, Azerbaycan halkını temsilen kurulan Milli Şura vasıtasıyla kendi istiklalini ve müstakil bir devlet olduğunu ispat edemedi.²⁵² General Thomson İngiltere'nin Bakü'deki varlığını anlamlandıracak şekilde bir beyanname yayınladı. Buna göre:

1. 17 Kasım saat 10:00'a kadar Bakü hem Azerbaycanlı hem de Türk birliklerinden temzilenmelidir,
2. Ülkenin geri kalan kısmı Azerbaycan hükümeti ve bunun ordusunun kontrolü altında kalırken, Bakü ve buranın yatakları işgal edilecektir;
3. Azerbaycan resmî olarak tanınmamıştır ancak İngiltere, Fransa ve Amerika'nın temsilcileri buranın de facto hükümeti ile ilişki kuracaktır;
4. Aşağıdaki değişikliklerle bütün örgütler ve kuruluşlar her zamanki işlevlerine devam deceptir;
 - a. General Thomson Bakü'nün Genel Valisi olacaktır.
 - b. Şehir polisinin başına İngiliz getirilecektir,
 - c. Şehir Duması bir kere daha işlev yapmakta serbest olacaktır,
 - ç. Azerbaycan Paris Barış Konferansı'nda milli self-determinasyon ilkesinin tartışılmasından hariç tutulmayacaktır,
 - d. Lazar Biçherekov ve birlikleri İngiliz kuvvetleriyle beraber Bakü'ye gelecektir,
 - e. Silahlı Ermenilerin Bakü'ye girmelerine izin verilmeyecektir.²⁵³

Bu beyanname ile İngiliz misyonu Azerbaycan'ın bağımsızlığını reddediyordu. İngiliz diplomasisi self-determinasyon hakkındaki nihai kararı ise Paris Barış Konferansı'na bırakıyordu. Ancak bu süre zarfında çıkarlarına uygun olarak Bakü'nün ekonomik kaynaklarından yararlanmayı ihmal etmiyordu. Diğer taraftan Çarlık rejimi yanlısı Biçherekov kuvvetlerini yanına alarak Bolşevik yönetime karşı tavrını ortaya koyuyordu. Bakü'de İngiliz çıkarlarını korumak için Bolşevizmin etkisinin kırılması gerektiği anlayışı hakimdi. Bu şartlar altında General Thomson, İngiltere Savaş Bakanlığı'na 23 Kasım 1917 tarihli bir telgraf göndererek, hazırladığı eylem planını sundu. Buna göre Bakü'deki terhis en kısa sürede uygulanmalı ve yerli halk içindeki silahlı gruplar etkisiz hale getirilmeliydi. İngiliz

²⁵² Mirza Bala Mehmetzade, "Devletlerarası Münasebetlere Dair Vesikalarda Azerbaycan", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Sayı: 31-32/3, İstanbul, 1934, s. 264.

²⁵³ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 196.

yönetimi tarafından Güney Kafkasya'daki otonom devletlere geçici tanınma verilmeliydi. Küçük bir İngiliz jandarma birliği bu şartlar altında yeterli olacaktı. Aynı zamanda Rusya Devleti'nin gelecekte alacağı konum da dikkate alınmalıydı. Güney Kafkasya devletleri kendilerine yetebilen bir devlet haline gelmeden önce bir üst otoriteyi kabul etmeye zorlanırsa, Rus rejimi de ilişki içine giremezdi. Bundan sonra büyük bir işgal kuvvetine ihtiyaç duyulabilirdi.²⁵⁴ General Thomson'un bu fikirleri Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour, tarafından değerlendirildi. Üç devletin tanınması meselesi Paris Barış Konferansı'na bırakılabilirdi. Lord Balfour, Gürcü Devleti'nin tanınmasından yanaydı. Ermenistan'ın tanınmasına ise temkinli yaklaşıyordu. Eski Çarlık Rusyası toprakları üzerine kurulan Ermenistan'ı tanımak, Türkiye Ermenileriyle ilişkileri etkileyebilirdi. Aynı zamanda sadece Kafkasya'da kurulmuş bir Ermenistan devleti, "Büyük Ermenistan" projesini sekteye uğratabilirdi. Bu doğrultuda Avrupa'daki Ermeni liderlerle görüşmeler yürütülüyordu. Azerbaycan'ın konumu ise daha belirsizdi. Bu devlet, İstanbul yönetimi veya Bolşeviklerin etkisi altında olabilirdi. Lord Balfour'a göre; hiçbir Kafkas yönetimi kendisinden daha üstün bir otoriteyi kabul etmeye zorlanmamalıydı.²⁵⁵ Esasen İngiltere'nin Bakü'deki varlığı karmaşık ve belirsizdi. Anlık değişen dış politikalarla yönlendirilen bir işgal kuvveti vardı.

Azerbaycan Hükümeti, İngiltere'nin beyannamesine karşı çıkacak güçte değildi. Türk ve Alman ordularının teslim olduğu bir dönemde askeri mücadele de mümkün değildi. Azerbaycan Hükümeti'ni Bakü'de takviye eden 500 kişilik milis kuvvetiydi. Azerbaycan askeri gücü sayıca yetersiz olduğu gibi memleketin çeşitli yerlerine dağılmıştı. Mehmet Emin Resulzadeye göre, bu şartlar altında İngiltere ile ilişkiler diplomatik zeminde çözüme kavuşturulmalıydı.²⁵⁶ I. Dünya Savaşı'nda dökülen kanların bir bedeli olacak, milletlerin birbirinin hukukunu tanıyacağı Cemiyet-i Akvam teşkil edilecekti. Bu sebeple Resulzade, Azerbaycan halkının, hükümetinin arkasında durması gerektiğini beyan etmişti. Azerbaycan'a gelecek ordunun ülkeyi kargaşaya sokmaya gelmediğini ve sonunda gideceklerini ifade

²⁵⁴ TNA F.O. 371, Volume: 3301 <https://link.gale.com/apps/doc/SC5106495950/GDSC?u=tciu&sid=GDSC&xid=397b6fcb>, Erişim tarihi 11 Eylül 2020.

²⁵⁵ TNA F.O. 371, Volume: 3301, <https://link.gale.com/apps/doc/SC510495950/GDSC?u=tciu&sid=GDS&xid=397b6fcb>, Erişim Tarihi 16 Eylül 2020.

²⁵⁶ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 54.

ederek, hükümetlerinin kalıcı olduğunu kanıtlamaları gerektiğini bildirmişti.²⁵⁷ Anlaşılacağı üzere, müttefiklerle uyum içinde hareket edilmesi gereği anlayışı hakimdi.

2.3.2 İngilizlerin Bakü'ye Girişi ve İlk Faaliyetleri

Azerbaycan delegeleri, Enzeli'de yapılan görüşmelerden olumlu bir sonuç alamamıştı. Bunun üzerine Azerbaycan Başbakanı F. H Hoyski, 16 Kasım 1918'de ülkesinin bağımsızlığının zarar görmeyeceği inancını ifade eden bir telgraf yolladı. Söz konusu telgrafında, İngiliz karargahı için uygun yerlerin sağlanacağına dair söz veriyordu. Bu mesaj için Başbakan'a teşekkür eden General Thomson, Azerbaycan ve Britanya ilişkilerinin memnuniyet verici olarak kalacağından emin olduğunu ifade ediyordu. İki taraf için olumlu karşılanan bu yazışmalardan sonra İngilizler 17 Kasım 1918 sabah saat 10:00 civarında Bakü'ye girdiler. General Thomson kendisini karşılayan yetkililere: *"Müttefik Fransız, İngiliz ve Amerikan kuvvetleri'nin kumandanı olarak, bu zamana kadar topraklarınızı koruyan Osmanlı birliklerinin yerini almak üzere, Türkiye ile imzalanan anlaşmaya uygun olarak, burada olduğumuzu bildiriyorum. Ne şimdi, ne de gelecekte içişlerinize karışmak gibi bir niyetimiz yoktur. Ümit ederim ki, işbirliği içinde herşey iyiye dönecektir."*²⁵⁸ ifadelerini kullandı.

General Thomson, Bakü'ye girer girmez yeşil, kırmızı ve mavi renkteki ay yıldızlı Azerbaycan bayrağının kaldırılmasını emretti.²⁵⁹ 19 Kasım 1918'deki ilk bildirisinde *"..Rusya'dan koparılmış Kafkasya'nın düşmandan tahliyesi için Ufa'da teşekkür etmiş olan Rus hükümeti ile biltilaf buraya geldiğini"* haber veriyordu. Bununla beraber Rusya'yı övüyor, bu ülkenin İngiltere ile dostluğuna değiniyor ancak Azerbaycan adından bahsetmiyordu. Müttefiklerin, Rusya'da düzeni sağlamadan yurtlarına dönmeyeceklerini bildiriyordu.²⁶⁰

Rus ve Ermeni milli şuralarının tarftarları İngiliz birliklerini sevinçle karşılamıştı. General Thomson'la birlikte gelen Biçerakov, Bakü'nün anavatana kavuşması münasebetiyle tebrik ediyordu. Kafkasya'yı Rusya'nın bir parçası olarak gören İngiliz temsilcisi, Rusya'nın 1914 sınırlarının oluşmasını sağlamak için

²⁵⁷ "İstanbul Seyahati Hakkında Resulzade Mehmet Emin Bey'in Konferansı", *Azerbaycan*, no.27, 22 Aralık 1918, s. 2-3.

²⁵⁸ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 196-197.

²⁵⁹ Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 191.

²⁶⁰ Mehmetzade, "Devletlerarası Münasebetlere Dair Vesikalarda Azerbaycan", s. 264; Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 191.

geldiğini ifade ediyordu.²⁶¹ Biçerakov’la beraber şehre bir Kazak alayı ve birkaç yüz de Ermeni askeri gelmişti. Halbuki İngilizler, yapılan ikili görüşmelerde Ermeni ve Rus askerlerinin şehre sokmayacaklarını vaad etmişlerdi. Azerbaycan Başbakanı Fethali Han Hoyski, bu durumu protesto için İngiliz kumandanını birkaç gün ziyaret etmemişti.²⁶²

Rus ve Ermeni askerlerin desteğini de alan General Thomson’un en önemli görevi ise mütareke şartlarının uygulanmasıydı. Aynı zamanda kumandası altında olan Captan Norris’in deniz güçleri ve birkaç askeri gemi ile Astarhan’a muhtemel Sovyet baskınlarını yakından takip ediyordu. İşgal güçlerinin başı olarak bölgede güvenliği sağlamaya çalışıyordu.²⁶³

İngiltere, Çarlık Rusyası yanlısı oluşumları destekleyerek hareket ediyordu. Bu politika, Kafkasya’da durumlarını güçlendirmek adına hazırlanmış bir senaryoydu. Rusya’daki iç savaştan yaralanılıyordu. Bu amaçla 23 Kasım’da Müttefik Donanması, Karadeniz’de Novorosisk’e gelerek General Denikin’i, Güney Rus Devletleri Komutanı olarak tanıdı. Müttefikler, Rusya ve Kafkasya topraklarında kontrolü sağlamak adına Biçerakov ve Denikin ile işbirliği yapmayı gerekli görüyordu.²⁶⁴

Bütün çabalarına rağmen İngiltere’nin Kafkasya’daki durumu oldukça karışıktı. Mondros Mütarekesi ile beraber savaş sona ermişti. Ancak Kafkasya’da bağımsızlıklarını ilan eden üç devlet farklı politikalar izlemekteydi. Azerbaycan, Gence ve Bakü’de hak iddia ediyordu. Gürcistan uzun süre Alman himayesindeydi. Daha da önemlisi bu devletler, Rus hakimiyetine tekrar dönmek istememeleri idi. İngiltere için en acil çözüm kanun ve düzeni sağlamaktı. Bu doğrultuda atılan ilk adım, Türk ve Alman tehlikesini ortadan kaldırmaktı. Almanlar bölgede kalıcı olmak adına birçok faaliyette bulunmuştu. Alman General Von Kress, Tiflis’te uzun zaman geçirmişti. Bu süreçte basın yoluyla birçok propaganda yapılmıştı. İngiliz misyonu ise bölgeye yabancıydı. Eğer İngilizler bölgede tutunamazsa, Bolşevikler Kafkasya’yı tekrar ele geçirebilirdi. Ayrıca bölgede Türk-Ermeni gerginliği bulunuyordu. Bir İngiliz gazetesine göre 31 Mart 1918’de Bolşevikler ve Ermeniler 4

²⁶¹Nesib L. Nesibli, *Kuzey Azerbaycan: İstiklalden İkinci İşgale 1918-1920*, Ankara, Altınordu Yayınları, 2018, s. 65.

²⁶²Budak, “Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu”, s. 101.

²⁶³Charles Howard ELLIS, *The British Intervention In Transcaspia 1918-1919*, California University Press, Berkeley and Los Angeles, 1963, s. 121.

²⁶⁴Nesimi Gökşen, “İngiltere’nin Kafkasya Politikası (1917-1921)”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, Ankara, 2012, s. 98- 99.

bin Azerbaycan Türkünü katletmişti. Bu da Türk-Ermeni husumetini körüklemişti. Her an çatışma çıkabilirdi. Bu yüzden İngilizler sınırda güvenliği sağlamayı öncelikli görevleri olarak görüyordu.²⁶⁵

Bu şartlar altında Bakü, düzenli ve güvenli bir bölgeydi. İngilizler, bölgede tutunmak için bazı ekonomik tedbirler alıyordu. İlk olarak Bakü petrol endüstrisi üzerindeki kontrol ele geçirildi. Rus Merkez Bankası, İngiliz kontrolünde Bakü’de tekrar açıldı.²⁶⁶ Esasen İngilizler, bölgede düzeni sağlayan müttefik gücü görünümü altında kendi ekonomik çıkarları adına hareket ediyordu. Nitekim Bakü petrolünün Astarhan’a gönderilmesini yasaklayarak, Bolşevik yönetimini en önemli yakıt maddesinden mahrum bırakmak suretiyle tüm kontrolü ele geçirme planını ortaya koydu. Ülkenin petrol sanayisi denetim altına alınarak “Britanya Petrol Yönetimi” kuruldu.²⁶⁷ Aynı zamanda Azerbaycan Devlet Bankası aracılığıyla para dolaşımını denetleyerek, enflasyonu sınırlandırmaya çalışıyorlardı. Yiyecek karnesi sistemini yeniden örgütleyerek yiyecek arzını büyük ölçüde geliştirmişler, petrol sahalarında ve demiryollarında işçi hakları konusunda aracılık etmek için İş Denetleme Bürosu kurmuşlardı. İşçi hakları konusunda çalışmalar yapılarak Bolşevik militanların etkisi azaltılmaya çalışılıyordu. Aynı zamanda Azerbaycan Savaş Bakanlığı’nın Gence’ye taşınması emredilerek yönetime müdahale ediliyordu.²⁶⁸

İngiltere kendi hakimiyetini kurarken Bolşevik propagandanın önüne geçerek güvenli bir ortam sağlamaya çalışıyordu. Ocak 1919’da bir emir yayınlarak bir sonraki duyuruya kadar tüm halka açık toplantılar yasaklandı. Bakü’den yönlendirilen propaganda faaliyetleri ve yazışmaların önüne geçmek için sansür uygulaması kararı da alındı.²⁶⁹ O esnada Bakü’de olan Müttefik Ordu Kumandanı General Shuttleworth: “İnzibatiye kaidesiyle gazeteler hiçbir hizaya giriftar edilmeyecektir. Gazeteler ancak benim tarafımdan bağlanabilir.”²⁷⁰ şeklinde yeni bir karar yayınlamıştı.

²⁶⁵ “Chaotic State of New Republic”, *The Manchester Guardian*, 1 Ocak 1919, s. 5.

²⁶⁶ Bundan önce yerel hükümetin gideri 130 milyon rubleydi. Bu giderin 60 milyonu petrol endüstrisinin masrafını oluşturmaktaydı. Bolşevikler döneminde ise petrol üretimi normal zamanların 6/1’i kadardı. İşçilerin ücretlerinin ödenmemesi de büyük düzensizliğe yol açıyordu. Şimdi petrol endüstrisi İngiliz yönlendirmesi altında yerel devlet adamları tarafından finanse ediliyordu. “British Bank Opened At Baku”, *The Manchester Guardian*, 14 Ocak 1919, s. 6.

²⁶⁷ Gökşen, “İngiltere’nin Kafkasya Politikası (1917-1921)”, s. 105.

²⁶⁸ Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 193-194.

²⁶⁹ Ellis, *The British Intervention...*, s. 128-130.

²⁷⁰ “Kısm-ı Resmi”, *Azerbaycan*, no. 144, 27 Mart 1919, s. 1.

İngiltere bu tedbirlere rağmen, siyasal zeminde bölgede kalıcı olmak için bir girişimde bulunmuyordu. Yakın gelecekte yapılacak Paris Barış Konferansı'nda bölgeye yönelik başka çözümler ortaya atılabilirdi. Bu doğrultuda Bakü'deki hakimiyetini keskin bir şekilde ifade etmekten kaçınmakla beraber, bölgenin ekonomik kaynaklarını kullanmaktan çekinmiyordu. Diğer taraftan Bakü'nün güvenli bir bölge olarak kalması önemliydi. Bunun için Hazar Denizi'nde kontrol sağlanmalıydı. Bu amaçla Hazar Denizi'nde bulunan 9 gemilik askeri filo ele geçirildi. 1918 yazında Merkezi Hazar Diktatörlüğü elinde olan bu filonun Bolşevikler tarafından ele geçirilme riski vardı. Bu durumu farkedenden General Thomson bir ultimatom göndererek gemilerin boşaltılmasını sağladı. İngiltere adına savaşmadan büyük bir başarı elde edildi.²⁷¹

İngiliz yönetimi için Bolşevikler kadar Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında yeni bir ittifak oluşması da tehlikeli görülüyordu. Türk ordusunun deseteğinin devam edeceği yönündeki algının da önüne geçmek istiyordu. Türk birliklerinin geri çekildiği, İngilizlerin Bakü'ye geldiği "Azerbaycan" gazetesinin 1919 yılı 126. sayısında yer almaktaydı. Nuri Paşa ve Mürsel Paşa'nın da turuklanarak Batum'da hapsedilmesi karşısında ise halk, mitingler düzenleyerek, kumandaların azad edilmesi için girişimde bulunmasını hükümetten talep etmişti.²⁷²

İngiliz misyonu Türk birliklerinin bölgeden çekilmesini yakından takip ediyordu. Kafkasya'daki son Alman birliği de Poti ve Karadeniz'in doğusundaki küçük bir gemide bekletiliyordu. Bu şekilde Kafkasya'nın tamamen boşatılmasıyla İngiliz nüfuzu artacaktı. Herhangi bir ittifakın da önüne geçilmiş olacaktı. Diğer taraftan demiryolu ve Bakü-Batum boru hattının iyileştirilmesi için çalışmalar da devam etmekteydi.

Ne var ki, Türklerin Kafkasya'yı boşaltması düzensiz bir şekilde ilerliyordu. Aynı zamanda bazı Türk askerleri Azerbaycan Ordusu'na katılıyor, üniformalarını çıkararak Azerbaycan askeri oluyorlardı. Bunun dışında kalan grup Nuri Paşa himayesinde hareket ediyordu. Bu şekilde yeni bir Panturanizm hareketi olduğu şeklinde haberler çıkmaktaydı. Ancak bu hareketin zaman içinde Panislamizm gibi etkisini kaybedeceği düşünülüyordu.²⁷³ İngiliz basınında çıkan bu haberlere paralel olarak Nuri Paşa'nın Azerbaycan hükümetine iltihak etmiş olup, Karabağ havalisinde

²⁷¹ "Caspian Flotilla Disarmed: Action By British At Baku", *The Manchester Guardian*, 22 Mart 1919, s. 11; Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 203.

²⁷² Musayev, *Türk Ordusu Bakıda*, s. 34.

²⁷³ "Starting New War in the Caucasus", *The Times*, 24 Ocak 1919, s. 7.

Ermeni General Antranik'e karşı mücadele içinde olduğu haberleri de İstanbul'da yayılmaktaydı.²⁷⁴

Bakü'deki İngiliz misyonu, Ermeniler ve Türkler arasındaki çatışmalara müdahil olarak kontrol sağlamaya çalışıyordu. Osmanlı askerlerinin gitmesini fırsat bilen Bakü Ermeni Milli Şurası, Gence kazasının dağlık hissesi olan Karabağ'a yönelik hak iddialarını General Thomson'a takdim etmişti. Bu meselede General Thomson Ermenileri müdafaa etmemişti. Bunun üzerine İngiliz himayesinden şüphe duyan Genral Antranik Karabağ'da ayaklanmıştı. General Thomson 1 Aralık 1918'de F. Hoyski'nin mektubuna istinad ederek, Antranik'in faaliyetlerine son vermesini istedi. Kısa bir süre sonra İngiliz Valiliğinin emri ile Karabağ ve Zengezur, Azerbaycan Hükümeti idaresi altına verildi. Aralık ayının ilk günlerinde Gence, Gazah ve Civanşir kazalarına çekilen telgrafta, Ermenilerin katliam ve soygunculuk faaliyetlerine son verilmesi talep ediliyordu. İngiliz misyonu Azerbaycan hükümetine itimat ettiğini gösteriyordu.²⁷⁵ Aynı zamanda İngiliz Kumandanlığı, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınır problemlerinin çözümü için Hüsrev Bey Sultanov'u Zengezur ve Karabağ'a vali olarak atamıştı. Ermeniler bu karar karşısında General Thomson'a müracaatta bulundular. Genereal Thomson, Ermenistan'ın protestolarına karşı "...meseleyi askeri güç değil, Barış Konferansı halledecektir." demişti. Bununla beraber Ermenileri yatıştırmak için Sultanov'un talimatlar dışına çıkarsa Nuri Paşa gibi hesap vermek zorunda kalacağını söylemişti.²⁷⁶

Ancak Ermeniler alınan kararlara uymuyordu. General Milne'in 6 Şubat 1919'da Londra'ya gönderdiği malumata göre; "*Bakü'yü işgal ettiğimiz zaman Suşa'nın iki Türkiye taburu Andranik'in Ermeni ordusunun hücumlarından müdafaa ediyordu. Ermeniler şehre doluşmuşlar. Hükümetin asayişi sağlamak için her tedbiri göstermesine bakmayarak, Ermeniler Tatarları (Azerbaycan Türklerini) öldürmektedir.*"²⁷⁷ Anlaşılan o ki, Ermeniler Türk askerlerini geri çekilmesini fırsat bilerek faaliyetlerini artırmıştı.

İngiliz Valiliğinin Ermenileri durdurmaya yönelik müdahalelerinin amacı Paris Barış Konferansı'nda alınacak kararlara kadar bölgede sukuneti sağlamaktır.

²⁷⁴ "Nuri Paşa'nın Teslimi", *Minber*, no. 42, 13 Aralık 1334, s. 2.

²⁷⁵ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 165.

²⁷⁶ Nesibli, *Kuzey Azerbaycan...*, s. 106-107.

²⁷⁷ İngiliz arşiv belgelerinde ve gazetelerinde Azerbaycan Türkleri Tatarlar olarak ifade edilmektedir. Nigar Güzelova, *Azərbaycanın Türk-Müsəlman Ahalisinin Soyqırımı Britaniya Kitabxanasının Arxiv Sənədlərində 1918-1920*, Bakü, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, , 2014, s. 27.

İngiltere çıkarları doğrultusunda temkinli bir şekilde hareket ediyordu. Bölgeye yönelik görüşmeler yapan Savaş Kabinesi Doğu Komitesi 16 Aralık 1918’de değerlendirmelerde bulunurken; bölgenin herhangi bir bölümünü ilhak etmek amacıyla olmadıklarını belirtiyordu. Uzun süre bölgenin kontrolünü sağlayacak bir yükümlülük altına girmek istemiyorlardı. Ancak Hazar Denizi, İngiliz Donanması kontrolü altında olmalıydı. Bölgeye yönelik nihai çözümler kapsamında Batum, Poti, Trabzon ve Bakü’yü serbest liman kılmalı ve Bakü-Batum demiryolu hattının serbest kullanımı sağlanmalıydı. Bir petrol merkezi olan Bakü’de uluslararası çıkarları korumaya yönelik özel önlemler alınmalıydı.²⁷⁸

2.3.3 İngiliz İşgali Altında Azerbaycan Parlamentosu

İngiltere bölgede asayiş sağlamaya çalışırken, Azerbaycan’ın geleceği için hükümet yetkilileri çalışmalara devam etmekteydi. Henüz İngilizler Bakü’ye girmeden bir gün önce 16 Kasım’da Milli Şura toplanmıştı. Azerbaycan’ın temsili için bir meclisin kurulması çok önemliydi. Milli Şura’nın ikinci toplantısında 20 Kasım 1918’de seçim kanunu kabul edildi. Milli Şura’nın kabul ettiği bu kanuna göre, Azerbaycan’da yaşayan bütün halklar ve siyasi partiler parlamentoda hakkıyla temsil edilmeliydi. Azerbaycan Parlamentosu 120 milletvekilinden ibaret olmalıydı. Demografik yapıya uygun olarak 80 sandalye Azerbaycan Türklerine, 21 sandalye Ermenilere, 10 sandalyenin Ruslara verilmesi uygun görülürken, Yahudi, Alman ve Gürcü temsilcilerin her biri birer sandalye, Hemkarlar İttifakı Şurası ve Petrol Sanayicileri İttifakı için üç sandalye uygun bulunmuştu. Hatta devletin topraklarında yaşayan bütün halkın ve kadınların seçime katılmasına karar verilmişti. Böylece Azerbaycan doğuda kadınlara seçilme hakkı veren ilk ülke olmuştu.²⁷⁹ Parlamento zamanın şartlarına göre oldukça demokratik tasarlanmıştı. Özellikle farklı grupların temsiline önem verilmesi bunun göstergesiydi. Milletvekili seçiminin adil ve nispeten demokratik olduğunu görmek için bölgenin demografik durumunu görmek yeterliydi. Buna göre 2.75 milyon toplam nüfusun (bu nüfusun %70 oranda oy kullandığı tahmin edilir) 1.9 milyonu Azerbaycan Türkü, 500 bin Ermeni, 230 bin Rus milletinden oluşmaktaydı.²⁸⁰

²⁷⁸ Tolga Başak, *İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s. 367.

²⁷⁹ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 167; Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 194.

²⁸⁰ “Azerbaycan Milli Şurası’nda”, *Azerbaycan*, no. 27, 22 Aralık 1918, s. 1; Rovshan Ganiyev, “Siyasi Özellikleri ve Devlet Yapısı Açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)”,

Azerbaycan Cumhuriyeti, bütün zor şartlar altında bağımsızlığını korumaya çalışıyordu. Bağımsız bir devletin iç ve dış ilişkilerde varlığını göstermesi açısından bir meclisin varlığı önemliydi. Azerbaycan Parlamentosu ilk toplantısını 7 Aralık 1918’de gerçekleştirdi. Parlamento seçim kanununa uygun şekilde 120 üyeden oluşuyordu.²⁸¹ İstanbul’da bulunan Ali Merdan Topçubaşı oy birliğiyle parlamento başkanı seçildi. Ancak bu haber kendisine geç ulaştı. Sonunda, yeni Azerbaycan hükümeti ise F.H. Hoyski başkanlığında 28 Aralık 1918’de kuruldu.²⁸²

Bu parlamento büyük güçlerin tutumu, gerek Bolşevikler gerekse Monarşi taraftarlarının oluşturduğu tehlike, aynı zamanda demokratik Cumhuriyet aleyhtarlarının faaliyetleri ile ekonomik, sosyal ve siyasi sorunların mevcut olduğu bir ortamda vücut bulmuştu. Bu şartlar altında dahi Azerbaycan’ın siyasi tavrı demokratik yönetimden yana olmuştu. Birçok eksikliklere rağmen açılan parlamento, Azerbaycan Kurucu Meclisi toplanana kadar varlığını sürdürmeye karar vermişti.²⁸³ Azerbaycan Cumhuriyeti’nin günden güne mevkiini kuvvetlendirmesi İstanbul basınında da memnuniyetle karşılanmıştı. Azerbaycan Ermenilerinden birkaç kişinin meclis erkanı arasına girmesi Azerbaycan’daki asayiş ve sukunet açısından da olumlu görülmüştü.²⁸⁴ Bu esnada İstanbul’da bulunan Ali Merdan Topçubaşı, Azerbaycan’ın siyasi teşkilatı hakkında beyannatta bulunuyordu. Yeni meclisin oluşumunu değerlendiren mülakatında: “*Azerbaycan’da ahiren mebusan intihabatı icra edilerek Meclis-i Milli ifa-yı başlamıştır. 130 mebustan mürekkep parlamentouzda yirmiyi mütecaviz Ermeni mebusu mevcuttur, beş-altı Rus ile bir Musevi mebus da vardır. Kabinemiz on dört nezaretten müteşekkildir. Nüzzardan beşi Rus, üçü Ermeni ve mütebakisi Türk’tür. Meclis-i Mebusan’ın teşekkülünden evvel Azerbaycan’da münhasıran İslamlardan mürekkep olmak üzere bir Meclis-i*

Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 67.

²⁸¹ Kazımzade, *Transkaşkasya İçin Mücadele...*, s. 198; Siyasi taksimat itibarıyla parlamento şu fraksiyonlardan ibaretti : "Musavat 32, Musavata bağlı Bitaraf Demokrat Grup 7, İttihad 11, Sosyalist fraksiyonu 11, Ehrar Fırkası 10, Ermeni fraksiyonu 10, Rus fraksiyonu 5, Muhtelif Milletler 5." Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi...*, s. 102.

²⁸² İmanov , *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*,s.139-140; Yeni kurulan hükümette Başbakan ve Hariciye Nazırı Fethali Han Hoyski (tarafsız), Dahiliye Nazırı Halil Bey Hasmehmedov (Musavat) Halk Maarifi ve Dini İtikad Nazırı Nesib Bey Yusufbeyli (Musavat), Harbiye Nazırı Samed Ağa Mehmandarov (tarafsız), Ticaret ve Sanayi Bakanı Mirza Esadullayev (Musavat), Yollar Nazırı Hudadat Bey Melikaslanov (tarafsız), Posta, Tegrafi ve Emek Nazırı Aslan Bey Sefikürdski (sosyalist), Devlet Nezareti Nazırı Mehdi Bey Hacinski (İttihad), Teminat Nazırı R. Hoyski (Musavat), Ziraat Nazırı Hüsrev Bey Sultanov (tarafsız) olarak belirlendi. *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)...*, s. 135.

²⁸³ Rovshan Ganiyev. “Siyasi Özellikleri ve Devlet Yapısı Açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)”, s. 68-69.

²⁸⁴ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti ...*, s. 453.

Milli vardı. Bilahare Umum anasının iştiraki ile teşekkül eden parlamentonun ihtiva ettiği muhtelif milletvekillerinin kabinede nezaret mevkileri işgal etmeleri İngilizler nezdinde fevkalade bir tesir husule getirmiş ve hukuk-ı siyasiye ve müstahssaleminin tesliminde katiyem tereddüt etmemiştir."²⁸⁵ diyerek mecliste başka unsurların bulunmasını İngilizler açısından da önemli görmüştü. Başka unsurların kullanılıp devlet yönetimine müdahale edilmesinin de önüne geçilmişti. Azerbaycan hakkında basına bilgi veren Ali Merdan Topçubaşı, İstanbul'da olağanüstü elçi ve parlamento başkanı olarak da görüşmelerine devam ediyordu. Bu görüşmelerden biri de Rusya Geçici Hükümeti'nde Dışişleri Bakanı olan P.N. Milyukov'la gerçekleşmişti. Milyukov ve heyeti General Denikin'in Gönüllü Ordusu (*Dobrovolcheskaya Armiya*)²⁸⁶ gibi bazı örgütlenmeleri temsil etmekteydi. Amaçları Bolşeviklere karşı mücadele ederek İtilaf Devletleri'nden bu doğrultuda destek almaktı. Rusyadan ayrılan milletler hakkında tavrını ortaya koyan Milyukov, bu devletlerin sadece otonomi elde edebileceklerini ve kendi ordularına, sefaretlerine sahip olamayacaklarını söylemişti. Ayrıca, ülkesinin geleceğini Türkiye ile beraber gördüğünü kaydetmişti. Bu görüşlerin akabinde Topçubaşı, Azerbaycan'ın da içinde bulunduğu halkların kendi kaderlerini tayin hakkı olduğunu belirtmişti Buradan hareketle Başbakan F. Hoyski'ye mektup yazan Topçubaşı, mevcut şartlarda tek çıkış yolunun Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın barış konferansında ortak hareket etmeleri olduğunu yazmıştı.²⁸⁷

Ali Merdan Topçubaşı İstanbul'da faaliyetlerine devam ederken, Azerbaycan'da kurulan yeni kabinenin ilk ve en önemli görevi İngilizler tarafından tanınmaktı. Bakü'deki Ruslar ise Azerbaycan'ı ayrılıkçı olarak göstermek için her yolu deniyordu. Ancak parlamento seçimleri ve Hoyski kabinesinin anayasal süreci İngilizleri oldukça memnun etmişti.²⁸⁸ Diğer taraftan Bakü'de Bolşevik ve Ermeni grupların etkisiyle ortaya çıkan işçi hareketleri de İngiltere'yi tedirgin etmekteydi. Yeni kurulan hükümetle ilişkiler sorunsuz bir şekilde devam ediyordu. Ancak Bolşevizm, Azerbaycan'da hala etkiliydi. Bolşevikler basın üzerindeki kontrolleri sayesinde propagandalarını rahat bir şekilde yapıyorlardı.²⁸⁹

²⁸⁵ Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti ...*, s. 466.

²⁸⁶ Çalışmamızda bu kısımdan itibaren "Gönüllü Ordu" olarak geçecektir.

²⁸⁷ İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı...*, s. 137-138.

²⁸⁸ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 199.

²⁸⁹ "Rival Claims in Transcaucasia", *The Times*, 18 Şubat 1919, s. 6.

Bu şartlar altında 28 Aralık 1918'de General Thomson, müttefik devletler namına *"Fethali Han Hoyski hükümetini Azerbaycan'ın yegane meşru hükümeti olarak tanıyacağını"*²⁹⁰ bildiriyordu. Müttefiklerin hükümeti destekleyici ifadeleri Azerbaycan Hükümeti tarafından olumlu karşılanıyordu. Nitekim Resulzade beyanatında; *"Kafkasya arazisi üzerinde asayişin temin edebilmek için gelen yeni kuvvet milletlerin mukadderatını temin edip te istedikleri gibi yaşamak azmine mani bir kuvvet değildir. Cemiyet-i Akvam fikrini alemde bulunan Reis-i Cumhuriyet Wilson bu zümreye aittir. Payitahtımızda misafir bulunan müttefik askerlerinin kumandanı Mösyö Thomson Kafkasya'ya ait meselelerin Sulh-u Umumi Kongresi'nde hal olunacağını resmen beyan etmiştir."*²⁹¹ Anlaşılan o ki, İngiltere'nin bölgedeki varlığı bağımsızlığın Avrupa tarafından tanınması açısından da önemli görülüyordu.

Ancak İngilizlerin Azerbaycan Hükümeti'ne destek vermelerinin amacı Bakü ve bütün Kafkasya için tehlike olan Bolşevik hakimiyetinin önüne geçmektir. General Thomson'un sözleri, Ocak 1919'da Bakü'ye gelen Balkanlar'da ve Kafkaslar'da olan İngiliz Orduları'nın Başkumandanı General George Milne tarafından da tasdik edildi. Azerbaycan Hükümeti tarafından kabul edildiği zaman General Milne şunları söyledi: *" Ben buraya Müttefik temsilcilerin hesabına geldim. Maksudumuz bu memlekette barış ve adalet payidar etmektir. Müttefiklerin galebesi hukuki adalet ve milletlerin tayini mukadderat ihtiyarını temini rehnidir. Barış Konferansında burası beyan edilecektir. İbrahim ettiğimiz hüsn-ü istikbalde naş-ı teşekkürümü beyan ediyorum. Ordularımız memleketimizde bulundukça hüsn-ü kabul ve her türlü muzahirat göreceklere ümit besliyorum. Memleketinizin ticaret ve sanayiinin terakkisine var gücümüzle çalışacağız"*.²⁹² General Milne tarafından verilen bu beyanat İngiltere'nin barış konferansını esas alan temkinli politikasının da devam ettiğini gösteriyordu. Aynı zamanda bu ziyaret esnasında, Azerbaycan ve İngilizler arasında yapılan anlaşma gereğince Miralay Kokrel (Polkovnik Q. Kokkorel) idaresinde olan mahalli polis idaresinin Azerbaycan Hükümeti'ne tevdi edilmesine karar verildi. General Milne, Azerbaycan'ın askeri teşkilatına asla müdahale edilmeyeceğine dair kesin beyanatlarda bulundu. Bunun üzerine Azerbaycan Harbiye Nezareti kuvvetli bir ordu teşekkülü için çalışmalara başladı.

²⁹⁰ Mehmetzade, "Devletlerarası Münasebetlere Dair Vesikalarda Azerbaycan", s. 264.

²⁹¹ "Bütün Azerbaycan Ahalisine", *Azerbaycan*, no. 52, 29 Aralık 1918, s. 1.

²⁹² Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 171.

Ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan hudutlarında çetecilik faaliyetlerine devam eden General Antranik, General Thomson'un girişimleriyle Erivan'a çekilmişti.²⁹³

Görüldüğü gibi İngiliz Kumandanlığı Azerbaycan'ı tanıyarak Rusya'nın parçalanmasına yönelik siyaset izlemekteydi. Bu şekilde Kafkasya devletlerinin müstakil varlığını tehlikesiz olarak görüyordu. Diğer taraftan Rusya'yı zayıflatmaya ve eski Rusya eyaletlerinin ekonomik güçlerini de kendi ellerine almaya çalışıyorlardı. Bununla beraber Azerbaycan'ın iç işlerine karışmaktan geri durmuyorlardı. Her ne kadar mahalli polis idaresi Azerbaycan'a devredilmiş olsa da 28 Ocak 1919'da İngiliz komiseri Q. Kokkorel Azerbaycan Dahiliye Nazırı'ndan polis teşkilatına yapılacak tayinlerden haberdar edilmesini istiyordu.²⁹⁴ İngiltere tüm adımlarını güvenlik ve asayiş sağlamaya adanmıştı. Anarşi, karışıklık ya da Bolşevizm bölgeye yönelik İngiliz siyasetine engel çıkarabilirdi. İngilizler 1919 yılının sonuna kadar etkinliğini korudu. Batum ve Tiflis'i de ele geçirerek geniş bir hareket alanı oluşturdular.²⁹⁵ Ancak uluslararası ortam ve İngiltere hükümeti içinde yapılan tartışmalar neticesinde Kafkasya politikası hızla değişmekteydi.

2.3.4 İngiltere'nin Bakü'den Çekilme Kararı

İngiltere, Mondros Mütarekesi sonrası Kafkasya'nın stratejik bölgelerini işgal etmişti. Boğazlardan Hazar'a kadar bütün bölgenin kontrolü için General Francis Milne komutasında Karadeniz Ordusu görevlendirilmişti. Bu ordunun 27. Tümeni, Forestier Walker komutası altında Batum'da karargâh kurmuştu. General Thomson'ın Mezopotamya Ordu Komutanlığı tarafından Bakü'ye atanmasıyla Karadeniz'den Hazar'a kadar uzanan önemli bir koridor oluşturuldu. Bu koridor, Karadeniz'deki güçlü bir donanma ve Hazar'daki küçük kuvvet tarafından da destekleniyordu. Bununla beraber Kafkasya'nın karmaşık yapısı ve süregelen çatışmalar İngiltere'nin bölgedeki durumunu zorlaştırmaktaydı.²⁹⁶

"Bir ve Bölünmez Rusya" anlayışıyla hareket eden Denikin, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımayacağını açıklamıştı. Aynı zamanda 1919 yılı başlarında güneye doğru hareket eden General Denikin'in orduları Azerbaycan ve Gürcistan sınırına ulaşmıştı. Böyle istikrarsız bir bölgede hem İngiliz çıkarlarını korumak hem de düzeni sağlamak zor bir işti. Diğer taraftan Kafkasların geleceği, Osmanlı Devleti

²⁹³ Şükürova- Gafarova, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 474.

²⁹⁴ *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)...*, s. 136.

²⁹⁵ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 172.

²⁹⁶ Gökşen, "İngiltere'nin Kafkasya Politikası (1917-1921)", s. 116.

ve Rusya ile olan sorunların çözümüne de bağlıydı. Savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı kazanılan zafer Kafkasya'ya müdahalenin önüne açsa da İngiliz birliklerinin bölgede uzun vadede ne yapacağı belirsizdi. Savaş sona erince artık askeri müdahale konusundaki savaş mantığının geçerliliği kalmamıştı. İtilaf Devletleri'nin Kafkaslar ve Rusya hareketinin başlangıçtaki Alman ve Türk karşıtı söylemleri önemini yitirmişti. Artık yeni bir görev tanımı dönemine girilmişti.²⁹⁷ Bu doğrultuda İngiltere Savaş Bakanlığı Bakü'ye girişini büyük "Mezopotamya Seferi" olarak adlandırdıkları mücadelenin parçası olarak görüyordu. Nitekim Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetlerinin başkomutanı General William Marshall'ın kaleme aldığı bir yazıda, 1 Ekim- 31 Aralık 1918 tarih aralığındaki genel operasyonların detayları yer almaktaydı. Yazıda İngiliz birliklerinin Bakü'deki faaliyetlerine de yer veren General Marshall, bu süreç içinde deniz ticaretinin kontrolü, yerli nüfusun ¼'nin beslenme ihtiyacı, Rus Merkez Bankası'nın tekrar açılması, işçi problemleri ve grevleri, yüksek vergi ödemeleri, Güney Kafkasya demiryollarının tekrar açılması, Bakü- Batum boru hattı çalışmaları gibi birçok sorunla General Thomson'un uğraştığını belirtiyordu. General Marshall bölgede sağlamaya çalıştıkları bu düzenin Türkler tarafından da engellediğini savunuyordu. Türklerin Kafkasya'dan geri çekiliş süreçlerini gereksiz uzattıklarını ifade ediyordu.²⁹⁸ İngilizler bölgedeki varlığını bir işgal gücü olmaktan ziyade düzen sağlayan unsur olarak görmekteydi. Bu durum İngilizlerin bölgede yürüttükleri temkinli siyasetin bir parçasıydı.

Diğer taraftan İngiltere kamuoyunda Rusya'da askeri operasyonların sürmesi de olumsuz karşılanmaktaydı. Rusya'nın belirsiz durumu da göz önüne alındığında İngiltere, 2 Ocak 1919'da Rusya'daki çatışmanın sona erdirilmesi gerektiğini belirten bir teklif hazırladı. Kalıcı bir çözümün koşullarını saptamak üzere Moskova'daki Sovyet Hükümeti, General Denikin, M. Çaykovskiy ve eski Rus hükümetlerinin çağırıldığı bir toplantı önerildi. Ne var ki Fransa ve İtalya, Bolşevik ve anti-Bolşevik temsilcilerin dahil olduğu bir barış konferansını kabul etmedi. Böyle bir durum Bolşevik rejimin de tanınması anlamına geliyordu. Aksine, Başbakan Llyod George Rusya'nın dahil olduğu bir toplantı teklifinde ısrarlıydı. Ona göre, Kafkaslarda bir düzen sağlanmalıydı. İngiltere'nin Kafkaslar, İstanbul ve Boğazları aynı zamanda kontrol edecek kadar birliği yoktu. 21 Ocak 1919'daki konsey toplantısında Llyod

²⁹⁷ Gökay, *Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında...*, s. 65-66.

²⁹⁸ "Mesopotomia: The Last Stage", *The Times*, 12 Nisan 1919, s. 16; "Mesopot Campaign: Final Phase Discribed" *Times Of India*, 29 Mayıs 1919, s. 11.

George ve ABD Başkanı Wilson, Rus fraksiyonlarının Paris'e çağırılması yerine Selanik, Limni veya bölgenin herhangi bir yerinde toplantı yapılmasını öne sürdüler. ABD Başkanı Wilson, Dünya'nın Rusya olmadan barışa ulaşamayacağına inanıyordu. Sonunda, İtilaf Devletleri'nin kontrolü altındaki Marmara Denizi'ndeki Büyükkada (Prinkipo) toplantıya uygun yer olarak görüldü.²⁹⁹ İngiltere'nin ön ayak olduğu bu girişim Bakü'den çekilme kararının da bir başlangıç noktasıydı. Başbakan Lloyd George, İngiliz kuvvetlerinin Bolşevik hükümetine karşı mücadelesinin ilerlemesi karşısında daha da endişelenmeye başlamıştı. Lloyd George, İngiltere'deki artan müdahale karşıtı duygular nedeniyle oldukça endişeliydi. İşçi Partisi ve hatta bazı Liberal gazeteler, kabineyi, Kuzey Rusya'daki İngiliz askerlerinin zor koşullarından bahseden Rus politikası nedeniyle sık sık eleştiriyordu.³⁰⁰

Ali Merdan Topçubaşı, 4 Mart 1919'da İstanbul'dan Azerbaycan Bakanlar Kurulu'na gönderdiği mektupta, müttefiklerin esas gayesinin Rusya meselesini netleştirmek olduğunu bildiriyordu. Rusya'da oluşan yeni devletlerin temsilcileriyle görüşerek, Rusya'daki çatışmaların Paris'e taşınmasını istemiyorlardı. Azerbaycan ve Gürcistan da gözlemci olarak konferansa davet edilmişti.³⁰¹ Lehistan, Finlandiya ve diğer hükümetlerin delegelerinin de dahil edileceği bu konferansta, İtilaf Devletleri'nin temsilcileriyle Rusya'nın geleceğine dair görüşmeler yapılacaktı. 15 Şubat 1919'da yapılması planlanan konferans, Rusya'daki muhtelif milletlerin hukukuna riayet edilmesi ve bu noktada fikirlerinin alınması, bu milletlerin müstakil varlığının kabulü noktasında da önemliydi. Bu noktada gerek Azerbaycan, Şimal-i Kafkasya ve Kırım gibi İslam devletlerinin kendi geleceklerini ve gerekse diğer Rus milletlerinin geleceklerini tayinde etkilerinin olacağı hususu da önemliydi. Aynı zamanda Rusya gibi tarihi bir düşmanın geleceğine Türk topraklarında karar verilmesi İstanbul basını tarafından da memnuniyetle karşılanmıştı.³⁰²

Baltık Devletleri ve Bolşevikler yapılan daveti kabul etmişti. Ancak böyle bir girişimin Fransa ve İtalya'nın olumsuz yaklaşımları sebebiyle sonuçsuz kalacağı belliydi. İngiltere Savaş Bakanı General Churchill, bölgedeki anti-Bolşevik güçlerin hala desteklenmesi gerektiğini düşünüyordu. Bununla beraber Amerika Başkanı

²⁹⁹ Böyle bir girişim olmakla beraber kaynaklarda konferansın yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Gökay, *Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında...*, s. 68-71.

³⁰⁰ Lauri Kapisto, *The British Intervention In South Russia*, Helsinki University Press, 2011, s. 63-64.

³⁰¹ Ali Merdan Topçubaşov, *Paris Mektupları: Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Sülh Nümayəndə Heyəti sədrinin Azərbaycan hökumətinə məlumatları (mart 1919-noyabr 1919)*, Haz.: Vilayət Guliyev, Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1998, s. 10.

³⁰² “Yeni Bir Konferans”, *Alemdar*, no. 47, 25 Ocak 1919, s. 2; “Rusya'nın Mukadderatı ve Adalarımız”, *Tasvir-i Efkar*, no. 2-362, 25 Ocak 1335 (1919), s. 1.

Wilson ve Başbakan Llyod George, anti-Bolşevik güçlerin desteklenerek bölgede kalıcılık sağlanması ve bir barış düzeninin oluşmasının mümkün olmayacağını düşünüyordu. Bölgedeki tüm müttefik kuvvetlerin çekilmesi gerektiğini düşünüyorlardı.³⁰³ İngilizlere göre Paris Barış Konferansı'na Rusya dahilindeki bütün hükümetler iştirak etmeliydi. Buna göre Sovyet Hükümeti temsilcileri de konferansa katılacaktı. Ancak Fransızlar buna karşıydı. Fransa Başbakanı Pichon, Bolşeviklerin konferansa katılmasını istememekle birlikte çeşitli Rus temsilcilerinin davet edilmesinde taraftardı. Müttefikler arasında Rusya meselesine ortak bir yaklaşım yoktu. Kafkasya devletlerinin asıl gayesi ise kendi bağımsızlıklarını uluslararası ortamda tanıtmaktı. Nitekim Gürcistan, Rusya'nın bir parçası gibi görülerek düşünülen Prinkipo (Büyükada) Konferansı'na katılmayacağını bildirdi. Sonunda, Büyükada Konferansı gerçekleşmedi.³⁰⁴

Başarısızlıkla sonuçlanan konferans girişimi, İngiltere'nin değişen politikasının da bir göstergesiydi. İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson, İtilaf güçlerinin Rusya sorununda ortak hareket edemeyeceğinden dolayı Rusya'dan mümkün olduğunca en yakın zamanda tamamen çekilmeyi teklif etti. Sorun çok büyük ve İngiltere'nin sembolik birliklerle başa çıkabileceğinin çok ötesindeydi. İngiltere'nin attığı bu adım açıkca pratik bir zorunluluğun kabulünün ifadesiydi.

Diğer taraftan İngilizler, Türkiye üzerinde bulunan işgal güçleri ve planları düşünüldüğünde ek bir sorumluluk almak istemiyorlardı. İngiliz askeri liderlerinden de İstanbul'un Batum ve Bakü'deki İngiliz varlığı pahasına takviye edilmesi gerektiği konusunda uyarılar geliyordu. Sonunda, Mart 1919'da Llyod George hükümeti bölgeden çekilme kararı aldı. 1919 yılı sonuna kadar, Batum'daki bir garnizon dışında bütün birlikler geri çağırılacaktı.³⁰⁵ İngiliz basınına göre, Güney Kafkasya'da bağımsız devletler varlığını ancak İngiliz koruması altında sürdürebilirdi. Bağımsız devletler arasında problemler vardı. Devletlerin örgütlenme eksiği ve mali kaos felaketi yaklaştırmaktaydı. Eğer İngilizler bu bölgeyi tahliye ederse, İngiltere'nin de içinde yer alacağı uluslararası sorunlar ortaya çıkacaktı. Bu yüzden, İngiltere bölgede sorumluluk almaktan kaçınmamalıydı. Nitekim Amerika

³⁰³ Gökşen, "İngiltere'nin Kafkasya Politikası (1917-1921)", s. 109.

³⁰⁴ Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri...*, s. 398.

³⁰⁵ Gökay, *Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında...*, s. 76-77.

bölgeyle çoktan bağlantı kurmuştu.³⁰⁶ Sözün kısası, İngiliz basını, Kafkasya'dan çekilmeyi bir kayıp olarak değerlendiriliyordu.

Değişen İngiliz politikasının yeni hedefi, kuvvetlerini Kafkasya'dan çekerek eldeki bütün birliklerle İstanbul ve Boğazlar üzerinde yoğunlaşmaktı. Ancak İstanbul, Boğazlar ve Karadeniz'in sağlam bir üs haline getirilmesi İngiltere'nin Kafkasya üzerinde etkisini de sürdürme olanağı sağlıyordu. Buradaki süreklilik de yine el altından anti-Bolşevik güçlerin desteklenmesi ve Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile yakın ilişkiler kurulmasıyla mümkündü. Bu noktada Batum'da küçük bir birliğin bırakılması önemliydi.³⁰⁷

Ayrıca Bakü petrolleri İngiliz çıkarları açısından hala çok önemliydi. Her ne kadar Rusya sorununu uluslararası platformda çözmek gerektiği savunulsa da anti-Bolşevik gruplar hala destekleniyordu. Mart 1919'da Novorossisk'e gönderilen askeri malzeme sevkiyatları Denikin'in ordusu tarafından kullanıldı. Bu sevkiyat diğer anti-Bolşevik gruplara karşı kullanıldı. General Kolçak'ın ordusu muazzam miktarda malzeme almasına rağmen Denikin'in ordusuna karşı yenilmişti. General Churchill'e tarafından Denikin ve ordusu, Bolşeviklere karşı hareket eden gruplar içinde merkez olarak kabul edildi.³⁰⁸

General Denikin ve kuvvetleri Moskova'ya karşı yürütülen savaşın vurucu gücü olunca daha da ilerlemeye başladı. Mart ayında Dağıstan'ı işgal etti ve İngilizlerin ona bıraktığı Hazar Denizi donanmasından faydalanarak Derbent'in Müslüman mahallelerini de vurdu. Sonunda İngilizler Mayıs 1919'da Derbent ve Petrovsk'u işgal etmesine izin verdiler. Denikin Moskova'ya nihai darbeyi indirmeye hazırlandığı sırada Kafkasya'nın kuzeyinde bir ayaklanma çıktı. Denikin'e direnen tüm güçler ortak bir savunma grubu kurdular. Bu esnada Batum'daki İngiliz hapishanesinden kaçan Nuri Paşa da insanlara yardım etmek için bölgeye gelmişti. İngilizlerin protesto etmesine rağmen Azerbaycan ve Gürcistan bu ayaklanmaya destek verdi. Denikin'e destek olanlar yalnızca Ermeniler idi.³⁰⁹ Kafkasya'da Bolşeviklere karşı yaşam mücadelesi veren milli devletler bir de Denikin ve Gönüllü Ordusu'nun tehditiyle sarsılmaya başladı.³¹⁰ Bu şartlar altında Azerbaycan da bağımsızlık mücadelesini sürdürüyordu. Esasen İngiltere'nin sürekli değişen belirsiz

³⁰⁶ "A Case for British Help", *The Times*, 19 Nisan 1919, s. 6.

³⁰⁷ Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası...*, s. 385-386.

³⁰⁸ Kapisto, *The British Intervention In South Russia...*, s. 100.

³⁰⁹ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s. 322.

³¹⁰ Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri...*, s. 402.

politikası az da olsa rahat hareket etme imkanı sağlıyordu. İngiltere Azerbaycan hükümetini tanıyarak da hareket kolaylığı sağlamıştı. Azerbaycan için asıl mesele değişen şartlar altında kendi bağımsızlığını müttefik devletlere kabul ettirmek olacaktı. Bu yeni mücadelesini Paris Barış Konferansı'nda sürdürecekti.

2.4 Paris Barış Konferansı ve Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Meselesi

2.4.1 Barış Konferansına Hazırlık

İngiltere'nin Kafkasya'dan çekilmeye karar verdiği sırada Azerbaycan Cumhuriyeti uluslararası ortamda vereceği mücadeleye hazırlanıyordu. Azerbaycan Parlamentosu'nda da konferansa katılım meselesi oldukça önemliydi. Avrupa'ya ve ABD'ye gidecek temsilciler dört önemli görevi yerine getirmeliydi. Birincisi; İngiltere, ABD, Fransa ve İtalya'nın dahil olduğu müttefik devletlerin yanı sıra İsviçre ve Hollanda gibi tarafsız devletlerin temsilcileriyle de görüşerek Azerbaycan'ın tanınmasını sağlamaktı. İkincisi; müttefik devletler tarafından tanınmış sosyalist hareketin liderleri, beynelmilel teşkilatların başkanları ile görüşmeler gerçekleştirerek Azerbaycan üzerine dikkatleri çekmekti. Üçüncüsü; kamuoyunu Azerbaycan hakkında bilgilendirmekti. Dördüncüsü ise yerli sanayi-ticaret daireleri ile görüşerek Azerbaycan'ın geleceği için ekonomik ilişkileri geliştirmekti. Bu görevi yerine getirecek temsilcilerin İstanbul vasıtası ile Roma'ya ve Paris'e, oradan da tarafsız ülkelerin başkentlerine, Londra'ya, Washington'a gönderilmesi talep ediliyordu.³¹¹

Azerbaycan Parlamentosu bu önemli görevleri yerine getirmek için Ali Merdan Topçubaşı başkanlığında bir heyet belirledi. Mehmet Hasan Hacinski (başkan yardımcısı), Ekberağa Şeyhülislamov ve Ahmet Agayev (Ağaoğlu)'dan oluşan bir heyet tespit edildi. Ayrıca, Mir Yakup Mehdiyev, Ceyhun Hacıbeyli ve Mehmet Muhammerov'dan oluşan sözcü grubu teşkil edildi.³¹² Konferans heyetine parlamentoda alınan kararlar doğrultusunda “Avrupa ve Amerika'nın medeni devletlerinin içtimai fikirlerini öğrenmek ve bu ülkelerin ticari merkezleriyle ilişkiler kurarak bu yönde emek sarfetmek” gibi ilave görevler verilmişti. 4 Ocak 1919'da Bakü'den hareket eden heyet, Tiflis ve Batum'da görüşmelerde bulundular. Ne var

³¹¹ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 182.

³¹² Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 77; Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 183; Heyetin diğer üyeleri: Reşid Bey Topcubaşov (heyet başkanın özel sekreteri), Viktor Marcevski (sekreter), Sefvet Melikov (Sekreter-Sonradan Topcubaşı tarafından İstanbul'da geçici temsil olarak bırakılmıştı), Elekber Bey Topcubaşov (Sekreter), Tercüman olarak A.Gafarov (Fransı dili), G.Gafarova (İngilizce), H.Memmedov (Fıransız ve Türk dili) görevlendirildi. Niyazi Gasimov, “Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyetinin Çalışmaları” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. 11, (Mayıs 2011), s. 83-84.

ki, 20 Ocak 1919'da İstanbul'a gelen Azerbaycan heyeti itilaf askerlerinin müdahaleleriyle karşılaştı. Ahmet Ağaoğlu tutuklanarak Malta'ya sürüldü.³¹³ Ahmet Ağaoğlu, basında ve parlamentoda müttefik devletlere karşı beyanlarda bulunma suçundan tutuklandı. Heyet başkanı Ali Merdan Topçubaşı'nın, Ağaoğlu'nu tutsaklıktan kurtarmak için gösterdiği çabalar da sonuçsuz kaldı. Bunun için General Thomson'dan aldığı itibarname yazısı de fayda sağlamadı.³¹⁴

Esasında Azerbaycan ve Kafkas Murahhasları İstanbul'a geldikleri anda İtilaf temsilcilerinde kendi davalarını müdafaa etmek üzere Paris'e gitmek için müsaade istemişlerdi. İngiliz temsilcileri iki ay geçtikten sonra bu talebe karşılık vermiş, kendilerine müsaade edildiğini bildirmişti. Ancak İngilizler bütün üyelerin gitmesine müsaade ettikleri halde Fransızlar, heyete mensup iki kişinin gideceğini tebliğ etti. Paris'e gidecek Azerbaycan heyetinden biri Ali Merdan Topçubaşı olarak belirlendi.³¹⁵

Azerbaycan elçisi Topçubaşı, Ocak ayının başında kendi girişimleriyle çeşitli görüşmeler gerçekleştirmişti. Onun görüşmeleri; ABD ve Avrupa devletleri temsilcileri ile İran ve Çarlık Rusyası dönemindeki Dışişleri Bakanları ve Osmanlı üst düzey yöneticileri ile gerçekleşmişti. Aynı zamanda İtilaf Devletleri temsilcilerine Azerbaycan ve Kafkasya hakkında bir memorandum takdim edilmişti. Bunun üzerine temsilcilerden bazıları Azerbaycan elçisi ile görüşme talebinde bulundular. Tüm bu görüşmeler memorandumun içerdiği konular çerçevesinde gerçekleşti. Bu memoranduma göre, Ali Merdan Bey, Azerbaycan halkının sosyo-ekonomik ve kültürel olarak Ruslardan çok farklı olduğunu ve kendi ihtiyaçlarını bağımsızca sağlamaya muktedir bir devlet olduklarını ifade ediyordu. Görüşmeler, Paris'te yakın zamanda gerçekleşecek konferansta Azerbaycan'ın istiklalinin tanınması temennisiyle sona eriyordu.³¹⁶

Bu görüşmeler yapılırken Paris Barış Konferansı devam ediyordu. Azerbaycan mücadelesine uzaktan devam etmek zorunda kalıyordu. Gürcistan ve Ermenistan Paris'te görüşmeler yapmaya başlamıştı. Ermeniler, devamlı zulme uğrayan, zavallı bir millet olarak kendilerini gösterdikleri için Batı kamuoyu onları çok iyi tanıyordu. Azerbaycan ve Gürcistan için aynı şeyi söylemek zordu. Bu iki

³¹³ Dursun Ali Akbulut, "Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmalar Dergisi*, C. 2, Kafkas Özel Sayısı, 2017, s. 29.

³¹⁴ *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)*..., s. 244-245.

³¹⁵ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti*..., s. 492.

³¹⁶ İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı*..., s. 148-149.

millet kendilerini Batı kamuoyuna iyi tanıtmak ve anlatmak zorundaydı.³¹⁷ Gürcistan Mart 1919'tan itibaren gerek Batılı temsilcilerle gerek basın mensuplarıyla görüşmeler gerçekleştiriyorlardı. Gürcistan da Azerbaycan gibi Bolşevik Rusya'dan ayrı bir şekilde bağımsızlığının tanınmasını istiyordu. Kendi ülkelerini Milletler Cemiyeti'nin bir parçası olarak görmek istiyordu. Özellikle Kafkasya milletlerinin Rusya'nın durumuna bakış açısı da Batı basını tarafından merak konusuydu. Nitekim bölge sorunu Rusya sorunun bir parçası olarak algılanıyordu. Gürcistan delegelerine de bu yönde sorular yöneltildi. Gürcü delegeler tarafından Rusya'nın kendi kurtuluşunu kendi gerçekleştirmesi ve kendi sınırları dahilinde sorunlarını çözmesi gerektiği ifade edildi. Dışardan silahlı bir müdahale ılımlı grupların da Bolşevik Rusya'ya katılmasına sebep olabilirdi.³¹⁸ Böyle bir ihtimal bölge sorunlarını çözmek yerine daha da zorlaştırabilirdi. Gürcüler görüşmelere devam ederken Azerbaycan heyeti İstanbul'da ayrı bir mücadele vermekteydi. Nihayet aralıksız süren çabalar sonuç vermişti. Fransız temsilcilerle yapılan görüşmeler neticesinde üç üyeye izin almayı başarmışlardı. Aynı zamanda delegasyonun son durumu hakkında Bakü'ye telgraf çekilmişti. Son olarak Başkan Wilson'un girişimiyle delegasyon sayısının düşürülmesine gerek kalmadı. Azerbaycan konusu müzakere edileceğinden delegasyon acilen Paris'e çağırılıyordu.³¹⁹ Prinkipo Konferansı'nı gerçekleştiremeyen Başkan Wilson, Rusya'da düzeni sağlamanın bir parçası olarak Azerbaycan delegelerinin de konferansa katılmasını gerekli görmüştü. Aynı zamanda Ali Merdan Topçubaşı'nın İstanbul'daki mücadelesi de sonuç vermişti.

2.4.2 Azerbaycan Temsilcilerinin Diplomatik Mücadelesi

Azerbaycan Barış Delegasyonu İtalyan bandıralı bir gemide 22 Nisan 1919'da İstanbul'dan ayrıldı. Tüm üyelerin ve teknik elemanların götürülmesi mümkün olmadı. Saffet Zerdabi (Melikov), Topçubaşı tarafından geçici temsilci olarak İstanbul'da bırakılmıştı. 2 Mayıs'ta Roma'ya varan delegeler kısa bir süre burda kaldıktan sonra Paris'e doğru yola çıktı. Bu süreçte Bakü'de bulunan diğer devlet temsilcilerine mektup yazan Topçubaşı, delegasyona mali yönden destek verilmesini istemişti. Azerbaycan'lı temsilciler Paris'e vardıktan sonra aylarca sürecek olan çalışmalarına başladılar. Paris'te ilk iş delegeler, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na mektup yazarak delegasyon hakkında bilgi verdi. İkinci olarak, İtilaf

³¹⁷ Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri...*, s. 395.

³¹⁸ "The Russian Question", *The Manchester Guardian*, 7 Mart 1919, s. 9.

³¹⁹ İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı ...*, s.164-165.

Devletleri temsilcilerini, basın-yayın kuruluşlarını ve Asya Cemiyeti'ni ziyaret ederek tanışma imkanı buldu. Bunun yanı sıra, Gürcistan, Kuzey Kafkasya, Polonya, Ermenistan ve İran gibi devletlerle yakın ilişki kuruldu. Ermenistan ve İran'ın olumsuz yaklaşımlarına rağmen Gürcistan ve Kuzey Kafkasya delegasyonu ile yapılan görüşmeler neticesinde gümrük ve ekonomik ittifak konusunda anlaşma sağlandı. Ermeniler ise komisyon davetini geri çevirerek Türkiye'nin bazı vilayetleri ile Güney Kafkasya'nın bir kısmında kurulması düşünülen Ermenistan'ın savunuculuğunu yapıyordu.³²⁰ Ermenilerin hakimiyet kurması için bölgede İngiliz yardımına ihtiyacı vardı. İngiltere'nin Kafkasya'dan çekilme kararı ise Ermeniler için beklenmedik bir durumdu. Bu sırada İngiliz hükümeti hem Ermeni tepkilerini yatıştırmak hem de bölgedeki hakimiyetini kolayca kaybetmemek için ittifakın en zayıf halkası İtalya'ya Kafkasya'nın işgalini teklif etti. Bu konuda resmi karar 9 Nisan 1919'da Savaş Yüksek Konseyi'nde alındı.³²¹ İngilizlerin çekilmesinin yeni doğan cumhuriyetlere karşı bir vefasızlık olarak gören General Thomson, Konseyin kararını Bakü hükümetine ilettili.³²² 10 Mayıs 1919'da Azerbaycan Hükümeti'ne gönderdiği telgrafta: *"İngiliz birliklerinin yerini İtalyan birliklerinin alacağını söylemeliyim. Bu değişiklik tamamen askeri nitelikte ve yetkiler konusunu etkilemeyecektir. Bu durum Barış Konferansı kararlarının önünde değildir"*³²³ şeklinde açıklama yapmıştı. Esasen General Thomson, Bakü'nün işgalinden itibaren İngiltere hükümet yetkililerine çektiği telgraflarda da Kafkasya devletlerinin tanınmasından yanaydı. Bu nedenle bu geri çekiliş kararını bölge halklarına da haksızlık olarak görüyordu. İngiliz hükümeti bölgede mevcutken bölgeler arası anlaşmazlıklarla baş etme başarısını göstermiş ve büyük bir tecrübe kazanmıştı. Şimdi onların yerini almak için İtalyanlar harekete geçmiş, iki askeri gemi Batum'a varmıştı.³²⁴

Azerbaycanlılar ise bu durumu protesto etmişti. İngiliz raporlarında ise İtalyanların gelişi ciddiye alınmıyordu. Aynı zamanda İtalyanların "saygınlık, mali kaynaklar ve deneyimden" yoksun oldukları belirtliyordu. Diğer taraftan 16 Mayıs'ta Prens Savoy başkanlığında olağandışı bir heyet Bakü'ye ulaşmıştı. Bu heyet

³²⁰ İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı...*, s.168-171.

³²¹ Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*..., s. 387; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar...*, s. 324.

³²² Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 207.

³²³ Nesib Nesibzade, *Azərbaycanın xarici siyasəti: 1918-1920*, Bakı: Ay-Ulduz Neşriyyatı, 1996, s. 57.

³²⁴ "British in Transcaucasia", *The Manchester Guardian*, 5 Haziran 1919, s. 8.

Azerbaycan'ın durumunu yakından görmüş askeri savunma konusunda da yardım sözü vermişti. Azerbaycan'ın doğal kaynaklarından tıpkı İngilizler gibi yararlanmak istemişlerdi. Hatta Bakü'de İtalyan iş gücü için göç imkanı olup olmadığını da araştırmışlardı. Ancak Roma'daki hükümet değişikliği bu planları değiştirdi. Yeni Başbakan Fransesco Nitti, Rusya'nın ilerde tekrar hak iddia edeceği bir bölgede İtalyan mandası tasarısını iptal etti.³²⁵

Görüldüğü gibi İngiltere'nin en başından zayıf bulduğu İtalyan mandası teklifi beklenildiği gibi olumsuz sonuçlanmıştı. Bakü'de bulunmuş olan İtalyan heyetinden Colonel Melchiorre Gabba, Sulh Konferansı heyetlerini Azerbaycan ahvalinden de haberdar etmişti. Denikin'in Azerbaycan yakınlarına kadar gelip ciddi zaiyatlar vermesinin kabul edilemez olduğunu ve verilen zararın tespit edilip cezalandırılması gerektiğini söylemişti.³²⁶ Bu durum, Denikin'in ilerleyişinin müttefikler nezdinde yarattığı endişeyi de gösteriyordu.

Manda tartışmaları sürerken Azerbaycan diplomatik girişimlerine devam ediyordu. Mayıs ayı içinde yaptığı en önemli görüşmelerden biri ABD Başkanı Wilson'la yapılan görüşme idi. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti delegasyonu başkanı Abdülmecit Çermoyev, Bakü ve Kuzey Kafkasya petroleriyle ilgilenen ve Başkan Wilson yönetimine yakın işadamlarıyla kurduğu yakın ilişkiler sayesinde görüşme organize edilebilmişti. Bu girişim neticesinde 28 Mayıs 1919 Perşembe günü Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti delegelerinden Haydar Bammat ve Azerbaycan heyeti başkanı Ali Merdan Topçubaşı birlikte kabul edildi. Bu görüşme sırasında devletlerinin istek ve arzularını iletiler.³²⁷ Topçubaşı'nın ilettiği bu istekler; Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması, Wilson prensiplerinin Azerbaycan için de geçerli olması, Azerbaycan'ın Barış Konferansı'na ve Milletler Cemiyeti'ne dahil edilmesi, Amerika'nın askeri yardımı ve diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi yönündeydi.³²⁸ Bazı kaynaklar bu görüşmenin çok ümit verici olmadığı ve Başkan Wilson'un soğuk tavırlar sergilediğini³²⁹ belirtse de Amerika'nın Bakü petrolerine ilgisi düşünüldüğünde olumlu sonuçlar çıkarılması mümkündür. Nitekim

³²⁵ Swietochwski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 207-208; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar...*, s. 324.

³²⁶ "Zakafkasya ve İtalyanlar", *Azerbaycan*, 22 Haziran 1919, s. 4.

³²⁷ "Wilson ve Şimali Kafkasya Murahhasları", *Tasvir-i Efkar*, no. 2742, 1 Haziran 1335 (1919), s. 2; "Azerbaycan Heyet-i Murahhası Paris'te", *Zaman*, no. 384, 1 Haziran 1335, s.1; İmanov, Ali Merdan Topçubaşı..., s. 172.

³²⁸ İmanov, Ali Merdan Topçubaşı..., s. 173; Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 219.

³²⁹ *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)...*, s. 245; Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 308.

Amerika'nın Mart 1919'dan itibaren bölgeye ilgisi artmıştı. Basında yer alan haberlere göre Amerika Heyet-i Askeriyesi Reisi Miralay Ricky altı üyesiyle Batum'a hareket etmişti. Oradan Erivan'a geçerek Ermeni, Gürcü ve Türk hükümetlerinin mevcut durumları ve aralarındaki itilaflar hakkında araştırma yapmakla görevlendirilmişti.³³⁰ Aynı zamanda Amerika misyonu Haziran 1919'da Bakü ve Tiflis'te seyyar hastaneler oluşturarak bölgede yardım faaliyetlerinde bulunmuştu.³³¹ Azerbaycan delegasyonu başkanının kayıtlarına göre de Wilson onları her zaman dinlemeye hazır olduğunu belirtmişti.³³²

Azerbaycan temsilcilerinin mücadele verdikleri en önemli konu ise Rusya meselesiydi. Rusya'nın içinde bulunduğu karışıklık, "tek ve bölünmez Rusya" sloganıyla hareket eden farklı gruplar Azerbaycan'ın bağımsızlığı için ciddi tehlike oluşturuyordu. İtilaf Devletleri, Bolşevizmin askeri birlikler arasında yayılmasından çekindiği için Rusya'daki askeri birliklerinin çoğunu geri çekmişti. Ancak askerlerini çekmeye başladıktan sonra Geneal Kolçak, Denikin ve Yudenic'e para, silah ve cephane yardımında bulunmuşlardı. Bu doğrultuda 26 Mayıs'taki toplantısında, Amiral Kolçak'a bir nota vererek Omsk hükümetini tek Rusya hükümeti olarak tanıdıklarını bildirdiler.

Müttefiklerin bu kararına ise ilk tepkiyi Azerbaycan temsilcileri verdiler. 31 Mayıs'ta Azerbaycan temsilci heyetinin başkanı olarak Topçubaşı, Rusya'da herhangi bir ad altında kurulan hükümeti tanımayacağını ve Azerbaycan arazisinin gelecek Rusya devletinin arazisine dahil edilmemesi gerektiğini bildirdi.³³³ 17 Haziran'da ise Estonya, Letonya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Kuzey Kafkasya delegasyonları ortak bir bildiri yayınlarak karara itiraz ettiler. Bu ortak notada Kolçak'la beraber Genaral Denikin'in faaliyetlerine de karşı gelinmişti.³³⁴

Denikin Kafkasya'da ilerlemeye devam ederken, çar yanlısı grupların yürüttüğü diplomatik girişimlerle de Azerbaycan delege heyetinin çalışmaları

³³⁰ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 491.

³³¹ Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti*..., s. 517.

³³² İmanov, Ali Merdan Topçubaşı..., s. 175.

³³³ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti* ..., s. 233-235.

³³⁴ Sadıgov, *Kanlı Dört Yıl*..., s. 195; İmanov, Ali Merdan Topçubaşı..., s. 179; Azerbaycan'ın da dahil olduğu bu beyannameye göre; "Marrü'l-arz Cumhuriyetler kendi milletlerinin arzu ve iradesiyle teşekkül etmişlerdir. Bu hükümetlerin gerek tarz-ı teşekkülleri ve gerek mücavir hükumat ile teşkil edecekleri tarz ve şekil, münasebat-ı içtimaa davet edilen müessesan meclisleri tarafından takrir ve tespit edilmek üzeredir. Binaenaleyh bu hükümetler başka hiçbir hakimiyete tabi tutulmazlar ve kendi aralarındaki münasebatta ancak hakim ve müstakil devletler beynindeki münasebat vecihle tayin ve takrir ettirilebilir. Bu Cumhuriyetler Sulh Konferansı'nı teş'il eden hükümetler tarafından bila-ihmal hakk-ı istiklallerinin tasdikini talep ve rica ederler." Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti*..., s. 517.

engellenmekteydi. Dahası İran da sahneye çıkarak Rus topraklarının bir bölümü üzerindeki taleplerini konferansa sundu. İran temsilcisi Ali Kulu Han, konferansa elden bir memorandum iletti. Buna göre Bakü, Derbend, Şeki, Şamahı, Gence, Karabağ, Nahçıvan ve Erivan daha önceleri İran'ın bir parçası oldukları için geri verilmeliydi. Aynı zamanda bölgenin kültürel ve ticari anlamda İran'a bağlı olduklarını iddia ediyorlardı. Ancak İran delege heyetinin iddiaları hayal ürünüydü. Azerbaycan ise İran'ın iddialarını ciddiye alınmadı. Bütün bu girişimler ve farklı grupların iddiaları sonucunda Azerbaycan, 1919'da tanınma başarısını gösteremedi.³³⁵ Ali Merdan Topçubaşı'nın 15 Eylül 1919'da Bakanlar Kurulu'na gönderdiği mektuba göre, Müttefikler bağımsızlık meselesini müzakere etmek istemiyorlardı. Hala Bolşeviklere karşı başarı gösteren Denikin ve Kolçak gibi anti- Bolşevik generalleri destekliyorlardı. Bolşeviklerin mağlup olacaklarına dair inaçları vardı. Bu süreçte Azerbaycan heyeti görüşmelerine devam etti. 28 Temmuz'da Azerbaycan ve Gürcistan İttifak mukavelesi, Azerbaycan'ın etnik durumu hakkındaki rapor, 21 Ağustos'ta ise Azerbaycan'ın siyasi vaziyeti ve talepleri hakkındaki memorandum müttefiklerin temsilcilerine takdim edildi.³³⁶ Bu memorandumun sonunda "Azerbaycanlıların Talebi" yer almaktaydı. Buna göre, Sulh Konferansı Kafkas Azerbaycanının eski Rus İmparatorluğu'ndan ayrıldığını kabul etmeliydi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti memoranduma ilave edilen haritada belirtilen sınırlar dahilinde müstakil bir devlet olarak kabul edilmeliydi. Azerbaycan Cumhuriyeti Paris Sulh Konferansı'nın ve komisyonlarının çalışmalarına dahil edilmeliydi. Aynı zamanda diğer devletler gibi zamanı geldiğinde Milletler Cemiyeti üyeliğine kabul edilmeliydi.³³⁷ Bu talepler Azerbaycan'ın bağımsızlık anlayışını, sınırlarını ve isteklerini ihtiva ediyordu. Aynı zamanda Ermenilerin "Büyük Ermenistan" ideali doğrultusunda genişletmek istedikleri toprak talepleri karşısında oldukça önemliydi.

Azerbaycan heyeti çalışmalarına devam ederken; Denikin'in Gönüllü Ordusu, İngilizlerin geri çekilmesi ve İtalyan mandası meseleleri devam ediyordu. Bütün bu gelişmeler Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesini yavaşlatıyordu. Ancak 1920'de

³³⁵ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 307-309.

³³⁶ Topçubaşov, *Paris Mektupları ...*, s. 24-33; Fransızca ve İngilizce basılan bu memorandum Ali Merdan Topçubaşı'nın İstanbul'dayken Avrupalı diplomatlara sunduğu "Azerbaycan'ın Teşekkülü" adlı memoranduma dayanmaktaydı. Azerbaycan heyeti temsilcilerinin tarihi ve iktisadi materyaller kullanarak genişlettiği memorandum, XIV fasıldan ibaretti. Azerbaycan'ın tarihi, hükümet şekli, devlet sınırları, Çarlık Rusyası dönemindeki vaziyeti ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Merdan Topçubaşov, *Qafqaz Azərbaycanı Nümayəndə Heyətinin Sülh Konfransından Tələbləri*, Haz. Vilayət Guliyev, Bakı: Qanun Neşriyatı, 2018.

³³⁷ Topçubaşov, *Qafqaz Azərbaycanı Nümayəndə Heyətinin.....*, s. 88.

Denikin'in gücünü kaybetmesi ve ortaya çıkan Bolşevizm tehlikesi Avrupa devletlerini Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya yöneltecekti.

2.5 İngiliz Birliklerinin Bakü'yü tahliyesi

İngiltere Kafkasya'dan çekilme kararı vermesine rağmen, Batum'da askeri bir garnizon bulundurarak ve Paris'te bölge siyasetine dahil olarak etkinliğini koruyordu. Nitekim İngiltere'nin çekilme kararı bölgedeki farklı gruplar tarafından da endişeyle karşılanıyordu. İngiltere Bolşevik yönetimine karşı bir dayanak noktası olarak görülüyordu. O dönemde İngiliz basınında da bu kararlar bölgede sağlanan düzenin bozulacağı yönünde haberler yer almaktaydı. İngiltere bölgedeki kurtarıcı güç olarak gösterilmeye çalışılıyordu. O dönemde Bolşeviklere karşı örgütlenmiş Kuzey Bölgesi Rus Geçici Hükümeti Dışişleri Bakanı Nicholas Tchaykovsky de Barış Konferansı'nda temsilci olarak bulunuyordu. İngiliz heyetiyle yaptığı görüşmelerde, İngilizlerin çekilmesinin bölgede kargaşa ve katliamların önünün açacağını belirtiyordu. Bir felaketi önlemek adına Bolşevikler sonbahara kadar kontrol altına alınmalıydı. Bu süre zarfında güçleri zayıflayacaktı. Kuzey bölgesi yönetiminde de tıpkı Bakü ve Odessa gibi katliamlar gerçekleşebilirdi.³³⁸ İngilizlerin çekilme kararı endişe ile karşılanıyordu. Bölgede Bolşeviklerin güçlenmesi ihtimali bütün güçlerin ortak tedirginliği idi.

İngiltere'nin Kafkasya'dan çekilme kararı ise stratejik bir hamleydi. Türkiye'deki konumunu kuvvetlendirmek ve maliyeti azaltmak adına verilen bir karardı. İngiltere doğrudan Bolşeviklerle karşı karşıya gelmek istemiyordu. Bolşeviklere karşı her türlü hareketin yanındaydı. Diğer taraftan Bolşeviklerle Kafkaslarda olmasa bile Türkiye'de karşı karşıya gelmek kaçınılmazdı. Türkiye ve Rusya arasında da ortak düşmana karşı olumlu ilişkiler gelişmekteydi. Bu dönemde Bolşevikler, Paris'teki tartışmaları büyük bir kaygıyla izlemekteydi. Çar yanlısı gruplara verilen destek büyük tehdit oluşturmuyordu. İngiliz yönetiminin Kafkaslardan çekilme kararı ise Bolşeviklerin endişesini kısmen azaltmıştı. Bununla beraber Boğazlar ve Karadeniz'deki İngiliz egemenliği hala devam ediyordu.³³⁹

İngilizlerin Güney Kafkasya'yı tahliye sürecinin Temmuz 1919'dan itibaren başlayacağı öngörülüyordu.³⁴⁰ Lloyd George Hükümeti'nin aldığı karara göre de 1919 yılı sonuna kadar Batum'daki bir garnizon dışında İngiliz birlikleri

³³⁸ "Our Withdrawal from Rusya", *The Observer*, 10 Ağustos 1919, s. 10.

³³⁹ Gökşen, "İngiltere'nin Kafkasya Politikası (1917-1921)", s. 129-130.

³⁴⁰ "British Evacuation Expected This Month", *The Manchester Guardian*, 15 Temmuz 1919, s. 8.

Kafkaslardan geri çağırılacaktı. Bu amaç doğrultusunda 28 Ekim 1919'da bir, 2 Kasım 1919'da iki olmak üzere toplam üç piyade alayı Batum'a gelmişti. Mevcut alaylar beş yüz ve altı yüzlük gruplar halinde örgütlenmişti. Yeni gelecek kuvvetlerle askeri kuvvetin 2.500'ü bulacağı düşünülüyordu. Gelen bu kuvvetler Bolşeviklere karşı mücadele etmek üzere Bakü, Tiflis ve Güney Azerbaycan'da konuşlandırılacaktı. Amaç en azından Bakü petrollerini elde tutmak, İran Irak yolunun kapatmak ve Sovyetlerle Anadolu hareketinin yardımlaşmasının önüne geçmektir. Gelişen şartlar karşısında Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'la bir set kurulması planlanıyordu.³⁴¹ İngiliz basınına göre, Enver Paşa ile Anadolu arasında bir işbirliği vardı. Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmak belki zordu, ama Enver Paşa ile anlaşmak imkansızdı. Mustafa Kemal Paşa ve grubunun Enver Paşa ile işbirliği içinde, Kuzey Anadolu, Rus Ermenistan'ı, Azerbaycan, İran ve Afganistan Müslümanlarıyla birleşme ve Ermenileri temizlemek düşüncesinde olduklarına inanıyorlardı.³⁴² Bu durum İngiliz basınında bir sorun olarak yansımıştı. Bu dönemde Nuri Paşa'nın İngiliz askerilerini etkisiz hale getirerek Batum'dan kaçması da tedirginlik yaratmıştı. Enver Paşa Kafkasya'da aktifleşebilirdi. Mustafa Kemal Paşa da Anadolu'da tehlike yaratıyordu. Ermeni Cumhuriyeti ve Türkiye'nin doğusundaki Ermeni toplumu için oldukça tehlikeli bir ortam olduğu düşünülüyordu.³⁴³ Nuri Paşa'nın kaşısı Ermeni katliamına varan bir öngörüyeye sebep olmuştu. İngilizler 1918'te Bakü'ye gelişlerinde Ermenileri öne sürdüğü gibi bölgeden ayrılırken de Ermenileri koruma argümanını kullanıyordu.

Bunun yanı sıra Yakın Doğu Vakfı'nın sorumlusu olarak Kafkasya'da görev alan Ernest Alfred Yarrow 1920'de yayınlanan makalesinde, İngilizlerin 7 aylık işgal sürecinin kötü geçtiğini ifade etmişti. Ancak bölgedeki sınır çatışmalarına müdahale ederek nispeten barışı ve düzeni sağladığını da yazmıştı. Ermenilere yakın bir çizgide ifadelerine yer veren Yarrow, General Antranik'in Türklere karşı durdurulmasını da eleştirmişti. Ermeniler hala müttefik konumunda olmalıydı. Buna rağmen İngilizlerin çekilmesiyle Ermenilerin Suşa ve Karabağ'ı işgal etmeleri aynı döneme denk

³⁴¹ Mehmet Okur, "Bolşevik İhtilali sonrası İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya Politikası" *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırma Dergisi*, S. 2, (Ocak 2007), s. 410-411.

³⁴² Rahmi Doğanay, "Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikalıkları" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, Elazığ, 2009, s. 285.

³⁴³ "Nuri Pasha's Escape" *The Times*, 25 Ağustos 1919, s. 9; Nuri Paşa'nın kaçış haberi İstanbul basını tarafından da teyit edilmişti. Bkz. "Nuri Paşa'nın Fırarı Teeyyüt Ediyor", *Tasvir-i Efkar*, no. 2832, 3 Eylül 1335 (1919), s. 2.

geldi.³⁴⁴ Ermeniler Kafkasya coğrafyasında batılı müttefiklerinin himayesinde olsun ya da olmasın işgalci faaliyetlerine devam ediyordu. Kafkasya’da yeni bir koruyuculuk görevi üstlenen Amerika da Ermenilere insani yardım yapmak amacıyla Ermenistan’a sürekli bir komiser atanmasına karar verdi. Bu görev için General Haskell tayin edildi. 15 Ağustos 1919’da Tiflis’e gelen General Haskell, görünürde müttefikler adına olsa da, aslında Amerika siyaseti yönünde faaliyetlerde bulunuyordu. Tiflis’e bulunduğu sırada siyasi ve iktisadi olmak üzere iki şube açarak işleri yürütmüştü. General Haskell, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki problemlere çözüm bulmak amacıyla olduğunu belirtiyordu. Amacı Güney Kafkasya’da barış ve asayisi sağlamaktı. Güney Kafkasya’daki sınır problemlerine de müdahil oluyordu.³⁴⁵ Haskell’in 20 Ağustos’ta Tiflis’ten bildirdiğine göre dönemin Azerbaycan başvekili Nesib Bey Yusufbekov ile yapılan itilafname Ermeni Cumhuriyeti Başvekili’ne de tebliğ edilmişti. Tebliğ edilen itilafname gereği Şerur, Deryelez ve Nahçıvan mevkii bir Amerikan valisi idaresinde tarafsız bölge olarak belirlenecek ve mahalli idarelerde Türkler ve Ermeniler görev alabileceklerdi. Ermeni ve Azerbaycan Cumhuriyetleri tarafsız bölgeden askerlerini derhal çekecekti. Ermenistan ve Azerbaycan kendi hudutları dahilinde ikamet eden Türk ve Ermenilerin hayat ve emlakini temin edebileceklerdi.³⁴⁶ Görüldüğü gibi, Amerikan heyetleri de İngilizler gibi iki ülke arasındaki sorunlardan faydalanıyordu.

Azerbaycan, Ermenilerin yaptığı katliamlar karşısında her türlü diplomatik girişimde bulunuyordu. Azerbaycan Dışişleri bakanı M.Y. Caferov Erivan’da Müslümanlara yapılan mezalimle ilgili Ermenistan Dışişleri bakanına nota verdiği gibi General Haskell de katliamın durdurulması için mektup göndermişti. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki hudud sorunları müttefiklerin bölgeye müdahalesini de kolaylaştırıyordu. Bu girişimlerin de etkisiyle Amerikan ordusundan Albay Edmound L. Deyli, Nahçıvan ve Şerur eyaletlerine vali olarak atanmıştı. Aynı zamanda demiryolları inşası ve kontrolü de valilikçe yapılacaktı.³⁴⁷ Amerikanın etkinliğini artırması, uzun süre bölgedeki varlığını koruyucu ve düzen sağlayıcı güç şeklinde gösteren İngiltere için de endişe veren bir durumdu. Bu gelişmeler neticesinde İngiltere’nin çekilme kararı baştaki amacının dışına çıkıyordu. İngiliz çıkarlarını

³⁴⁴ E.A.Yarrow, “ The Caucasus: British Witdrawal and Present Conditions” *A The Journal of International Relations*, C. 10, S. 3, 1920, s. 251-253.

³⁴⁵ “Ermenistan’da”, *Azerbaycan*, no. 258, 22 Ağustos 1918, s. 4; Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan...*, s. 222-224.

³⁴⁶ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 5321.

³⁴⁷ *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)...*, s. 74-75.

tehdit eden Bolşevizm tehlikesi ve Bakü petrollerinden vazgeçememe hususu bu çekilmeyi göstermelik kılıyordu. Nitekim Bakü petrollerine Amerika'nın da etkisi artıyordu. Bölgedeki Amerikan heyetleri ve Amerikan "Standart Oil Company" Kafkasya petrolleriyle yakından ilgileniyordu.³⁴⁸

İngiltere'nin çekilme kararının birçok boyutu vardı. Azerbaycan ve Gürcistan için bu geri çekiliş ciddi rahatsızlığa sebep oldu. Çünkü, Gönüllü Ordu ilerleyerek Azerbaycan sınırına yaklaşmıştı. İngilizlerin bölgedeki varlığı kısmen bu ilerleyişi durduruyordu. Müttefiklerin temsilcileri olarak General Milne ve General Thomson her iki cumhuriyetin Denikin tehlikesine maruz kalmayacakları yönünde beyanatlar vermişlerdi.³⁴⁹ Aynı şekilde Azerbaycan Paris heyetinin, İngiliz sulh heyeti temsilcisi Sir Mallet ile yaptığı görüşmede Denikin'in, Azerbaycan ve Gürcistan'a saldırmayacağı teyit edilmişti. İngiltere'nin Kafkasya'dan çekilmesi ve Denikin tehlikesi de konferans sürecinde Azerbaycan heyeti tarafından yakından takip ediliyordu. Sir Mallet, çekilmenin sebepleri üzerine ayrıntılı bilgi vermese de Kafkasya'daki askeri birliklere başka cephelerde ihtiyaç duyulduğundan bahsetmişti.³⁵⁰ Ancak, İngilizlerin gidişi gerek Denikin'e gerekse ilerde Bolşeviklere fırsat vereceği için tedirginlik yaratıyordu. Paris'te bulunan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan delegasyonları başkanları, müttefiklerin Güney Kafkasya'dan çekilmesinin olumsuzluk doğuracağı düşüncesiyle İngilizlerin Güney Kafkasya'dan çekilmesini ertelenmesini istediler. Buna rağmen İngiliz askeri 23 Ağustos 1919'da Bakü'yü terketti.³⁵¹

Bakü'den ayrılan İngilizler için bir merasim düzenlenmişti. Bu merasim, General Shuttleword ile maiyeti şerefine Metropolo lokantasında verilen büyük bir ziyafet şeklindeydi. Başta Başbakan Nesib Bey Yusufbekov³⁵² olmak üzere kabine üyeleri, parlamento üyeleri ve Azerbaycan Genelkurmay Başkanı hazır bulunmuştu. Bu merasim sırasında iki taraf da samimi nutuklar vermişti. Ziyafetin bitiminde İngiliz subayları kendilerine tahsis edilen otomobillerle tren istasyonuna varmışlardı. İngiliz generali, Nesib Bey Yusufbekov'a bir telgraf sundu. Buna göre, İngiliz

³⁴⁸ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar...*, s. 325.

³⁴⁹ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 250.

³⁵⁰ Topçubaşov, *Paris Mektupları...*, s. 21.

³⁵¹ İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı...*, s. 189.

³⁵² İlk Azerbaycan kabinesini Fethali Han Hoyski teşkil etmişti. Bu kabinede Nesib Bey Yusufbekov Maarif Nazırlığı görevini üstlenmişti. Fethali Han Hoyski'nin istifası üzerine Nesib Bey Yusufbekov riyasetinde yeni hükümet teşkil edilmişti. Bu yeni kabinenin farkı milli vahdetin daha çok kuvvetlendirilmesi adına Sosyalist Fırka'nın kabinde yer almasıdır. "Yeni Azerbaycan Hükümeti", *Yeni Gün*, no. 222, 29 Ekim 1335 (1919), s. 1.

birliklerinin Bakü'den çekilmesi sırasında gerekli tedbirlerin alınması sebebiyle teşekkürlerini ilettikten sonra bölgede bulundukları süre içerisinde Azerbaycan ahalisinden gördükleri dostane muamele için de memnun olduklarını belirtti.³⁵³ Görünen o ki bu merasim uluslararası ortamda yer almak isteyen bir devletin iyi ilişkiler geliştirme arzusunun bir göstergesiydi. Azerbaycan yönetimi Paris Barış Konferansı'nda yürütülen diplomatik mücadeleyi göz önünde bulundurmuştu.

Diğer taraftan İngilizler, Müttefikler adına bölgeye düzeni sağlamak için gelse de, ekonomik ve siyasi çıkarları doğrultusunda her türlü girişimde bulundu. Bunun yanı sıra aldıkları karar gereğince bölgeye yeni bir misyon gönderdi. İngiltere'nin Kafkasya Komiseri olarak Tiflis'e atanan Oliver Wardrop Bakü'ye de gelerek Azerbaycan hükümet üyeleri ile görüşmelerde bulundu.³⁵⁴ Bu sırada İtalya da Azerbaycan'da ekonomik çıkar elde etmek için yarış halindeydi. İlk önce, Kafkasya'da bir manda yönetimi kuramasa da ticari ilişkileri geliştirmek için Roma'da bir banka tesis etmişti. Bankaya İtalya-Kafkasya İskonto Bankası adı verilmişti. Bu bankanın şubelerinin Bakü, Tiflis ve Grozni'de de açılması planlanmaktaydı.³⁵⁵

Ancak İngiltere'nin çekilmesiyle Azerbaycan kendi kaderini tayin eden bir devlet konumuna gelememişti. Azerbaycan'ın bağımsızlığının tasdik edilmesi için Paris'te diplomatik görüşmeler devam ediyordu. Büyük devletler kışkıracı bu mücadeleyi sürdürmek oldukça zordu. Ermenistan'la hudut problemleri devam etmekteydi. Üstelik Amerikan heyetleri de bu meselelere müdahil olmuştu. İngiltere Tiflis'teki komiserliğiyle Kafkasya'daki varlığını koruyordu. Buna rağmen bu zor şartlar altındaki bağımsız yaşama arzusu kaybedilmemişti.

³⁵³ “Azerbaycan'da”, *Sabah*, no. 10781, 21 Kasım 1335 (1919), s. 2.

³⁵⁴ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 591.

³⁵⁵ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti ...*, s. 582.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA SOVYET İŞGALİ VE BAĞIMSIZLIĞIN SONU

3.1. Genral Denikin'in Gönüllü Ordusu ve Azerbaycan

1919 yazında İngilizlerin Kafkasya'dan çekilmesi, Çarlık rejimi taraftarı General Denikin'in Gönüllü Ordusu ve "Bölünmez Rusya" taraftarı gruplar için Kafkasya'nın Rusya'yla birleştirilmesi için bir fırsat olarak görülmüştü. Ancak İngiliz birliklerinin çekilmesiyle Gürcistan ve Azerbaycan'da huzursuzluk artmıştı. Öyle ki Ermeniler, kendinden daha emin ve kararlı bir saldırganlıkla Türk komşularına saldırıyordu. Bu ortamda Azerbaycan ve Gürcistan Bolşevizm'den daha ziyade Gönüllü Ordu'nun gücünün artmasından korkuyordu. Bir saldırı ihtimaline karşı güçlerini birleştiriyorlardı. İngilizler ise bu hükümetlerden hoşlanmıyordu. Onlara göre bu hükümetlerin hepsi Alman ve Türkiye stratejilerinin ürünüydü. Ancak İngiliz birliklerinin geri çekilişi bu ülkeleri, Bolşevikler ve Gönüllü Ordu'nun saldırılarına açık hale getirdi. kolaylaştırmıştı. Bu şekilde, Kafkasya'da mevcut durum tehlikelerle doluydu. Azerbaycan ve Gürcistan, Bolşevikler ve Gönüllü Ordu'yla mücadele edecek güçte değildi. Diğer taraftan Gürcistan'ı yöneten parti içindeki bir grup Bolşeviklerle uzlaşma yoluna gitmişti. Aynı zamanda Almanlar bölgede bazı siyasi isimleri himayeleri altına alarak ayrılıkçı grupları destekliyordu. Bu durum Bolşevikleri tehdit olarak gören Gönüllü Ordu için de bir sorun olarak görülüyordu.³⁵⁶

Bu şartlar altında İngiltere, çekilirken de Denikin'i desteklemekten geri durmamıştı. Mart 1919'da Hazar Denizi'ndeki gemilerini Denikin'e teslim etmişlerdi. Bu hareket karşısında Azerbaycan Hükümeti, İngiliz Birlik Komutanlığı'nı protesto etti. Ancak Azerbaycan, uzun süre müttefikler tarafından desteklenen Gönüllü Ordusu karşısında yeterli askeri güce sahip değildi. Azerbaycan ordusu sadece iki piyade ve bir süvari tümenine sahipti. Bu amaçla süvari, topçu ve istihkam askeri okulları açıldı. Ayrıca, ülkedeki Denikin taraftarlarının askeri ve siyasi faaliyetleri de kısıtlandı.³⁵⁷ Buna karşılık Denikin, Hazar Denizi'ndeki Azerbaycan'a ait filonun Azerbaycan bayrağıyla seyrüsefer etmesinin men edilmesini talep etmişti. Bu notada Eski Rusya ve İran arasında 1828 yılında akdolan Türkmençay Antlaşmasını öne sürmüştü. Buna göre İran Hükümeti Hazar

³⁵⁶ "Puppets of German Militarism", *The Times*, 6 Ekim 1919, s. 7.

³⁵⁷ Elçin Neciyev, "Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 13.

Denizi üzerinde Rus harp bayrağının dalgalandığı gemilerin seyrüsefer etmesini kabul etmişti. Bu nota doğal olarak müstakil bir devlet olarak varlığını sürdüren Azerbaycan tarafından reddedilmişti.³⁵⁸

Denikin'nin Kuzey Kafkasya'da ilerleyişi Azerbaycan Parlamentosu tarafından da takip edilmekteydi. Derbent'den sonra Dağıstan'ı da işgal eden Denikin, Kuzey Kafkasya milletlerinin istiklalini tanımayı da reddediyordu.³⁵⁹ Gönüllü Ordusu'nun Kuzey Kafkasya'yı tamamen ele geçirmesi Azerbaycan işgalinin de önünü açacaktı. Denikin'in gittikçe Güney Kafkasya'ya yaklaşması İngiltere tarafından da beklenen bir durum değildi. Nitekim bu durumun önüne geçmek için Kafkasya'daki İngiliz komutanlarından biri olan Tümgeneral Corey bir sınır hattı çizerek, Denikin'e bu hattı geçmesini yasaklamıştı. Bu hat Petrovsk-Viladikavkaz demiryolunun güneyine beş mil uzaklıkta yer alan noktaya uzanıyor, oradan güneydoğuya doğru Hazar Denizi'nde sonlanıyordu.³⁶⁰ Azerbaycan Hükümeti, Denikin'in ordularının İngiltere'nin çizdiği sınır hattını geçmesi karşısında, Kafkasya'da bulunan İngiliz *Kuvay-ı Askeriyesi Kumandanlığı'na* bir telgrafname ile başvurarak Derbent ve Dağıstan'daki orduların geri çekilmesini talep etmişti. Bu süreçte Dağıstan'ı işgale memur edilen General Erdelli ise Dağıstan'da bulunan Azerbaycan temsilcisinin bölgeden ayrılmasını emretmişti. Akdedilen itilafa aykırı olarak sınır hattının geçilmesi ve Azerbaycan topraklarının tehdit edilmesi Kafkasya'da yeniden kan dökülmesine sebep olabilirdi. Dağıstan'ın işgali Azerbaycan'ın mevcudiyetinin tehlikede olduğunu göstermişti.³⁶¹

Bu şartlar altında Nesib Bey Yusufbekov hükümetinin en önemli problemlerinden biri Denikin ve ordusuna karşı sınırlarını korumaktı. Ülkede seferberlik ilan edilmişti. Azerbaycan gazetesinin 11 Haziran 1919 tarihli nüshasında yayınlanan bildiride, Azerbaycan'da yaşayan bütün milletlerin Denikin'e karşı bağımsızlıklarını korumaları gerektiği ifade edilmişti. 14 Haziran'dan itibaren belirli tarihlerde gösterilerin yapılacağı ilan edildi.³⁶² Aynı zamanda hükümet, 14 Haziran 1919'da Devlet Müdafaa Komitesi'ni kurdu. Komite, halkı yaklaştırmakta olan

³⁵⁸ "Azerbaycan Mümessiliyle Mülakat", *Tasvir-i Efkar*, no. 2902, 15 Kasım 1335 (1919), s. 1; Nesibli, *Kuzey Azerbaycan...*, s. 153.

³⁵⁹ "Dağıstan Ahvalı", *Azerbaycan*, no. 144, 27 Mart 1919, s. 2.

³⁶⁰ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 284.

³⁶¹ "Dağıstan'ın İşgali", *Tasvir-i Efkar*, no. 2906, 19 Kasım 1335 (1919), s. 1; *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)...*, s. 152.

³⁶² *Azerbaycan*, no. 201, 11 Haziran 1919, s. 1.

tehlikeye karşı hükümete destek olmaya davet ediyordu. Diğer taraftan Savaş Bakanlığı'nın güçlendirilmesi için çalışmalara başlanmıştı³⁶³.

Bu tedbirlerin yanı sıra Azerbaycan ve Gürcistan birlikte harekete geçme kararını aldı. Gönüllü Ordu'ya karşı mukavemet göstermek için 16 Haziran 1919'da bir ittifak anlaşması imzaladılar. Anlaşma dış müdahale halinde ortak askeri savunmayı ve iki devletin birbirine siyasi desteğini öngörüyordu.³⁶⁴ Daha sonra bu anlaşmaya iki madde daha eklenmişti. Buna göre anlaşma 3 sene geçerli olacaktı. Ancak bu karar, Cemiyet-i Akvam'a giderse, ittifak kararı yürürlükten kalkacaktı. Onuncu maddeye göre ise ittifaka dahil olmayan Ermenistan'a on beş gün zarfında mukaveleye iştirak etme hakkı verilmişti.³⁶⁵

Azerbaycan Denikin'e karşı mücadelesini başlatmıştı. Buna karşılık harekete geçen Gönüllü Ordu temsilcileri Bakü'ye gelerek, Azerbaycan sınır hattının geçilmeyeceğini taahhüt ediyordu. Azerbaycan gazetesinin 1 Haziran 1919 tarihli nüshasında yer alan haberde; General Denikin'in hususi heyetinin Azerbaycan ile İngiltere iştiraki ile bir müzakere gerçekleştirmek istedikleri yer alıyordu. Buna göre; Azerbaycan'dan Bolşeviklere karşı istifade edilmesi yönünde teklifte bulunacaklardı. Denikin, Bolşeviklere karşı gücünü korumaya çalışırken İngiltere'yi de yatıştırmak istiyordu. Bunun için Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdı. Gönüllü Ordu güçleri Azerbaycan'a girmeyecekti. Ancak Azerbaycan da bölge halkına düşmanca tavırlar sergilemeyecekti. Diğer taraftan Denikin'in temsilci olarak gönderdiği Albay Lazarev, Rusya'da yüksek bir otorite tesis edilinceye kadar bağımsızlığın tanınacağını ifade etmişti.³⁶⁶ Esasında Denikin "tek ve bölünmez Rusya" idealinden vazgeçmiyordu. Azerbaycan'ın bağımsızlığını göstermelik olarak tanımıştı. İngilizler gibi Ermenileri öne sürerek bölgeye girebilmeyi hedefliyordu.

Azerbaycan'da bu gelişmeler yaşanırken, Paris'teki temsilci heyeti de bağımsızlığın korunması adına girişimlerde bulunuyordu. Bu maksatla 19 Ağustos ve 26 Ağustos'ta Paris Barış Konferansı Başkanı ve İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour'a mektupla müracaat edildi. Bu mektupta, Denikin'in müttefikler tarafından belirlenen sınır hattını ihlal etmesinin Bakü şehrinin işgaline sebep olacağı belirtiliyordu. Ayrıca mektupta Gönüllü Ordu tehlikesi, İngiltere-Azerbaycan ilişkileri ve genel

³⁶³ *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)...*, s. 154.

³⁶⁴ İmanov, Ali Merdan Topçubaşı..., s. 179.

³⁶⁵ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 519.

³⁶⁶ "Gönüllüler ve Azerbaycan Cumhuriyeti", *Azerbaycan*, no. 192, 1 Haziran 1919 s. 3; "Denikin And Azerbaijan", *The Manchester Guardian*, 15 Temmuz 1919, s. 7; Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 284.

olarak Güney Kafkasya'nın durumunu tartışmak için Azerbaycan temsilcilerinin Başbakan Lloyd George ya da Dışişleri Bakanı Balfour tarafından kabul edilmesi rica ediliyordu. Sonunda Azerbaycan temsilcileri, 3 Eylül'de Azerbaycan Dışişleri Bakanı M.Y. Caferov'dan gelen telgraf üzerine Barış Konferansı'na üç önemli talep sundu. Buna göre; Gönüllü Ordu müttefik kumandanlığının belirlediği sınır hattını bozmamalı, Derbent temizlenmeli ve Hazar Donanması Azerbaycan hükûmetine verilmeliydi. Gönüllü Ordu'ya bağlı olarak Azerbaycan temsilcilerinin Paris'te yaşadığı zorluklar 1919 sonlarına kadar devam etti. 1919 Kasım'ında İngiltere Başbakanı Llyod George, İngiltere Parlamentosu'nda yaptığı konuşmasında Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlığının tanınmasına yönelik beyanatlarda bulundu. Sovyet Rusya karşıtı hareketlerin eskisi kadar itibarlı olmadığı müttefikler tarafından hissediliyordu.³⁶⁷

Diğer taraftan bu dönemde Bolşevikler faal şekilde Denikin karşıtı propaganda yapıyorlardı. Bolşeviklerin önemli bir etkiye sahip olduğu Bakü İşçiler Konferansı'nda Denikin'e karşı mücadele çağrısı yapılmıştı. Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin ve Müslüman Yakındoğu Bölgesi Şubesi Başkanı Neriman Nerimanov, Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan işçilerine bir beyanname yayınladı. Beyannamede İngilizlerin Kafkasya'yı Denikin'e terk etmeyi planladıkları ifade ediliyordu: *".... Sovyet Rusya'nın rejimini tesis etmek için cumhuriyetlerinize saldırma niyeti yoktur. Sıkı bir şekilde self-determinasyon ilkesinin arkasında durmaktadır. Bunu aslında, geçmişte Başkurlara, Kırgızlara ve diğer halklara vermiş olduğu otonomi ile de göstermiştir. Ve eğer siz, Kafkasya'nın Müslümanları ve Gürcüleri, cumhuriyet hükümetlerinizden memnunsanız, huzur içinde yaşıyorsanız, self – determinasyon hakkınızı kullanın ve bizimle iyi komşuluk ilişkileri kurun. Sovyet Rusya; Dağıstan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın işçi ve köylülerinin özgürlüklerini bu çarçı General'in, bu İngiliz celladının, Denikin'in ayakları altında çiğnenmesine müsaade etmeyeceğine dair sıkı inancını ifade eder."*³⁶⁸ Bu beyanname Lenin'in Bolşevik İhtilalinin başında ilan ettiği ulusların kendi kaderini tayin etme ilkesinin devamlılığını gösteriyordu. Sovyet yönetimine bağlılık ilkesine bağlı olarak özgür gelişme ortamı sağlanmak isteniyordu. Ancak Azerbaycan'ın esas mücadelesi kendi bağımsızlığını kazanmak ve bunun uluslararası ortamda kabulü üzerineydi. Bu amaçla Sovyet Rusya ve Denikin'in hakimiyet

³⁶⁷ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 250.

³⁶⁸ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 286-287.

kurma mücadelesi içinde ayakta kalmaya çalışıyordu. Dahası İngiltere Batum'da bir askeri komutanlık bırakarak bölge problemlerine müdahil olmuştu.

Denikin, ilerleyen Bolşevik tehlikesine karşı destekçisi olan İngiltere tarafında girişimlerde bulunmaktan geri durmuyordu. 1919 yılı sonlarına doğru gücünü kaybeden Denikin İngiltere'nin Güney Kafkasya'da yürüttüğü politikanın neden olduğu kaygıyla ilgili bir telsiz telgraf yayınladı. Bağımsızlık yolundaki küçük devletlerin desteklenmemesi, ayrılıkçı politikaların izlenmemesi noktasında uyarılarda bulundu. Böyle bir politika bütün Doğu Avrupa'da ayrılıkçı hareketlerin de önünü açacaktı.³⁶⁹

General Denikin'in tedirginliği boşuna değildi. İngiltere, Sovyet Rusya karşısında gücünü kaybetmeye başlayan Gönüllü Ordu'ya karşı destek politikasından uzaklaşıyordu. İki grup arasındaki çatışma da yakından takip ediliyordu. İngiliz resmi kaynaklarından aktarılan bilgiye göre, Denikin'in orduları 1919 sonbaharında Rusya'nın güneyindeki 600 mil boyunca uzanan cephenin tamamından geri çekiliyordu. Rus birliklerinin ilerleyişi Denikin'in Kafkas ordusunu da tehdit ediyordu. Moskova'dan gelen haberlere göre de 30 Aralık 1919'da Bolşevikler, Dinyeper Nehri yakınındaki Ekaterinoslav'ı ele geçirdi. Bu eyaletin başkenti aynı zamanda Güney Rusya'nın demir-çelik sanayi merkeziydi. Denikin'in gerileyen pozisyonunu İngiliz resmi çevreleri "kayda değer bir endişeye yol açtığı" şeklinde değerlendiriliyordu.³⁷⁰ Bunun yanı sıra Lenin "Avrupa ve Amerika Çalışanlarına Mektup" makalesinde Sovyet hakimiyetinin giderek yayılarak düşmanlarına karşı büyük başarılar elde edeceğini belirtmişti. Letonya ve Ukrayna birer Sovyet Cumhuriyeti olma yolundaydı. Bir diğer telgrafında da Bakü'deki işlerin yakından takip edilmesini ve Sovyet tarafına geçenlerin güvenliğinin sağlanması talimatını vermişti.³⁷¹ Sovyet Rusya giderek hakimiyet alanını genişleten hamleler yapmaya başlamıştı.

Bolşevik ordularının Denikin Ordusu'nu sıkıştırıp güneye doğru ilerlemesiyle, Sovyet Rusya'nın da Azerbaycan'a baskıları giderek artmıştı Dışişleri Komiseri Çiçerin, 2 Ocak 1920'de radyotelgrafla Azerbaycan Hükümeti'ne nota verdi. Nota Azerbaycan'a müracaat niteliği taşıyordu. Buna göre Yudenic ve Kolçak gibi Sovyet karşıtı grupların imha edildiği, Rus Kızıl Ordusu'nun Denikin'e karşı

³⁶⁹ "British In Transcaucasia", *The Observer*, 28 Aralık 1919, s. 11.

³⁷⁰ "Denikin Armies in Rapid Retreat", *The Manchester Guardian*, 2 Ocak 1920, s. 7; Bolşeviklerin, Denikin'e karşı ilerleyişi için ayrıca bkz. Sadıgov, *Kanlı Dört Yıl...*, s. 286-312.

³⁷¹ V.İ.Lenin, *Azerbaycan Haqqında...*, s. 154-155.

yürüttüğü başarılı mücadeleden bahsediliyordu. Ayrıca Denikin'e karşı ortak askeri ittifak kurulması gerektiğinden bahsediliyordu. Çiçerin'in notasına karşılık Azerbaycan Devlet Müdafaa Komitesi'nde, Gürcistan'la görüştüktan sonra Sovyet Rusya ile bağımsız bir devlet olarak karşılıklı ilişkiler kurulabileceği yönünde karar alındı. Aynı zamanda İtilaf ülkeleri ile ilişkilere ilişkin İngiltere'nin son günlerdeki siyasi koşullara yaklaşımı açıklığa kavuşturulmalıydı. Azerbaycan hükümeti, Sovyet Rusya'nın Denikin'e karşı mücadeleye çekerek devleti zayıflatmak ve Azerbaycan'ın istiklaline son vermek niyetinde olduğunu biliyordu. Bu noktada Dışişleri Bakanı Hoyski, Çiçerin'e gönderdiği 14 Ocak 1920 tarihli telgrafında Denikin meselesinin Rusya'nın iç meselesi olduğunu ve Azerbaycan'ın egemen bir devlet olarak başka devletin iç işlerine karışmayacağını bildiriyordu.³⁷² Bu telgraf karşısında Rusya Bolşevik Partisi Merkez Komitesi tarafından Azerbaycan'a karşı daha temkinli bir siyaset takip edilmesi kararı alındı. Sovyet yönetimine göre Azerbaycan, Hazar Denizi'nde Bolşeviklere karşı hareket eden İngiliz işgal güçlerine hizmet etmekteydi. Her milletin kendi mukadderatını tayin hakkı devam etmekle birlikte alınan bu karar katı bir şekilde protesto edilecekti.³⁷³ Azerbaycan Hükümeti her durumda bağımsız bir devlet olma koşulunu dış ilişkilerde esas alıyordu. Daha da önemlisi Denikin'in zayıflamasıyla esas büyük tehlikenin Sovyet Rusya olacağının bilincindeydi ve buna göre hareket ediyordu.

3.2 Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınması

Azerbaycan'ın bağımsızlığının müttefik devletlerce tanınması, Denikin'in gücünü kaybetmesi ve Doğu'daki ulusal hareketin güçlenmesiyle alakalıydı. Londra açısından, Osmanlı Devleti'nin saf dışı olduğu ve Denikin'in zaferi kesin görüldüğü müddetçe sıkıntı yoktu. Ancak 1919 sonbaharından itibaren durum değişmeye başladı.

Türk Milli Mücadele hareketi 1919 yazı boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde güçlenmeye başlamıştı. Ulusal hareketin Doğu Anadolu'daki askeri kolu olan 15. Kolordu da Kafkasya'daki Müslüman direniş hareketlerine destek veriyordu.³⁷⁴ Aralık 1919'da Halil Paşa Bakü hükümetiyle ilişkilerini sürdürürken, aynı zamanda Bolşevik Bölge Komitesi üyeleriyle görüşmekteydi. Amaç, Anadolu ve Azerbaycan arasındaki koridoru açık tutmaktı. Çünkü bu durum, Bolşevik Rusya

³⁷² Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 137.

³⁷³ V.İ.Lenin, *Azerbaycan Haqqında ...*, s. 160.

³⁷⁴ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar...*, s. 327.

ile ilişkiler açısından önemliydi. Taraflar arasında ilişkilerin iyi olması Nahçıvan'da Ermenilere karşı direnen Müslümanlara yardımı da kolaylaştırıyordu. Ancak Nahçıvan'daki Ermeni-Müslüman Türk çatışmasına Anadolu Türkleri'nin müdahalesi, batı gazetelerinde Azerbaycan ve Osmanlı Devleti arasında gizli veya açık bir anlaşmanın yapıldığı iddialarını da gündeme getirmişti.³⁷⁵ 20 Mart 1920 tarihli Times gazetesinde de Türkiye ve Azerbaycan arasında gizli bir anlaşma imzalandığını iddia ediyordu.³⁷⁶ Diğer taraftan İstanbul'da çıkarılan Yerkir Gazetesi, Ermenistan, Osmanlı Hükümeti ve Azerbaycan arasında bir ittifak anlaşması akdedildiğini öne sürerek bu doğrultuda iki aydan beri (Kasım 1919'dan itibaren) müzakerelerin gerçekleştiğini iddia etmişti.³⁷⁷ Oysa o şartlarda öyle bir anlaşma yapmak mümkün görünmüyordu. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin Brest Litovsk'tan beri Azerbaycan'ı desteklediği bir sır değildi. Böyle bir haberin İngiliz basınında yer almasının kaynağı da İngiliz Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunan Ermeni delegasyonları olma ihtimali yüksekti. Aynı zamanda Trabzon'daki İngiliz mümessili Mr. Crowford İstanbul'da Fransızca neşrolunan Bosfor gazetesinde yer alan habere dayanarak, Azerbaycan ve Gürcistan'dan gelen iki temsilcinin Trabzon valisiyle görüştüğünü iddia etmişti. Bu görüşmenin hükümetin bilgisi dahilinde gerçekleştiğini söylemişti. Ancak Trabzon Vali Vekili Defterdar Emin Bey, bu haberlerin hayal ürünü olduğunu ve böyle bir görüşmenin gerçekleşmediğini hem İngiliz temsilcisine hem de Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti.³⁷⁸

³⁷⁵ Swietochowski, *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate...*, s. 214.

³⁷⁶ Söz konusu haberde Ekim 1919'da Azerbaycan temsilcisi ve Türk askeri temsilcisi arasında bir anlaşma olduğu ve Azerbaycan'ın düşman bir devletle anlaşma yaparak İngiltere'ye ihanet ettiği belirtilmişti. İngilizlere göre Türkler, Asya'da Turancı hareketi genişletmek için Azerbaycan'ı bir yol olarak kullanacaktı. Anlaşma maddeleri gereğince; taraflardan birinin toprak bütünlüğü tehlikeye girdiği takdirde yardımlaşma öngörülüyordu. Aynı zamanda iki taraf da Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını tehdit eden bir anlaşmaya imza atmayacaktı. Azerbaycan Cumhuriyeti, Türk subaylarının askerlerini eğitmesine izin vereceği gibi Türkiye silah ve mühimmat yardımı sözü vermişti. Ayrıca Azerbaycan, Türkiye olmadan komşu devletlerle askeri anlaşmalar yapmamayı taahhüt ediyordu. İngiltere açısından bu anlaşma, Türkiye'yi koruma adına Azerbaycan'ı kullanılan bir devlet konumuna getiriyordu. Anlaşma metninin Cevat Paşa tarafından imzalanmış olduğu ve Mustafa Kemal Paşa'nın organize ettiği belirtiliyordu. Azerbaycan yönetiminin General Denikin veya Bolşevik hakimiyeti altına girmemek adına böyle bir anlaşma imzaladığı iddia ediliyordu "Turkey and Azerbaijan Republic", *The Times*, 20 Mart 1920, s. 17; Bu haberi Bakü'deki İran temsilcisinden duyan Irak'taki İngiliz yüksek komiseri Sir Percy Cox göndermiş, Sir John de Robeck de doğrulayarak anlaşmanın 29 Kasım 1919'da Osmanlı Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ve Azerbaycan askeri temsilcisi General Kerimof tarafından imzalanmış olduğu bilgisini vermiştir. Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş savaşı ve Dış Politika*, I, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 181; Söz konusu anlaşma için ayrıca bkz.: Mehman Ağayev, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye- Azerbaycan İlişkileri*, İstanbul, IQ Külür Sanat Yayıncılık, 2008, s.151-155.

³⁷⁷ Ermenice Yerkir gazetesinden tercüme edilen haber için bkz.: "Azerbaycan ile İttifak", *İkdam*, no. 8243, 23 Ocak 1920, s. 3.

³⁷⁸ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)...*, s. 637.

Anlaşılan o ki, Azerbaycan ve Osmanlı temsilcilerinin görüşme ihtimali üzerine haberler İngiltere'nin tedirginliğini artırıyordu. Çünkü 1918'de iki Türk devletinin ittifakı sonucu General Dunsterville komutasındaki İngiliz ordusunun uğradığı başarısızlığın tekrarlanmasıyla Kafkasya'daki etkinliğini yeniden kaybedebilirdi. İngiliz kamuoyu da iki Türk devletinin siyasi ve askeri ilişki kurmasını Turancı bir hareket olarak değerlendiriyordu. Ancak o esnada Londra'da bulunan Azerbaycan delegasyonunun başkanı Topçubaşı, Azerbaycan ve Türk hükümeti arasındaki anlaşmayı şiddetle reddetti. Aynı zamanda anlaşmaya imza attığı iddia edilen Kerimof adındaki Azerbaycan askeri temsilcisini tanımadıklarını belirtti. Ülke içinde de Panislamizm veya Turancı bir hareketin mevcut olmadığını bildirdi.³⁷⁹

Azerbaycan için esas mesele uzun zamandır mücadelesini verdiği bağımsızlık hususunun tasdikiydi. O esnada Bakü'de bulunan Halil Paşa, Azerbaycan Hükümeti'nin İngiltere ile olan iyi ilişkilerini de eleştiriyordu. İngilizlerin desteklediği Yunan ordusuyla Anadolu'da savaşırken, İngiliz heyetlerine iltifatkâr davranışı yanlış bulduğunu bildiriyordu.³⁸⁰ Anadolu hareketi için esas mesele, ortak düşman olan İngilizlere karşı Bolşeviklerle iyi ilişkiler geliştirmektir. Azerbaycan'da ise Bolşeviklerin hakimiyeti altına girmemek için mücadele vardı. Eğer bağımsız bir devlet olarak kabul edilirse ne Denikin ne Sovyet Rusya ne de batılı bir devletin mandasına girmeden varlığını sürdürebilirdi. Nitekim Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstanbul Mümessili Yusuf Bey Vezirov henüz Kasım 1919'da Anadolu hareketi ile bir münasebetleri olmadığına dair beyanatta bulunmuştu. “ *Biz ister Ruslar, ister Türkler tarafından gelecek taarruzlara karşı müdafaa mecburuz. Türkiye ile rabıtamız yoktur. Bab-ı Ali henüz istikalemizi tanımadığı için Türkiye ile bir ittifak akdi havadisi hakikaten büsbütün aridir. Biz memleketimi müstakil görmek istiyoruz, manda falan kabul etmeyiz. Mustafa Kemal Paşa hareketi bizi alakadar etmez. Bakü'deki istihzaratımızın bu hareket ile münasebeti olduğu hakkındaki fikirler doğru değildir.*”³⁸¹ diyerek müttefikler nezdindeki farklı düşüncelerin önüne geçmek istiyordu. Esas olan müstakil bir devletin varlığını kabul ettirmekti.

³⁷⁹ “Turco-Tatar Convention”, *The Times*, 24 Mart 1920, s. 15; Aynı şekilde İstanbul'da bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti siyasi temsilcisi Yusufbey Vezirov da böyle bir anlaşmanın olmadığına dair beyanatta bulunmuştu. Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 692.

³⁸⁰ Halil Paşa, *İttihat Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, Haz. Taylan Sorgun, İstanbul, Yayıncılık Matbaası, 1972, s.319.

³⁸¹ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 553.

Diğer taraftan bağımsızlığın kabul edilmesi için Londra'da bulunan Mir Yakub Metiyef, girişimlerde bulunuyordu. Azerbaycan'ın bağımsızlığı tanınmadan önce İngiliz ve Amerikan basın mensuplarıyla gayri resmi görüşmeler gerçekleştiriyordu. Azerbaycan delegesi, Azerbaycan'ın kadınların oy kullandığı tek müslüman ülke olarak dünyada en gelişmiş Müslüman ülkesi olduğunu belirtiyordu. Bolşeviklerin Azerbaycan'a girdiğine dair söylentilerin asılsız olduğunu ve Bolşevik propagandaların 1918'de olduğu gibi etkisiz hale getireleceğini garanti ediyordu. Ayrıca Bakü'ye dair son haberleri veren temsilci; Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında Tiflis Konferansı'nın gerçekleştiğini belirtmişti.³⁸² Bu açıklamalarla Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne yönelik her türlü provakasyonun önüne geçmek isteniyordu. Bu noktada Ermeniler hem İngilizler hem de Amerikan heyetleri tarafından çıkarları doğrultusunda kullanılıyordu.

Paris Sulh Konferansı devam ederken Ermenistan "Büyük Ermenistan" hayalinin peşinde koşarak Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur'da etnik temizleme siyasetine girişmişti. Bu saldırılar büyük ölçüde Azerbaycan askeri birliklerince defedildi. Amerikan temsilci heyetinin arabuluculuğu sonucu 23 Kasım 1919'da Tiflis'te beş maddelik bir anlaşma imzalanmıştı. İmzalanan anlaşma sonucu Azerbaycan tarafı ciddi biçimde etkilendi. Çünkü bu anlaşma gereği Zengezur'da bulunan askerlerini geri çekmesi gerekmekteydi. Ermenistan tarafı ise bu fırsatı çok kısa zamanda değerlendirerek bölgeye asker sevk etmişti. Asker sevkiyatı ile birlikte Ermenilerin Karabağ'a olası müdahalesinin Azerbaycan hükümetini tedirgin etmemesi mümkün değildi.³⁸³ Tiflis'te yapılan anlaşmanın hemen ardından harekete geçen Ermeniler, 26 Kasım'da Okçu bölgesinde Müslümanları toplayarak büyük bir katliam gerçekleştirerek yıkıcı faaliyetlerine başlamıştı.³⁸⁴

Azerbaycan açısından yapılan anlaşmalar ve Azerbaycan ahvali hakkında verilen beyanatlar, müttefiklerin müdahalesini önleyerek, bağımsızlık yolundaki tüm engellemelerin önüne geçmekti. Bu nedenle Türkiye-Azerbaycan ittifakı veya

³⁸² "Proposed Triple in the Caucasus" *The Manchester Guardian*, 7 Ocak 1920, s. 7.

³⁸³ Neciyev, "Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)", s. 13-14.

³⁸⁴ Oliver Wordrop'un 11 Aralık 1919'da Londra'ya gönderdiği telgraf metni için bkz. Güzelova, *Azərbaycanın Türk-Müsəlman Ahalisinin Soyqırımı...*, s. 28; Azerbaycan Hükümeti başkanı N. Yusufbekov, Müttefik devletler Yüksek Komiseri Heskell ve Britanya Yüksek Komiseri Wordrop'a çektiği telgrafla, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin anlaşmaya uymayarak Zengezur ve Zengelan'da katliama devam ettiğini belirtmiştir. *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*..., s. 83; Bakü'deki İngiliz kaynaklarından yansıyan habere göre Ermeniler topçu birlikleriyle 24 Ocak'ta Azerbaycan sınırına gelerek 24 köyü yıkmış, birçok yerli halkı öldürmüştü. "Caucasian Troubles", *The Times*, 29 Ocak 1920, s. 12.

Azerbaycan-Ermenistan çatışması söz konusu olduğunda müttfeфик devletlerle olan diplomatik ilişkiler göz önünde bulundurularak hareket ediliyordu.

Azerbaycan bağımsızlığı için diplomatik mücadelesini sürdürürken, 1920 başlarında Kafkaslar ve Güney Rusya'daki durum ciddi şekilde değişmişti. Rusya'daki iç savaşının Bolşevik zaferiyle sonuçlanacağı görülmüyordu. Bolşevik karşıtı grupların bozguna uğrayacağı ve Bolşeviklerin Kafkaslar'ın güneyine doğru yürüyeceği ihtimali ortaya çıkmıştı. Nitekim, Ocak 1920'de Amiral Kolçak ele geçirildi ve idam edildi. Bu sırada, General Denikin'in geri çekilişi de devam ediyordu. İngilizler tahmin ettikleri bu yenilgi doğrultusunda harekete geçti. Bunun üzerine Tiflis'teki İngiliz Yüksek Komiseri Oliver Wardrop, 3 Ocak 1920'de Lord Curzon'a, Denikin'in yenilgisine ve Kafkaslara yönelik güçlü bir Bolşevik taarruzuna karşı uyarı niteliğinde bir telgraf gönderdi. Wardrop telgrafında; Türk propagandacı ve silahlı kuvvetlerinin de Bolşeviklere destek olduğunu öne sürerek Kuzeybatı İran ve Kuzeydoğu Türkiye'ye asker takviyesi yapılması gerektiğini, Bolşeviklerin çabalarını doğuda yoğunlaştırdıklarını ve önümüzdeki üç ay faaliyet alanlarının Güney Kafkasya olacağını bildiriyordu. Bu durumda Bakü petrollerini elde tutma ve Türk- Sovyet ilişkilerine bir set çekme yolunda Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'nın bağımsızlığının tanınması gündeme geldi. Sonunda, İtilaf Devletleri 10 Ocak 1920'de kendi aralarında yaptıkları toplantıda, Gürcistan ve Azerbaycan hükümetlerinin de facto (fiilen) tanınması kararını aldılar.³⁸⁵ Bu kararın ardından İngiltere Başbakanı, Bolşeviklerin ilerlediğini ve Denikin'i bozguna uğrattırlarsa Hazar'ı ele geçirerek Türklerle güçlerini birleştireceğini söyledi. Bunun Kafkasya milletlerini köşeye sıkıştıracağını söyleyerek, silah ve asker yardımı yapılmasının en iyi yol olduğunu ifade etti.³⁸⁶ Bu dönemde Bolşevizm tehlikesi kadar Türk milliyetçilerinin faaliyetleri de takip ediliyordu. Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Tiflis'te bulunan İngiltere Yüksek Komiseri Oliver Wordrop'a gönderdiği 29 Ocak 1920 tarihli telgrafta, Nuri Paşa ve Halil Paşa'nın bölgede bulunması ve

³⁸⁵ Gökay, *Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında...*, s. 90-91; Yerasimos, *Türk -Sovyet İlişkileri...*, s. 110-111; Bu esnada İngilizler Bakü petrolünü elde tutmak için ticari girişimlerde bulunmuştu. Azerbaycan Hükümeti ve Cosmos isimindeki İngiliz Şirketi Petrol ihracına dair anlaşma imzalamıştı. Bu mukavele 25 sene için akdedilmiştir. Bununla beraber İngiliz şirketi pamuk ve buğday ihraç hakkını da elde etmiştir. Gürcistan'la da benzer ticari anlaşma akdi gerçekleştirilmiş, söz konusu iki devlet de silah ithali hakkını elde etmiştir. Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 606.

³⁸⁶ Cemil Hasanlı, "Azerbaijan at the crossroads of epochs: the first attempt to join the free world (1917-1920)", *Caucasus & Globalization*, Vol. 4, Issue 1, 2009, s. 135.

Musavat Partisi ile işbirliği içinde olmasıyla ilgili Başbakan Nesip bey Yusufbekov'u uyarmasını istemişti.³⁸⁷

İngiltere'nin bölgeye dair endişeleri neticesinde, Denikin'e yapılan silah ve mühimmatların Gürcistan'a ve Azerbaycan'a gönderilmesine karar verildi. Zaten İngiltere bu yardımı Gürcistan'a Mayıs 1919'dan beri yapmaktaydı. Fakat İtilaf Devletleri oldukça geç kalmışlardı. Kafkaslarda bir set oluşturulmasına daha erken başlanmalıydı. Halbuki, İtilaf Devletleri mevcut askerlerini geri çekmeye çalışıyorlardı. Nitekim İngiliz Genelkurmay Başkanı Mareşal Henry Wilson, Paris'te alınan kararı gülünç bularak Bolşevik işgalinin önüne geçilemeyeceğini söylemişti.³⁸⁸ Kızıl Ordu'nun Rostov'da Gönüllü Ordu'yu ele geçirmesinin ardından, Bolşeviklerin Kafkasya'da ilerleme ihtimali endişe yaratıyordu. Böyle bir ihtimal dahilinde Kızıl Ordu, Genç Türklerle* bağlantı kurarak geniş bir devrimci hareket örgütlenmesi sağlayabilirdi. Kafkasya'nın ele geçirilmesi sadece Doğu'da değil tüm Ortadoğu'da tehlike yaratabilirdi. Bu esnada Denikin'le oluşturulmaya çalışılan karşı set çökmek üzereydi. Denikin de iki ateş arasındaydı. Kızıl Ordu ilerlediği gibi Nuri Paşa da Dağıstan'da askeri güçleri örgütleyerek mücadele etmekteydi. Bu şartlar altında Bolşeviklere karşı Gürcistan ve Azerbaycan tarafından bir bariyer oluşturulabilirdi.³⁸⁹

Müttefiklerin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması Kafkas seddi projesinin bir parçasıydı. Diplomatik düzeyde böyle bir girişim gerçekleşse de somut bir adım atılmıyordu. 12 Ocak'ta toplanan Versay Askeri Kurulu o kadar hızlı değildi. Böyle bir seddin kurulması için Avrupalı birlikler gerekmekteydi. Bu konudaki maddi ve mali sorunlar çözülsün bile bunların oraya gönderilmesi en azından üç ay alacaktı.³⁹⁰ 19 Haziran'da gerçekleştirilen toplantıda Kafkas sorununu ayrıntılı olarak ele almak için Azerbaycan delegeleri de hazır bulundu. Lyod George özellikle Azerbaycan ordusu hakkında bilgi almaya çalışıyor, orduda hala Türk askeri olup olmadığını

³⁸⁷Yasin Çoşkun, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Ocak 1920'de Tanınmasından Sonra İngiltere'nin Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğine Dair Endişeleri", *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Sempozyumu (13-16 Eylül 2018)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2021, s. 698.

³⁸⁸"Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetlerine Muavenet" *İkdam*, no. 8242, 22 Ocak 1920, s. 1; Okur, "Bolşevik İhtilali sonrası İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya Politikası", s. 411-412.

* İngiliz basınında Milli Mücadele hareketini yönetenler Genç Türkler olarak ifade edilmiştir.

³⁸⁹"Caucasia and Bolshevism", *The Times*, 1 Mart 1920, s. 10.

³⁹⁰Yerasimos, *Türk -Sovyet İlişkileri...*, s. 112; Bağımsızlığı tanınan Gürcistan ve Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde Bolşeviklere karşı üs kurulması meselesi de Paris'te tartışılmaktaydı. Ancak böyle bir girişim herhangi bir müttefik temsilci tarafından onaylanmamıştı. Bolşeviklerin saldırısı karşısında bağımsız devletlerin sınırlarını koruması adına silah ve mühimmat yardımı tartışması söz konusuydu. "Caucasian Republic and Bolsheviks", *The Manchester Guardian*, 4 Şubat 1920, s. 19.

öğrenmeye çalışıyordu. Azerbaycan ordusuna katılmış olan Türk askerleriyle Bolşevik güçlere karşı mücadele edileceği garantisini almak istiyordu.³⁹¹ Hala Bolşevikler ve Anadolu hareketinin birleşme ihtimali endişesi hakimdi.

Azerbaycan'ın tanınması ardından, Kafkas seddi projesine Türkiye de dahil edilerek Bolşeviklere karşı kullanma planı devreye girdi. Bu hususa Erzurum'da bulunan ve o bölgede mütarekeyi kontrol etmekle ve silahları toplamakla görevli Albay Rawlinson bu iş için bir hayli çaba harcamaktaydı.³⁹² Rawlinson'la görüşmeler gerçekleştiren Kazım Karabekir, Bolşeviklerin ileri hareketi neticesinde İtilaf Devletleri'nin telaş içinde tedbir politikaları yürüttüğünü belirtiyordu.³⁹³ Nitekim 28 Ocak tarihli raporunda: *"İngilizlerin Azerbaycan hükümetiyle akd-i ittifak ettikleri ve Azerbaycan'a İngilizler tarafından verilecek esliha ve ve cephe ile birlikte şimdilik ilk kafile olarak beş bin İngiliz neferinin de Azerbaycan'a sevkedileceği ve Gürcistan ile Ermenistan'ın da aynı vechile teslim edilecekleri haber alınmıştır. Mezkur Cumhuriyetlerin istiklallerinin, Bolşeviklere karşı akdedilen bir ittifak mukabilinde tasdik edilmiş olması pek muhtemeldir. Bu malumat, vâkiye mutabık çıkarsa ve ingilizlerin verdikleri esliha ve mühimmat ile birlikte Bolşeviklere mukabele vesilesiyle Azerbaycan toprağına İngiliz kıtaatının girmesine ve yerleşmesine müsaade edilirse vaziyet gen Azerbaycan hükümeti için pek vahim ve elim bir hal alacaktır. Azerbaycan toprağına İngilizler girdikten sonra şüphesiz ki Denikin kıtaatı da kolaylıkla girebilecek ve senelerden beri bu genç hükümetlerin istiklallerini imha ve eski Çarlık Rusyasını ihyaya çalışan Denikin ve bunun müttefiki olan İngilizlerin bulunacakları topraklarda nihayet Bolşevikler için hasım bir mahiyet alacaktır"*³⁹⁴ şeklinde durumu açıklayarak, Bolşeviklere karşı bir harekata girişmenin Azerbaycan'ın bağımsızlığı için olumsuz sonuçlar doğurabileceği üzerinde durmuştu. Bir devlet Bolşevik istilasının önüne geçmeye çalışırken, diğer devlet bağımsızlık hareketinde Bolşeviklerle ilişkilerini geliştirmeye çalışıyordu. İngilizler bu noktada kendi çıkarlarını korumak açısından Türk devletlerini Bolşeviklere karşı seferber etmeye çalışıyordu.

Azerbaycan'ın istiklalinin tasdiki İstanbul basınında da aynı mahiyette değerlendirme konusu olmuştu. Tasvir-i Efkar gazetesinin 22 Ocak 1920 tarihli

³⁹¹ Hasanlı, "Azerbaijan at the crossroads of epochs : the first attempt to join the free world (1917-1920)", s. 136-137.

³⁹² Okur, "Bolşevik İhtilali sonrası İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya Politikası", s. 412.

³⁹³ Kazım Karabekir, *İstiklal harbimiz*, Cilt:I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 488.

³⁹⁴ Kazım Karabekir, *İstiklal harbimiz*, I, s. 502.

nüshasında yer alan yazıda “İtilaf devletleri müstakil bir Ermenistan vücuda getirmeyi çoktan beri beri şiddetle iltizam eyledikleri halde Azerbaycan ve Gürcistan gibi senelerden beri Rus boyunduruğu altında yaşayan milletlerin istiklallerini tasdikte her nedense tereddüt edip duruyordu. Bu tereddütte Rusya ahvalinin bir türlü teşevvüsten kurtulamamış bulunmasının da dahl ve tesiri olduğu şüphesizdir. Rusya daha evvel tamamıyla Bolşevik idaresine geçmiş olsaydı, İtilaf Devletleri Bolşevikliğin Kafkasya tarikiyle şarka sirayetini mani olmak için bu iki küçük millete çoktan bir mevcudiyet bahşederek her ikisini de muhafazaya çalışırdı.”³⁹⁵ şeklinde değerlendirilmişti. Azerbaycan’ın bağımsızlığı Bolşevizmin yayılmaması ve müttefiklerin sömürge yollarının Sovyet Rusya’ya kapanması noktasında önemliydi. Buna paralel olarak Ahmet Cevdet de 26 Ocak 1920 tarihli yazısında Bolşeviklerin Anadolu’ya geçişine mani olmak için Azerbaycan ve Gürcistan’a silah ve mühimmat yardımı yapılacağını ifade etmişti.³⁹⁶ Kafkas seddi projesi Türk askerleri ve aydınları tarafından anlaşılıyordu. Bunun yanı sıra İngilizlerin teşebbüsler tutarlı değildi. Bölgeye bir asker sevkıyatı da yoktu. Durumun farkında olan Kazım Karabekir Mustafa Kemal’e gönderdiği 14 Şubat 1920 tarihli telgrafında bu konudaki düşüncesini şöyle dile getirdi: “İtilaf Devletleri’nin bölgede hiçbir askeri güçleri yokken bir Kafkas seddi oluşturmaktan nasıl bahsedebilirler.”³⁹⁷

Azerbaycan hükümetinin bağımsızlığının tasdiki, müttefiklerin farklı çıkar hesaplarının sonucu ise de TBMM hükümeti tarafından sevinçle karşılandı. ,Azerbaycan istiklalinin konferansça tasdik edildiği haberi İstanbul’daki Azerbaycan Mümessilliği’ne, Ali Merdan Topçubaşı tarafından verilmişti. Bu haberin duyulması üzerine resmi ve gayriresmi birçok kişi ve kurum Azerbaycan Mümessilliği nezdinde tebrik mesajlarını iletmişti.³⁹⁸ İtilaf Devletleri’nin baskısı ve işgali altında olan iki Türk devletinden birinin böyle bir başarı elde etmesi Türk vatanseverlerini oldukça memnun etmişti. Nitekim Türk Ocağı tarafından Azerbaycan Devleti’nin kuruluşu münasebetiyle 30 Ocak 1920’de Darülfünun Konferans Salonu’nda bir toplantı düzenlendi. Halide Edip başkanlığında gerçekleştirilen toplantıda Yusuf Akçura, Ruşen Eşref ve Hamdullah Suphi Bey gibi dönemin önemli aydınları etkileyici

³⁹⁵ “Azerbaycan ve Gürcistan’ın Tasdik-i İstiklali”, *Tasvir-i Efkar*, no. 2966, 22 Ocak 1920, s. 1.

³⁹⁶ Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti*....., s. 643.

³⁹⁷ Aktaran: Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri*, s. 117; Gökay, *Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında*..., s. 96.

³⁹⁸ “Kardeş Azerbaycan’ın Tasdiki”, *Yeni Gün*, no. 304, 19 Ocak 1920, s. 1.

konuşmalar gerçekleştirmişlerdi.³⁹⁹ Buna karşılık Azerbaycan hükümeti yeni kabine programında Azerbaycan'ın dış politikasından içinde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinden bahsedilirken “... *Hemcinsimiz olan Osmanlı milleti son harp netice-i malumasından dolayı müthiş yaraların tedavisiyle son derece meşguldür. Hükümet Dersaadet'te bir siyasi heyet bulundurmaya lüzum görmüş ve göndermiştir. Ümit ederiz ki istikbalde daha sıkı münasebat tesis edilerek hür ve müstakil ve samimi bir komşuluk başlar*”.⁴⁰⁰ Şüphesiz ki dış ilişkilerde olduğu gibi iki kardeş ülkenin kendi ilişkilerinde müstakil devlet olma esası vardı. İki ülkenin de verdiği mücadele hiçbir devletin boyunduruğu altında girmeden bağımsızlığının kabul görmesiydi. Uluslararası ortamda elde ettiği başarıyı hükümet nezdinde de sürdürmeye çalışıyordu. Ancak Azerbaycan için esas tehlike yükselen Bolşevizm ve Sovyet Rusya'nın baskısını artırmasıydı.

3.3 Sovyet Rusya'nın Güçlenmesi ve Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Kaybetmesi

3.3.1 Bolşevik İşgaline Doğru Yaşanan Gelişmeler

1920 başlarında Azerbaycan, uzun süre mücadelesini verdiği bağımsızlığının tanınması hususunda başarılı olmuştu. Ancak Paris Barış Konferansı'nda elde ettiği başarı Bolşeviklerin güçlenerek oluşturduğu baskı siyasetiyle gölgeleniyordu. Azerbaycan ve Kafkasya'daki bağımsız devletler için esas problem yaklaşan Bolşevik işgaliydi. Sovyet Hükümeti, uzun süre iç savaşla uğraştığından Azerbaycan'a doğrudan müdahale edemiyordu.

Rus iç savaşı Azerbaycan'ın ekonomisi ve bağımsızlığını olumsuz yönde etkilemişti. Ancak Ekim-Kasım 1919'da Gönüllü Ordusu Moskova'ya ilerlerken , Kızıl Ordu tarafından durduruldu. Artık Bolşeviklerin kazanan taraf olacağı belliydi. Bu şartlar altında Azerbaycan'da Bolşevik grupların etkinliği de artmaktaydı. Bu dönemde Hümmet Partisi, Bolşevikler tarafından desteklenmekteydi.⁴⁰¹

Azerbaycan hükümeti, Sovyet Rusya tarafından resmen tanınmаса da ekonomik ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Nesib Bey Yusufbekov'un 1919 yazında bu yönde girişimleri olsa da devam eden iç savaş nedeniyle gerçekleşmedi.⁴⁰² Bunun yanı sıra Bolşeviklerin Denikin'e karşı kazandığı başarıyla Azerbaycan için yeni bir

³⁹⁹ Söz konusu tebrik haberleri için bkz. Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 637-684; Türk aydınlarının Azerbaycan'ın tanınması karşısındaki görüşleri açısından ayrıntılı bilgi için bkz. Çiğdem Tağ, “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun Türk Kamuoyuna Yansımaları (1918-1920)”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2020.

⁴⁰⁰ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 651.

⁴⁰¹ Swietochowski, *Russia And Azerbaijan...*, s. 88.

⁴⁰² Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 313.

dönem başlamıştı. Lenin bölgeye olan ilgisini her fırsatta ifade ediyordu. Ocak 1920’de Moskova’daki İngiltere temsilcisine verdiği röportajda Rusya’nın ekonomik anlamda oldukça iyi durumda olduğunu, Grozny ve Emba bölgesinden petrol akışını sağladıklarını söylemişti. Kafkasya’nın da petrol konusunda oldukça iyi olduğunu “*Bakü bizim olsa da olmasa da Bakü petrolü bizim olmalı*” ifadesini kullanmıştı. Bu yönde Bakü’lü iş adamlarıyla ticari ilişkiler kurduklarını da belirtmişti.⁴⁰³ Ancak Lenin’in bölgeye ilgisi sadece ekonomik değildi. Esas amacı tüm Kafkasya’da Sovyet hakimiyetini kurmaktı.

Bolşeviklerin Azerbaycan’a yönelik takip ettikleri siyasetin iki önemli safhası vardı. İlki Sovyetlerin siyasi fikirlerini yayacak ve savunacak yerli sosyalistleri ele geçirmektir. İkinci olarak da Azerbaycan’ın içinde bulunduğu güç şartları istismar ederek propaganda faaliyetlerini artırmak ve idarenin Sovyet rejimine geçmesini sağlamaktır.⁴⁰⁴ Nitekim Azerbaycan’ın bağımsızlığı Paris Barış Konferansı’nda tanınır tanınmaz Kızıl Ordu Azerbaycan sınırlarına doğru ilerlemeye başlamıştı. Ancak Sovyet yönetimi ülke içindeki komünistlerin desteğiyle ilerlemenin mümkün olduğuna inandıkları için Azerbaycan’a doğrudan saldırma niyetinde değildi. Çiçerin, Lenin’e yazdığı bir mektupta Azerbaycan’a karşı güç kullanmanın uluslararası seviyede dostları kendilerine karşı hale getireceğini ifade etmişti.⁴⁰⁵

Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınmasının ardından Sovyet Rusya gönderdiği notalarla hükümeti sıkıştırmaya devam ediyordu. Hariciye Komiseri Çiçerin 23 Ocak’ta gönderdiği ikinci notada bağımsızlık meselesine fazla önem vermeyerek, Denikin’e karşı ortak mücadelenin reddedilmesi üzerinde durdu. Kızıl Ordu Dağıstan’a doğru ilerlerken 20 Şubat’ta üçüncü bir nota gönderildi. Bu notada Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınması hususunun Sovyet Rusya ve Azerbaycan arasında karşılıklı görüşmelerin sonucu olabileceği belirtildi. Bu esnada Kızıl Ordu’nun güneye doğru ilerlemesi, Azerbaycan hükümetini endişeye sevk ediyordu. Öte yandan Batılı devletlerin Azerbaycan’a yapacağı silah ve mühimmat yardımının gerçekleşmemesiyle kabinede anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Nesip Bey Yusufbekov hükümetinin İçişleri Bakanı M. Hasan Hacinski önderliğindeki bir grup Sovyet Rusya’ya tavizler vererek bağımsızlığı ilerletmenin mümkün olabileceğine

⁴⁰³ “The Interview with Lenin” *The Manchester Guardian*, 24 Ocak 1920, s. 9.

⁴⁰⁴ Sünbül, *Azerbaycan Dosyası...*, s. 98.

⁴⁰⁵ Meltem Tekerek, “Azerbaycan- Türkiye İlişkilerinde Azerbaycan Yardımları ve Azerbaycan’ın Sovyetleşmesi Meselesi (1918-1920)”, *Atatürk Üniversitesi-Atatürk Dergisi*, C. VIII, S. 2, 2019, s. 269.

inaniyordu. Dışişleri F.H. Hoyski ise Musavatçıların bir plan hazırlayarak olası saldırıya karşı güçlü bir direnişle mücadele edilmesi gerektiğini savunuyordu.⁴⁰⁶ Sovyet Rusya, Azerbaycan'a gerek verdiği notalarla gerekse siyasi propaganda yoluyla nüfuz etmeye çalışıyordu. 12-20 Şubat 1920'de Azerbaycan'daki komünist teşkilatlarının Lenin'in onursal başkan seçtiği kurultayda, Rusya Komünist Partisi Bakü Komitesi, Bolşevik "Hümmet" ve İranlı komünist teşkilat olan "Adalet" partileri Azerbaycan Komünist Partisi adı altında tek çatı altında birleştirildi. Kurultay silahlı isyan yoluyla Azerbaycan milli hükümetini devirmeyi temel görevi ilan etti. Bu esnada Moskova'da Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için yoğun bir mücadele söz konusuydu. Diğer yandan Kafkasya Bolşevikleri özellikle Hümmetçiler, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınmasına karşı yoğun mücadele veriyorlardı.⁴⁰⁷ Sovyet Rusya için Azerbaycan'daki Bolşevik partiler içinde otonomi ve bağımsızlık yanlısı gruplar tedirginlik yaratıyordu. Esas mesele Azerbaycan'da Sovyet sisteminin kabul edilmesiydi. Bu sebeble Komünist teşkilatlar tek çatı altında birleştirildi. Bu noktada Azerbaycan'daki siyasi ortam Sovyet Rusya tarafından yakından takip edilmekteydi. Komünistler Azerbaycan'daki her türlü gelişme içinde faal olmalıydı. Azerbaycan'da rejim değişikliği batılı devletlerin bölgedeki gücünün azalmasında da önemliydi. Bakü petrolünün ihracı yeniden yapılandırılacaktı. Nerimanov, Bakü'deki komünist propagandanın önemini Başbakan Yusufbekov'a gönderdiği mektubta açıkca ifade etmekteydi: "*Sovyet Rusya için Gürcistan ve Ermenistan ile birleşmek büyük önem arz etmiyor. Fakat Bakü, Sovyet Rusya için hayati önem taşıyor.*"⁴⁰⁸

Bu şartlar altında F.H. Hoyski kabinedeki sosyalist grup milletvekillerinin istifasına yol açarsa, onların yerine daha güvenilir birilerinin atanması düşüncesindeydi. Böylece yeni bir kabine oluşturularak parlamento feshedilebilir ve Azerbaycan kurucu meclisi için erken seçim kararı alınabilirdi. Ancak bu durum siyasi bunalımı daha da kötüleştirdi. İçişleri Bakanı Hacinski görevinden alınarak Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'na atandı. Yapılan bu değişiklik parlamentodaki zıtlıkları daha da açığa çıkardı. Hacinski'nin yerine atanan M. Vekilof'un, ülkedeki Bolşevikleri hapse atması ise Komünist grupların tepkisini çekti. Diğer yünden Azerbaycan'da büyük bir siyasi lider olan Nerimanov'un da Bolşevikleri

⁴⁰⁶ Nesibzade, *Azərbaycanın xarici siyasəti: 1918-1920 ...*, s. 170-171.

⁴⁰⁷ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 320-321.

⁴⁰⁸ Swietochowski, *Russia And Azerbaijan...*, s.90-91.

desteklemesi Bolşevik saldırısının daha da etkin bir biçimde yaklaşmasına yardımcı olmuştur.⁴⁰⁹

Bu problemlerin yanı sıra Sovyet Rusya Azerbaycan'ın askeri kanadını da zayıflatma amacındaydı. Bolşevik işgali yaklaşırken, Azerbaycan ordusunun esas kuvveti Karabağ cephesine gönderilmişti. Burada Ermeni-Taşnak kuvvetleri tarafından başlatılan silahlı isyan Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü için büyük bir tehlike oluştuyordu. Buradaki Bolşevik gruplar da Ermeni-Taşnak kuvvetlerine katılarak, Kafkasya'nın güneyinde bulunan Sovyet karargahına malumat veriyordu.⁴¹⁰

Ermeniler gerek Sovyet Rusya'nın ilerleyişi gerekse müttefiklerin etkinliğinin azaldığı bu dönemde kendi çıkarları doğrultusunda ilerlemeye devam ediyordu. Nahçıvan valisi General Cemilinski (Samed Bey Cemilinski-Amerikan heyetlerinin ayrılmasından sonra Nahcivan'da görev almaya başlamıştı)⁴¹¹, Bakü ile doğrudan iletişim kuramıyordu. O sırada Tahran'da bulunan Azerbaycan yetkililerine Ermenilerin 18 Mart'ta Nahçıvan'ın Orduabad bölgesini üç yönden vurduklarını ve çok sayıda müslüman köyünü yaktığını bildirmişti.⁴¹² Ermeni faaliyetlerinin artması üzerine Dışişler Bakanı Fethali Han Hoyski 28 Mart 1920'de Tiflis'te bulunan siyasi temsilcilere bir telgraf göndererek, Karabağ mevkiinde asayiş sağlamaya adanmış bulunan Azerbaycan kuvvetlerine Ermenilerin saldırdığını bildirmişti. Aynı zamanda Suşa, Hankend, Askeran, Hocalı ve başka mevkiilerde bulunan Azerbaycan askerleri üzerine de hücumla geçmişlerdi. Ermeniler 22 Mart'ta Askeran'ı zapt etmiş, bölgedeki Azerbaycan askerlerini katletmişti. Cebrail ve Zengezur'da Ermeni hücumları devam etmiş, alınan malumata göre Erivan'dan destek gönderilmişti. Karabağ'da ise Ermenilerin düşmanca ilerleyişi karşısında Karabağ Müslümanları, hücumu def etmeyi başarmıştı.⁴¹³ Bu gelişmeler karşısında Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden, gönüllülerden oluşan askeri grupların Karabağ ve çevre bölgelere

⁴⁰⁹ Neciyev, "Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)", s. 30.

⁴¹⁰ Mehman Süleymanov, *Azərbaycanın hərbi tarixi: sovet dövrü 1920-1922*, C. I, Təhran, Firuzan Neşriyat, 2011, s. 9.

⁴¹¹ Amerikan heyeti Nahçıvan'ın tarafsız bölge olmasını istiyordu. Ancak Kazım Karabekir'in desteğiyle Azerbaycan'a bağlandı. Amerikan heyetlerinin çabalarına karşı Samed Bey Cemilinski Nahçıvan'a vali olarak atandı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Atınur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan...*, s. 219-232.

⁴¹² "Reported Massacres by Armenians", *The Times*, 5 Nisan 1920, s. 7.

⁴¹³ "Karabağ Hadisatı", *Azerbaycan*, no. 62, 30 Mart 1920, s. 1.

gönderilmesine karar verildi.⁴¹⁴ Bolşevik işgali arifesinde Azerbaycan, askeri ve siyasi olarak Ermenistan ile sınır çatışmalarıyla uğraşmaktaydı.

Diğer taraftan İngiliz basınında Karabağ olaylarına dair ayrıntılı bilgiler yer almaktaydı. Ancak bu haberler yanlış bilgilere dayanmaktaydı. Bunlardan biri de Nuri Paşa'nın Karabağ'da olması idi. Tabiatıyla İngiliz gazetelerinde bu tarz haberlerin çıkması, Ermenilere duydukları sempati ile Ermeni saldırılarını gizlemektir.⁴¹⁵ Bu haberlere paralel olarak Ekim 1919'da Osmanlı Devleti ve Azerbaycan arasında anlaşma yapıldığı iddiası tekrar gündeme gelmişti. Tiflis gazetelerinde yer alan haberlere karşılık Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nezareti'nin İstihbarat Şubesi 14 Nisan 1920'de bir tekzip yayınlarak, böyle bir anlaşmanın uydurma olduğunu ve provakasyon amacıyla ortaya atıldığını ifade etmişti.⁴¹⁶

Azerbaycan askeri gücünün Ermenistan'la yaşanan çatışmalarla uğraşması yaklaşan Bolşevik işgalini kolaylaştıran bir durumdu. Karabağ'daki saldırının her ne kadar Ermenistan hükümeti tarafından çıkarıldığı düşünülse de daha büyük bir destek Moskova tarafından sağlanmaktaydı. Bu durum, Ermenistan hükümetinin 1920 Haziran'ında Moskova'daki Komünist Partisi Merkez Komitesine takdim ettiği bir mektuptan da anlaşılmaktadır. Söz konusu mektupta Ermenistan Hükümeti ve Karabağ İhtilâl Komitesi, XI. Kızılordu ile işbirliği yaptığı ve her iki tarafın da ortak planı doğrultusunda Azerbaycan birliklerinin Karabağ'a çekilmesi sağlandığı yazılmaktaydı. Bu sayede ülkenin doğu sınırları savunmasız bırakılacak ve Sovyet birliklerinin Bakü'yü ele geçirmeleri kolaylaşacaktı.⁴¹⁷ Bu durum İngiltere tarafından da anlaşılmıştı. 18 Mayıs 1920 tarihli Times Of India gazetesinde Bakü'nün müslüman dünyasının önemli bir iletişim merkezi olduğunu ve Bolşevizmle *Panislamizmin*⁴¹⁸ yarın el ele verecek hareket edebileceği belirtilmişti. Rusya'nın

⁴¹⁴ "Gönüllüler", *Azerbaycan*, no. 62, 30 Mart 1920, s. 1.

⁴¹⁵ Ermeni gazetelerinden nakledilen habere göre Nuri Paşa, Karabağ'a saldırmıştı. Habere göre Ermeniler kahramanca mukavemet ederek Askeran ve Suşa'yı karşı saldırıyla işgal etmişti. Türk subay komutasındaki Tatarlar (Nuri Paşa komutasındaki Azerbaycan askerleri) Ermeni köylerine hücum etmişti. "Armenians Attacked by Turks" *The Manchester Guardian*, 9 Nisan 1920, s. 6; Azerbaycan Dışişleri Bakanı 16 Mart 1920'de Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'na çektiği protestoda "Karabağ'la ilgili konular Azerbaycan'ın içişleri meselesidir. Karabağ civarında Nuri Paşa yoktu ve şimdi de yoktur..." ifadelerini kullanmıştır. *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*..., s. 9.

⁴¹⁶ "Tekzip", *Azerbaycan*, no. 72, 14 Nisan 1920, s. 1.

⁴¹⁷ Neciyev, "Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)", s. 32.

⁴¹⁸ İngiltere açısından Bakü'nün Sovyet Rusya tarafından ele geçirilmesi, diğer Türk ve Müslüman ülkeleriyle kurulacak bağlantı açısından tehlike arz ediyordu. Türk ve Müslüman ülkeleri arasında kurulan bağlantı Panturanizm ve Panislamizm ifadeleriyle gazete haberlerine yansımaktaydı.

Bakü petrolünü ve Azerbaycan'ı istediği biliniyordu. Bunu başarmak için de Ermeniler ve Türkler arasındaki ırksal düşmanlığı canlandırmaya çalıştıkları, Ermenilerin de Paris Barış Konferansı'nda çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri yazılmıştı.⁴¹⁹ Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki itilaf, bölgeye müdahaleyi kolaylaştıracaktı.

Bakü'nün işgaline giden süreçte müttefiklerin bölge siyasetinden çekilmesi de Bolşeviklerin ilerleyişini kolaylaştırıyordu. Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı ordu göndermeden sadece silah ve teçhizat yollamak koşuluyla destek olma durumu rahat hareket imkanı sağlıyordu. Çünkü bu şartlar altında, müttefik devletlerden yardım alan Kolçak, Denikin ve diğer generalleri mağlup etmişlerdi.⁴²⁰ Bolşeviklerin ilerleyişi İngilizlerin Hindistandaki hakimiyetini de tehdit ediyordu. Times gazetesinin 1 Şubat 1920 tarihli nüshasından aktarılan Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yer alan 24 Şubat 1920 tarihli haberde, Bolşeviklerin Afganistan havalisinde dahi etkili olduğu yazılmıştı. Hindistan hududunda İngilizler ve Afganlılar arasında çıkan muharebede 70 bin kişilik İngiliz ordusu mağlup olmuştu. Amiral Kolçak'ın ordularının etkisiz hale getirilmesinden sonra Bolşevikler, yalnızca askeri olarak değil fikir itibarıyla da Asya ve Kafkasya'da ilerliyordu. Yalnızca Asya değil Romanya ve Polonya hududlarında da Bolşevik kuvvetleri ilerlemekteydi. Romanya, Bulgaristan ve Macaristan'da Bolşevikliğin etkili olduğu bilinmekteydi. Bolşevik rüesasından Troçki “ *Bilumum milletlere hitaben arzın umum amelesini küflenmiş beynelmilel sermayedarlık usulünden tahlise muvaffak olmak üzere bir kişi kalıncaya kadar feda-yı nefse karar vermişlerdir*”.⁴²¹ diyordu.

Bolşevikler ilerlemeye devam ederken Azerbaycan'da siyasi kriz devam etmekteydi. Yukarıda belirtildiği üzere Vekilov'un İçişleri bakanı seçilmesinin ardından devlet karşıtı gruplara mücadele başlamıştı. Bu mücadele sonucu bazı Bolşevikler hapsedildi, işçi kulüpleri kapatıldı ve Edinaya, Rosiya, Novıy Mir gibi bazı gazetelerin faaliyetlerine son verildi. Ancak alınan bu sert önlemler diğer parti gruplarının taraftarlarınca tepkiyle karşılandı. İttihat Parti başkanı Garabeyov atanan

Sebillürreşad'da yayınlanan “İslamiyet, Bolşeviklik ve İngiltere” başlıklı makalede İngiltere'nin tedirginliğini gösteren ifadeler kullanılmıştı: “*Londra matbûâtı ekseriyetle Bolşevizm ile İslâmiyet arasında bir ittifâk husûlünün Büyük Britanyanın menâfi nokta-i nazarından mühim bir tehlike olduğunu zikr eylemiş idi. Filvâki Moskova Hükûmeti'nin Asya-yı Vustâ ile ittifâkı İngiltere için ciddî bir tehlikedir.*” “İslamiyet, Bolşeviklik ve İngiltere”, *Sebillü'r-reşad*, C. XVIII, S. 458, 12 Şubat 1920, s. 191.

⁴¹⁹ “Baku the Master Key”, *Times of India*, 18 Mayıs 1920, s. 15.

⁴²⁰ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 375.

⁴²¹ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 691.

yeni isimlerden memnun olmadığını ifade ederek, Nesip Yusufbekov'dan parti gruplarını bir araya toplanmasını ve Hacinski'yi yeniden İçişleri Bakanlığına getirmesini istedi. Ancak parti grupları arasındaki müzakereler sonuçsuz bir şekilde ilerliyordu. İttihat Partisi, Müsavat Partisi'ni hâkimiyeti zorla ele geçirmeye çalışmakla itham ediyordu. Bu yolla Bolşeviklere yakın bir siyaset takip ediyorlardı.⁴²² İttihat ve Musavat Fırkaları arasındaki uyuşmazlık durumu gittikçe artıyordu. İttihat Fırkası hükümetin daha faal bir siyaset takip etmesi gerektiğini düşünüyordu. İttihat Partisi içindeki ılımlı grup ise son defa Bakü'de toplanan İttihat Fırkası Kongresi'nde ayrılmışlardı. Musavat Partisi'nin yayın organı olan İstikbal gazetesi bu ayrılıktan bahsedederken: *“Kongreyi terkeden murahhaslar İttihat Fırkası'nın programını Pantürkizm prensiplerine muhalif bulmuşlardır. Zira bu fırkanın programı Panislamizm cereyanlarına istinat eylemektedir. Muma-ileyhim Azerbaycan'ın hudud-u tabiiyesi dahilinde istiklalini temin ve Türk-İslam alemiyle ancak münasebat-ı diniye ve fikriye idamesiyle iktifa edecek bir siyaset takibini arzu etmekteydiler. Azerbaycan Parlamentosu'nda İttihat hizbinin reisi Karabeyov en evvela bu teklifi kabul eylediği halde bilahare tarikine saparak bu meseleyi kongrede mevzubahis ve müzakere eylemiştir. İşte Türkistlerin kongreden çekip gitmelerini bu hal intaç eylemiştir.”* ifadelerini kullanmıştı.⁴²³

Görüldüğü gibi İttihat partisi giderek Bolşevik yanlısı bir pozisyon içine girmişti. Parti gazetesi “İttihat”da kölelik ve Avrupa emperyalizmine karşı kurtuluş mücadelesinde Bolşevizm yanlısı olunması yönünde haberler vardı. Aynı zamanda Sosyalizm ve İslam birliğinin mümkün olduğu yönünde makaleler yer alıyordu. İtilaf Devletleri'ne karşı savaşan Türkiye ile birleşmesi için Sovyet ordusunun Azerbaycan'a alınmasını talep ediyorlardı. Türkiye ise birbirine zıt cephelerde savaşan kuvvetleriyle zor durumdaydı. Savaştan sonra Türkiye-Azerbaycan ilişkileri yeni bir boyut kazanacaktı.⁴²⁴ Bütün bu gelişmeler Bolşeviklerin Azerbaycan'a yönelik siyasetlerine uygundu. Azerbaycan'ın siyasi yapısında Bolşevik fikirlerini savunan gruplarla propaganda faaliyetlerini yürütebiliyorlardı.

Hükümet içindeki uyuşmazlık, parlamentodaki siyasi partiler arasındaki uyuşmazlığı da artırmıştı. Kuzeyden tehdit gelmeye başladığında; Sovyet Rusya'ya

⁴²² Neciyev, “Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)”, s. 35.

⁴²³ İstikbal gazetesinden aktarılan haber için bkz. : “Azerbaycan Fırkaları: Türkçülük, İslamcılık”, *Yeni Gün*, no. 370, 2 Nisan 1920, s. 2.

⁴²⁴ *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)...*, s.278; Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 324.

karşı bağımsızlık mücadelesini savunan Musavatçılar ve Dışişleri Bakanı Hoyski ile Bolşeviklerle uzlaşma politikası izleyen İçişleri Bakanı Hacinski arasında anlaşmazlık derinleşmişti.⁴²⁵ Tek partili hükümet mevcut koşullarda olanaksızdı. Parçalanmayı gidermek için yeni hükümeti kurma görevi Hacinski'ye verilse de Bolşeviklerle hükümet kurmaya çalışmış ancak başarılı olmamıştı. Bolşevikler hükümete dahil olmaktan çekinmişlerdi. 30 Mart 1920'de Yusufbekov başkanlığındaki hükümet istifa etse de yeni hükümet kurulana kadar eski kabine bir süre faaliyetini sürdürdü.⁴²⁶ Azerbaycan'ı içten ve dıştan saran problemler gittikçe güçsüzleştiriyordu. 1 Nisan 1920'de toplanan Azerbaycan Parlamentosu'nda hem Karabağ problemi hem de Denikin tehlikesi ciddi tartışmalara sebep oluyordu. Bolşevik yanlısı aza Garabeyov; "Bizim Denikin birliklerine karşı Bolşeviklerle birlikte karşı çıkmamız gerekir mi?" soru önergesiyle Mehmet Emin Resulzade'nin tepkisini çekti.⁴²⁷ Bu önergeye cevap olarak: *"Onlar ile mücadele etmek için buradaki isyancılara teslim olmayı teklif ediyorlar. Dikkate alınmıyor ki, Karabağ'da isyan çıkaran asiler aynı bu asilerin başındadırlar ki, siz de ona katılıyorsunuz. Eğer siz, beni idare elinize geçtiği takdirde burada Azerbaycan Türk hükümeti kurulacağına inandırırsanız, eğer ben bilsem ki, Azerbaycan hükümeti adı ile Rusya Sovyet'inin bir şubesini burada açmayacaksınız, o zaman sizinle konuşabiliriz. Bu sözler çerçevesinde bizi ikna edecek deliller gösterebilseniz, biz her zaman sizinle konuşabiliriz. Ancak siz gerçek bir istiklalci değil, başka bir isyan hazırlayan suikastçisiniz".*⁴²⁸ Mecliste bu tartışmalar sürerken Nisan ayı başlarında Ermenistan tehlikesiyle birlikte yaklaşan Bolşevik işgali Azerbaycan'ı gittikçe çıkmaza sürüklüyordu. Karabağ'da patlak veren isyan sonucunda tarafları uzlaştırmak adına Tiflis'te toplanan konferansta Azerbaycan delegeleri askeri faaliyetleri askıya alacak bir anlaşmayı imzalamaya yetkileri olmadığını bildirdi.⁴²⁹ Söz konusu kongre Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan temsilcileri arasında 9 Nisan'da başlamıştı. Kongre ilk olarak Karabağ, Nahçıvan, Kazah ve Orduabad'da kanlı çatışmaların son

⁴²⁵ Tekerek, "Azerbaycan- Türkiye İlişkilerinde Azerbaycan Yardımları ve Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi Meselesi (1918-1920), s. 273.

⁴²⁶ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 328. Yeni oluşan hükümet hakkında Vakıf gazetesinde yayınlanan haber: "Azerbaycan'da mevki-i iktidarda bulunan Musavat Fırkası'nın maruz kaldığı Müşkülât neticesinde yeni bir temerküz kabinesi teşkil olunmuştur. Mezkur kabinede Müsavat ve İttihat Fırkaları'ndan müsavî miktarda aza bulunmaktadır." "Yeni Azerbaycan Kabinesi", Vakıf, no. 868, 8 Nisan 1920, s. 1; Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 705.

⁴²⁷ Neciyev, "Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)", s. 32.

⁴²⁸ Nesiman Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 2015, s. 144.

⁴²⁹ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 263.

bulması yönünde faaliyette bulundu.⁴³⁰ Aynı zamanda yaklaşan Bolşevik tehlikesine karşı Azerbaycan'ın Konfederasyon oluşturmak için girişimleri de olmuştu. Ancak Ermenistan ve Gürcistan'ın kayıtsızlığı karşısında sonuçsuz kaldı.⁴³¹ Tiflis Konferansı İstanbul basınına da yansımıştı. Ancak verilen bilgiler Ermeni gazeteleri veya Gürcü temsilcilerinin beyanatlarına dayanıyordu. Bu noktada son dönemlerde bir iletişim probleminin olduğu da açıktı. Nirekim İstanbul temsilcisi Yusuf Bey Vezirov'un Avrupa'ya gideceği yönünde de haberler yer almaktaydı.⁴³² Bunun yanı sıra İstanbul'daki Gürcistan temsilcisi Tiflis Konferansı hakkında Karabağ ve Zengezur'da bir süredir meydana gelen çatışmalara son verilmesi yönünde karar çıktığını ve sulhun sağlanması için bir komisyon kurulacağı yönünde bilgi vermişti. Aynı zamanda aralarında yapılan askeri itilafname gereği Azerbaycan'a Bolşevikler tarafından bir taaruz söz konusu olduğunda nasıl bir tavır alacakları da sorulmuştu. Böyle bir durumda diğerinin müdafaa edeceği yönünde karar alındığını belirtmişti. Yine de Gürcistan temsilcisi "*Lakin böyle bir bir hal zuhurunda Gürcistan'ın ne yapacağını keşfetmek müşkül olduğundan cereyan-ı vekaiye intizar etmek lazım gelir*"⁴³³ diyerek bölgedeki gelişmelerin gidişatını esas alarak temkinli konuşmuştu.

3.3.2 Nisan İstilas : Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sonu

1920 Şubat-Mart aylarında Azerbaycan-Rusya arasında nota alışverişi yaşanırken, Ermenistan ile sınır çatışmaları devam etmekteydi. Rus orduları Azerbaycan sınırına doğru ilerlemekteydi. Azerbaycan'daki Bolşevik yanlısı grupların faaliyetlerine de güvenerek bağımsızlığın tanınması kararı alınmıştı. Aynı zamanda Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'a karşı tutumunda ekonomik kazanım da önemliydi. 1920 başlarında biten iç savaşın ardından ülkenin ekonomisini düzeltmek gibi bir vazifeleri daha vardı. 17 Mart'ta V.İ.Lenin Kafkas Cephesi Askeri Devrimci Sovyete yazdığı telgrafta : "*Bakü'yü almak bizim için çok ama çok önemlidir. Tüm gücünüzü ona yöneltin...*"⁴³⁴ yazmıştı. Bu esnada Sovyet Rusya temsilcileri

⁴³⁰ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 713; Bu süreçte Ermenistan'da seferberlik ilan edilmişti. Karabağ'da çatışma devam ediyordu. Suşa işgal edilmişti. Karabağ valisi Sultanov'u esir etmişlerdi. "Ermenistan Seferberliği", *Yeni Gün*, 10 Nisan 1920, s. 2.

⁴³¹ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s. 330.

⁴³² "Sehrimizdeki Azerbaycan Mümessili'nin Azimet'i" *İkdam*, no. 8312, 5 Nisan 1920, s. 1.

⁴³³ Şükürov- Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 706-716; Azerbaycan-Ermenistan çatışmasına dair haberler için ayrıca bkz.: Kaya, "Türk Basınına Göre Kuzey Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri (1918-1920)", s. 71-75.

⁴³⁴ Cemil Hasanlı, "Nisan 1920 Darbesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Düşmesi", *İRS: Miras Dergisi*, no. 6, Bakü, 2013, s. 11.

Azerbaycan hükümetiyle ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi için görüşmeler yapıyordu. 30 Mart 1920’de Sovyet Rusya-Azerbaycan ortak komisyonunun oturumunda ticaret anlaşması imzalandı. Görüşmeler Nisan ayı içinde de devam etmiş ve petrol fiyatları konusunda anlaşma sağlanmaya çalışılmıştı. Tüm bunlar planlanan askeri hareketin gizlenmesine yönelik hamlelerdi.⁴³⁵

O dönemde Moskova’da Azerbaycan’ın bağımsızlığı konusunda da şiddetli bir mücadele vardı. Khundadze liderliğindeki Gürcü Menşevik diplomatik heyeti, Gürcistan ve Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanımak için Lenin’i ve Sovyet hükümetini etkilemeye çalıştı. Diğer taraftan Kafkas Bolşevikleri özellikle Hümmet Partisi’nden bazı temsilciler bunun önüne geçmek için çaba sarfediyordu. Bolşevik grupların desteğine güvenen Sovyet Rusya, Azerbaycan ile müzakerelere girmeyi ve Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanımayı reddetti.⁴³⁶ Diğer taraftan Azerbaycan içinde siyasi propaganda faaliyetlerini güçlendirmek için Gürcü S.Orconikidze ve yardımcısı S.M. Kirov’un idaresi altında Kafkas Komünist Bürosunu (Kavbüro) kurdular. Kavbüro’nun görevi Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan komünistlerini desteklemektir.⁴³⁷ Azerbaycan Merkez Komünist Partisi, 8 Nisan’da IX. Ordu karargahına Azerbaycan’daki mevcut gelişmeler hakkında malumat veren mektup yazmıştı. Karşılıklı yazışmalarda IX. Ordu’nun Cumhuriyet hükümetini devirmek için ne zaman hücumla geçeceği, Bakü’deki silahlı kuvvetlerin faaliyetleri hakkında düşünceler yer alıyordu.⁴³⁸ Diğer taraftan Bolşevikler, Mart 1918’de gerçekleştirilen katliamda olduğu gibi yine Ermenilerden yararlanmışlardı. 1 Nisan 1920’de Tiflis’ten İngiltere’ye verilen malumatta “ *Halihazırda Petrovsk’da bulunan Bolşevik kuvvvetleri esasen Ermenilerden oluşmudur.*”⁴³⁹ İfadeleri yer almaktaydı.

Bolşeviklerin ilerleyişi karşısında müttefikler herhangi bir harekette bulunmuyordu. Azerbaycan ve Gürcistan Bolşevik tecavüzüne karşılık İngiltere yardımına ümit besliyordu. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hoyski, müttefiklerle görüşmeye devam eden Ali Merdan Topçubaşı’na İngilizlerin yapacağı askeri yardım meselesini kesinleştirmesini istiyordu. 1920 Martı’nda Bakü’de bulunan İngiliz temsilcisi Stocks Azerbaycan ordusunun ihtiyaçları için materyaller

⁴³⁵ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan...*, s.330.

⁴³⁶ Nesibzade, *Azerbaycanın xarici siyasəti: 1918-1920 ...*, s. 176.

⁴³⁷ Sünbül, *Azerbaycan Dosyası...*, s. 105.

⁴³⁸ Süleymanov, *Azərbaycanın hərbi tarixi...*, s. 24.

⁴³⁹ Güzelova, *Azərbaycanın Türk-Müsəlman Ahalisinin Soyqırımı...*, s. 36.

toplamaya başlamıştı⁴⁴⁰ Bu görüşmeler değişen ve Kafkasya’da etkinliğini kaybeden müttefiklerin siyaseti neticesinde sonuçsuz kalıyordu. Aynı dönemde Bolşeviklere karşı Gürcistan Başbakanı Jordonia, Dışişleri Bakanı Gegeçkori de Kafkasya’daki müttefik temsilcileri ile görüşmeler gerçekleştiriyordu. 10 Nisan 1920 tarihli Ermeni Yerkir gazetesinden aktarılan habere göre; müttefikler, Bolşeviklerin Gürcistan ve Azerbaycan’a girme ihtimaline karşılık Denikin’e verilen silah ve mühimmattan daha fazla miktarda yardıma hazır olduklarını beyan etmişlerdi.⁴⁴¹ Ancak bu görüşmelerin yapıldığı tarihlerde Bolşevikler büyük bir ilerleme sağlamıştı.

15 Nisan tarihinde Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hoyski, Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin’e müracaat ederek Dağıstan sınırında toplanan Bolşevik birliklerinden rahatsızlığı belirten bir mektup gönderdi. Müracaatta, Azerbaycan sınırları yakınındaki Derbent kazasında çok sayıda Sovyet askeri birliğinin toplandığından dolayı Azerbaycan hükümetinin bilgilendirilmesini istiyordu. Aynı zamanda Rusya ile dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi için karşılıklı görüşmelerin yapılmasını öneriyordu. Fakat bu müracaata bir cevap verilmedi. Sovyet Rusya, askeri müdahaleye çoktan karar vermişti.⁴⁴² 18 Nisan’da Guba kazası reisi Azerbaycan sınırı yakınında Rus ordularının toplandığına dair rapor sundu. 21 Nisan’da Kafkas Ordusu Komutanlığı, XI. Kızıl Ordu ve Volga-Hazar Deniz Filosunun komutanlığına gönderdiği yazıda Azerbaycan ordusunun esas güçlerinin Batı bölgesinde bulunduğunu haber veriyordu. 22 Nisan 1920 gecesini de XI. Kızıl Ordu Komutanlığına yine bir telgraf gönderilmişti. Bu telgrafta Bakü’nün işgal planı net bir şekilde ortaya çıkmıştı. 23 Nisanda 490 No’lu direktifte değişiklik yapılarak *“XI. Kızıl Ordunun görevi sadece Bakü’ye değil Azerbaycan’ın tümüne sahip olmaktır.”* ifadesi yer almıştı.⁴⁴³

20 Nisan’da XI. Kızılordu askeri birlikleri, Azerbaycan’ın işgali için hazırlıklarına durmadan devam ediyordu. Artık işgal için gerekli hazırlıklar tamamlanmış aynı zamanda da talimatlar alınmış sayılırdı. Çünkü zırhlı tren komutanı Yefremov, Bakü’nün işgali için bu tarihte (20 Nisan 1920) emir aldıklarını kaydediyordu. Aynı zamanda Lenin, 21 Nisan’da Kafkasya Komünist Bürosu’ndan S. Orconikidze’ye; Azerbaycan İşçi ve Köylülerine yardım etmek bahanesini öne

⁴⁴⁰ Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 385.

⁴⁴¹ “Bolşeviklere Karşı Gürcistan ve Azerbaycan”, *İkdam*, no. 8332, 25 Nisan 1920, s. 1.

⁴⁴² Neciyev, “Azerbaycan’ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)”, s. 36.

⁴⁴³ Hasanlı, “Nisan 1920 Darbesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Düşmesi”, s. 12.

sürerek XI.Ordu'ya Müsavat hükümetini yıkmasını emretti. Bu çerçevede askeri gelişmeler yaşanırken, 22 Nisan'da Kızılordu'nun XI. Ordu temsilcisi Bakü'ye gelerek burada Rus Komünist Partisi komite üyeleriyle görüştü. Görüşmede 27 Nisan'da saat 12.00'de de Azerbaycan hükümetine, hükümeti feshetmeleri konusunda ültimatom verilmesine karar verildi.⁴⁴⁴ Görünen o ki, Bolşevikler belirledikleri siyasetin izinde hareket ediyorlardı.

Bakü Bolşevikleri, beklenen işgal ile eş zamanlı olarak bir isyan hazırlığı içine girmişlerdi. Bakü Komünistlerinden bir heyet XI. Ordu Askeri Devrim Konseyi ile bu meseleyi tartışmıştı. Görüşmeler neticesinde, Bakü Bolşevik teşkilatının bir ayaklanma başlatması ve ayaklanmanın duyulması itibarıyla 24 saat içinde Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girmesi kararlaştırıldı. Böylece vaziyet, Azerbaycan halkının hükümete ayaklanması şekline dönüşecekti. Planlandığı gibi bölge işçi ve emekçilerine yardım edileceği bahanesi ileri sürülecekti.

Azerbaycan mevcut siyasi kriz ve Ermenistan ile olan çatışmalar sebebiyle zor durumdaydı. Sonunda 27 Nisan 1920'de , Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Kafkasya Komünist Bürosu, Azerbaycan Meclis Başkanı'na elden ültimatom vererek hükümetin iktidardan çekilmesini talep etti.⁴⁴⁵ Bu ültimatom, hükümetin Azerbaycan Komünist Fırkası Merkez Komitesi'ne teslimini talep etmekle beraber Azerbaycan istiklalinin korunacağı ve hükümetin Ruslara terkedilmeyeceğini temin ediyordu. Meclis-i Mebusan tarafından bütün fırkaların temsilcilerinden oluşan komisyon ile Komünist Fırkası murahhasları arasında alınan kararlar şunlardı:

- 1-Rus ordusu Baku'ya girmeden, demiryolu ile doğru Anadolu imdadına gidecek;
- 2- Azerbaycan istiklal ve tamamiyeti-i mülkiyesi her nev' taarruz ve kuyuddan masun kalacak;
- 3- Azerbaycan ordusu olduğu gibi kalıp inhilal ettirilmeyecek;
- 4- Azerbaycan fûruk-ı siyasiyesi hürriyet ve serbestilerini muhafaza edecekler;
- 5- Sabık rical, aza-yı hükümet ve mebusandan kimse cürm-i siyasi ile itham edilmeyecek.
- 6- Kemal-i serbesti ile toplanacak Azerbaycan şuraları hükümetin şekl-i idaresini tayin kılacaktı.⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Neciyev, "Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)", s. 38.

⁴⁴⁵ Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele...*, s. 326-327.

⁴⁴⁶ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s.85.

Bu ulti­matom kar­şı­sin­da Mehmet Emin Resul­zade 27 Nisan 1920 ta­ri­hin­de pa­rla­men­to­da: “Bizim partimiz tes­lim ol­ma­nın kar­şı­sin­da­dır. An­cak, par­ti­le­rin ço­ğun­lu­ğun ta­le­bi­ne gö­re ve halkı­mızın ara­sin­da bir iç çatış­ma ol­ma­ması, ila­ve ola­rak bu gün­kü ko­mün­ist par­ti­si­nin ba­ğımsız­lı­ğımızı sa­vu­na­ca­klarını di­k­ka­te ala­rak, büt­ün yet­ki­nin on­lara ver­il­me­si ta­ra­fa­rı­yım. Bir şart­la; ko­mün­ist­ler ba­ğımsız­lı­ğımızı, mil­let ve mem­le­ke­ti­mizi la­yı­kıyla sa­vu­nun­lar. Yok, eğer bun­lara gü­venil­mez ise yet­ki­mizi ge­ri ala­rak hak­kımızı ken­di­miz­de sak­la­ya­ca­ğız”⁴⁴⁷ şe­kin­de ko­nuş­muş­tu. Resul­zade’nin söz­le­ri Azer­bay­can’ın içi­nde bu­lun­du­ğu ça­re­siz­li­ği de ifa­de edi­yor­du. Musavat Partisi tam ba­ğımsız­lık­tan ya­na idi. An­cak Bol­şevik­ler as­ke­ri iş­gal ön­ce­si si­ya­si pro­pa­gan­da­ları­yla hükü­me­ti çok­tan ayırış­tır­mış­tı. Ni­te­kim u­zun sü­ren ta­rış­ma­lar­dan son­ra 27 Nisan ak­şamı saat 23.25’de ya­pı­lan otu­rum­da pa­rla­men­to iktidarın Azer­bay­can Devrim Ko­mi­te­si’ne ver­il­me­si ha­k­kın­da bir karar al­dı.⁴⁴⁸

Si­ya­si çer­çe­ve­de her türlü uy­gun ortamın sağ­lan­dı­ğı bu iş­gal, iktidarın dev­re­dil­me­si gi­bi gös­te­ri­li­yor­du. 2 Mayıs 1920 ta­rih­li The Observer ga­ze­te­sin­de, 27 Nisan ta­ri­hin­de ver­ilen ulti­ma­tom netice­sin­de Azer­bay­can hükü­me­ti­nin istifa­sının meclis ta­ra­fa­ndan ele al­ın­dı­ğını yaz­mak­ta­ydı. Görüş­me­ler sonu­cun­da hükü­met, iktidarını Sovyet­le­re dev­ret­ti. Bu­nun sonu­cun­da Azer­bay­can Cum­hu­ri­ye­ti Bol­şevik­ler ta­ra­fa­ndan ta­nı­ndı ve 28 Nisan’da Bol­şevik or­du­su Bakü’ye gir­di.⁴⁴⁹

Bakü’nün iş­ga­li ha­be­ri İstanbul ba­sin­in­da Er­me­ni­ce ga­ze­te­ler ve Batı ba­sin­i kay­nak­lı ha­be­re­le­re dayana­rak yer al­mak­ta­ydı. Artık böl­ge ha­k­kın­da ayrıntılı be­ya­nat­lar­da bu­lun­an tem­sil­ci­ler yok­tu. Müttefik­ler kar­şı­sin­da di­plo­ma­tik mü­ca­de­le Tür­ki­ye ve Azer­bay­can ta­ra­fa­ndan sür­dür­lü­yor­du. Bu­nu yanı sıra ikili iliş­ki­ler Kafkas İslam Or­du­su’nun ku­rul­du­ğu dö­nem­de­ki gi­bi iki ta­raflı açık görüş­me­le­re dayan­mı­yor­du. İki kar­deş ül­ke de zor durum­da­ydı. Bakü’nün nasıl iş­gal edil­di­ği hu­su­sun­da Er­me­ni Ga­ze­te­si Şavig’den ter­cü­me edil­en ha­be­re iş­galin nasıl ger­çek­leş­ti­ği an­la­tır­mak­ta­ydı. Bu dö­nem­de Sovyet Hükü­me­ti’nin Azer­bay­can’ın pe­tro­l kay­nak­la­rın­dan istifa­de et­mek için ticari görüş­me­ler ger­çek­leş­ti­rdi­ği, Petrovsk ve Moskova’ya Azer­bay­can heyet­le­ri­nin gö­n­deril­di­ği yer al­mak­ta­ydı. Di­ğer ta­ra­fa­tan ticari iliş­ki­ler olu­mlu bir ha­va oluştursa da Bakü bir iş­çi mer­ke­zi ol­du­ğu için Bol­şevik ha­re­ket­le­ri yayıl­mak­ta­ydı. Ni­ha­yetin­de şiddetli bir ihtilal sonu­cu,

⁴⁴⁷ Ya­gu­blu, Mehmet Emin Resul­zade Ansiklo­pe­di­si..., s. 145.

⁴⁴⁸ Ga­fa­rov, Tür­ki­ye-Rusya İliş­ki­le­rin­de Azer­bay­can..., s. 338.

⁴⁴⁹ “Bolsheviks in Baku”, The Observer, 2 Mayıs 1920, s. 14; Reuters Haber Ajansı kay­nak­lı aynı ha­be­ri için bkz. “Reuters Haber Ajansı’nın Tebligatı”, Peyam-ı Sa­bah, no. 14060, 10 Mayıs 1920, s. 3.

hükümetin Askeri İhtilal Komitesi'ne geçtiği ifade edilmekteydi. Kafkasya'dan dönen Amerikan heyetinden bir azanın beyanatına dayanan 13 Mayıs 1920 tarihli İleri gazetesinde yer alan habere göre “ *Bolşevik efkarıyla beslenen beşyüz kadar Tatar Amele ihtilal çıkarıp mevki-i İktidarda bulunan Müsavat Fırkası'na mensup hükümeti suhuletle devirmişlerdir. Hükümet-i Mezkure hemen hiçbir mukavemet göstermemiş ve derhal Gence'ye nakledilmişti.* ”⁴⁵⁰

Bolşevikler hakimiyeti ele geçirince ilk işleri Bakü'deki diplomatik temsilcileri gözaltına almak oldu. Yaklaşık 400 diplomat gözaltına alındı.⁴⁵¹ O esnada Bakü'de bulunan Royal Dutch ve Shell Oil şirketlerinin temsilcisi Hollandalı temsilcisi Dr. Mannasen, İngiliz ve Fransız temsilcilerin tutuklandığını ifade ediyordu. Times Of India gazetesine verdiği beyanatta , Bakü'de kurulan hakimiyeti şiddetle kınadı. Aynı zamanda Shell Company'nin bütün depolarına el konularak millileştirildiğini ifade etti. Shell ve diğer şirketler Astarhan'a sevk edildi.⁴⁵²

Görüldüğü gibi müttefiklerin Kafkasya'daki ekonomik çıkarlarının önüne bir set çekilmişti. Aynı zamanda Azerbaycan'lı delegeler Paris'te diplomatik girişimlerine devam ediyordu. 28 Nisanda Müttefik Devletler Yüksek Konseyi'ne, İtalyan hükümetine, Roma'daki yabancı elçilere nota verdiler. Ne var ki bu devletler sadece, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeniden bağımsızlığa kavuşacağına dair dileklerini iletiler. Fakat tüm bunlar hiçbir sonuç vermedi. Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgaline Avrupa ülkeleri kayıtsız kaldılar.

Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgali ve sonraki Sovyetleştirme politikaları gerçek anlamda bir faciaya dönüştü. 27 Nisan 1920'den 25 Ağustos 1920'ye kadar Azerbaycan'ın 16 kazasında ihtilal komiteleri kuruldu. İhtilal mahkemesi, Fevkalade Araştırma Komisyonu (Çeka) doğrudan merkeze bağlı hareket ediyordu. Mayıs 1920'de Azerbaycan İhtilal Komitesi Başkanı olarak Bakü'ye gelen Neriman Nerimanov, tutuklamaların önüne geçmeye çalıştı. Ancak işgalin başından itibaren Azerbaycan'da diktatörlük egemen oldu. Bu dönemde birçok siyasi ve tarafsız gazeteler gibi Azerbaycan'ın resmi yayın organı “Azerbaycan” gazetesi de kapatıldı.⁴⁵³ Uygulanan terör faaliyetleri sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti için mücadele etmiş on binlerce Azerbaycanlı öldürüldü. Sadece 28 Nisan 1920'den Ağustos 1921 yılına kadar Azerbaycan'da 48 bin kişi

⁴⁵⁰ Şükürov-Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 724-727.

⁴⁵¹ Hasanlı, “Nisan 1920 Darbesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Düşmesi”, s. 13.

⁴⁵² “Bolsheviks in Baku”, *Times Of India*, 30 Haziran 1920, s. 9.

⁴⁵³ Sarıahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat: Neriman Nerimanov*, s. 295.

Bolşevik terörünün kurbanı oldular.⁴⁵⁴ Başbakan Nesip Yusufbekov, Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski, Azerbaycan Parlamentosu ikinci reisi doktor Hasan Bey Ağaoğlu, parlamento üyelerinden Mehmet Bağır Şeyhzamanlı, milli işçi sendikaları üyelerinden Hüseyin Muzaffer ilk verilen kurbanlar arasındaydı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ikinci istiklal yıldönümü olan 28 Mayıs 1920 tarihinde Gence isyanını bastırmak için Kızıl Ordu, 8000 kişiyi katletmişti.⁴⁵⁵

Mehmet Emin Resulzade hatıralarında Azerbaycan Cumhuriyeti ünvanı devam etse de milli kurumların ortadan kaldırıldığını, önde gelen liderlerin takip edilerek öldürüldüğünü ifade ediyordu.⁴⁵⁶ Söz konusu terör faaliyetlerini: *Hükûmetin en mesul mevkilerini Rus, Ermeni, Gürcü ve Türk olmayan amele ile hariçten gelen yabancılara verdiler. Kızıl Ordu'nun teşkilat ve özelliklerine tabi ÇEKA'lar tesis edildi. Mukabil ihtilal için teşkilatlanacak şahıslara karşı mücadele eden bu kanlı müessese müthiş bir surette idamlara başladı. Pankratof adlı bir celladın ismi herkesi titretiyor, idam edilenlerin sayıya gelmez listeleri her tarafa dehşetler saçıyordu.*⁴⁵⁷ şeklinde açıklamıştı.

Mirza Bala Mehmetzade, işgal üzerine Azerbaycan petrolünün Rusya'ya nakledildiğini, Azerbaycan'ın milli bir devlet olarak tasfiyesine devam edildiğini, hakimiyet hakları ile birlikte milli servetlerini, siyasi, askeri, iktisadi ve medeni kurumlarını da kaybeden Azerbaycan'ın, toprak bütünlüğünü de koruyamadığını ifade ediyordu. Bunun sonucu olarak 1 Aralık 1920 tarihinde "Müstakil Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti" Moskova'nın baskısıyla, Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ vilayetlerini de Ermenistan'a verdi. Milli Azerbaycan Hükûmeti ile Gürcistan arasında mevcut anlaşmaya göre, sorunun halladilmesi için bir komisyon oluşturulması şartına bağlanan Borçalı arazisi de kayıtsız şartsız Gürcistan'a terkedildi.⁴⁵⁸ Bolşeviklerin Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunacağı yönündeki vaatleri asılsızdı. Bundan sonra Azerbaycan için ciddi bir Sovyetleştirme süreci ve Bolşevik zulmü altında varlığını sürdürme mücadelesi vardı.

⁴⁵⁴ Hasanlı, "Nisan 1920 Darbesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Düşmesi", s. 14.

⁴⁵⁵ Mirza Bala Mehmetzade, "Azerbaycan'da Sovyet İmha Siyaseti", *Dergi: Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, S. 5, Münih, 1955, s. 55-56.

⁴⁵⁶ Mehmet Emin Resulzade, *Hatıralarla Kafkasya*, Haz. Sebahattin Şimşir, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2011, s. 32-33.

⁴⁵⁷ Mehmet Emin Resulzade'nin Milli İşık dergisinden yayınlanan hatıralarına dayanarak işgal sürecini aktaran: Sebahattin Şimşir, "Mehmet Emin Resulzade'nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklal ve İşgali (1918 - 1920)", *Türk Yurdu*, Yıl. 107, Sayı: 358, (Nisan 2018), s. 34.

⁴⁵⁸ Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi...*, s. 24.

Bu şartlar altında Azerbaycan bağımsızlığında önemli katkıları olan aydın ve siyasetçiler, Bolşevik baskısından kaçarak ülke dışında mücadelelerini sürdürmeye devam ettiler. Azerbaycan muhaceret basını⁴⁵⁹ Çarlık döneminde olduğu gibi Bolşevik işgali sonrası da faaliyetlerini sürdürdü. Böyle sıkıntılı bir dönemde Mehmet Emin Resulzade Türkiye’de basın faaliyetlerine büyük katkı sağladı. Azerbaycan muhaceretinin ve dolayısıyla Azerbaycan halkının sesini tüm dünyaya duyurmaları noktasında; *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Odlu Yurt* dergileri ve *Bildiriş* gazetesi önemli araçlar olmuştu.⁴⁶⁰ Bolşevik işgali de bağımsızlığın kaybedilmesinde kötü bir hatıra olarak çeşitli yazılarda aktarılmaktaydı. Azerbaycan Yurt Bilgisi’nde Naki Şeyhzamanlı *27 Nisan Münasebetiyle* başlıklı yazısında “1920 senesinin 28 Mayıs istiklaline bütün Azerbaycan halkı hazırlanırken Azerbaycan hudutlarında toplanmaya başlayan istiklal baykuşları bilakis Cumhuriyetin sükutunu 27 Nisanı hazırlıyorlardı. Hiçbir harp ilan etmeden büyük bir kuvvetle Rus ordusu, hudut boylarında bekleyen Azerbaycan’ın genç ordusunu şehit ettikten sonra, Ruslara has vahşeti ile icraata başladı İstiklalini göz bebeği gibi seven Azeri halk kitlesi yeniden mücadeleye başladı. Azerbaycan’ın her bir bucağında kanlı isyanlar baş gösterdi. On üç seneden beri istiklal uğruna Azeri Türklerince akıtılan kanlar hatsız hesapsızdır. “Odlu Yurt”un ateşi baki kaldıkça ateşoğlunun kalbinden istiklal kanları akacak ve güzel ihilaline bürünmüş milli bayrağımız dikilmedikçe o kalbin canı durmayacaktır.”⁴⁶¹ Şefi Rüstembeyli *27 Nisan 1920 Hatırası* yazısında Sovyet işgalini anlatırken parlamento içindeki sorunlarla mücadele ederken zamanın Bolşevikler lehine işlediğini ifade diyordu. Bolşeviklere karşı mücadele imkanının kalmadığı bir dönemde hükümetin Bolşeviklere devredilmesinde en önemli amacın “..hiç olmazsa, Sovyet şeklinde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin istiklali tammesini mufaza etmektir”⁴⁶² şeklinde açıklamaktaydı. Yeni Kafkasyada derigisinde “*Mehmet Emin Bey’in Nutku*” başlıklı yazıda Bolevik işgaline giden süreçte benzer ifadeler yer alıyordu: “Hudud geçen bir düşman ordusu, düşmanı telaki ettirmek vazifesiyle

⁴⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan’ın İstiklal Mücadelesi*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002; Belkıs Ulusoy Nalcioğlu, *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul’daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2004.

⁴⁶⁰ Mustafa İnce, “Basının Propaganda Amaçlı Kullanılması; Azerbaycan Millî Mücadelesi ve Muhaceret Basını”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)* , C. 6, S. 1, 2004, s. 99.

⁴⁶¹ Naki Şeyhzamanlı, “27 Nisan Münasebetile”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S.16, (Nisan 1933), s. 151.

⁴⁶² Şefi Rüstembeyli, “27 Nisan 1920 Hatırası”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S.16, (Nisan 1933), s. 185-186.

zihinleri şaşırtan hain propaganda, bu propagandayı takiben hainane bir surette huruc eden dahili düşmanların ve vefasız çıkan dostların vücuda getirdiği ağır ve ezici bir havay-ı nesimi içerisinde inkad eden Azerbaycan Meclis-i Mebusan-ı, Azerbaycan Komünist Fırkası tarafından verilen ültimatomu müzakere ediyordu.”⁴⁶³

Buna göre, Bolşevik işgalinin ana nedenlerinden biri olarak meclisdeki ayrılıkçı faaliyetler gösteriliyordu. Aynı zamanda Resulzade hatıralarında işgal sürecini anlatırken, Azerbaycan Komünist Fırkası’yla alınan karaların aksine Osmanlı askerlerinin dahi tutklandığını veya sınır dışı edildiğini yazmıştı. Bolşevizme hizmet eden grupların da yanıldığını gördüğünü ifade eden Resulzade şunları yazıyordu: *“Artık herkes aldandığını gördü. Bu hususta aldananlar yalnız Osmanlı misafirlerimiz değildi. Bolşeviklerde bütün İslam aleminin kurtarıcılığını gören ve buna göre de bütün kuvvetini onlara takdim eden İttihad Fırkası’na Bolşevik gazetesi mucib-i âr bir müttefik (Utanç getiren bir dost) diye mukabele etti. (Bakü’de münteşir Komünist gazetesinin 1920 senesi Mayıs ayı nüshalarında) Müsavatçılardan bir kısmı dahi, sol Müsavatçı namı ile vaziyete bir derece olsun, tesir icra etmek istedilerse de kendilerine yılanın ağına da, garasına da lânet dediler. Bir ay evvel Müsavatçı ve sair milliyetperverlerin tahmin eyledikleri tehlike bütün çıplaklığı ile zuhur ediyordu. Rus Bolşevikleri eski Rusya hudutlarını tutuyorlardı”⁴⁶⁴*

Azerbaycan bağımsızlık mücadelesinin sürdüğü iki yıllık dönemde gerek müttefiklere karşı diplomatik faaliyetlerde gerekse Bolşeviklerin siyasi baskısında en büyük ideal bağımsızlığın korunmasıydı. Ancak müttefik devletlerin ve Rusya’nın Kafkasya üzerindeki emelleri var olmaya çalışan Türk devletini büyük bir çıkmaza sürüklüyordu. Odlu Yurt dergisine de yansıdığı üzere: *“Bakü, Ruslar’ın sosyalizm ve komünizm, liberalizm ve radikal sosyalizm, konservatizm ve liberalizm kavramlarını, uygulama ve geliştirme alanı olarak eşsiz bir coğrafya olduğunu fark etmesi, çok erken zamanlardan başlamıştır. Bakü dünyanın en zengin petrol menbağına sahip şehirdir. Ve petrol dünyanın en kıymetli madeni olarak ilk sırada yer alacak, dünya da ulaşım da kullanılan ne kadar vasıta bulunuyorsa bunların hepsi petrol ve petrolden çıkarılacak mütenevvi diğer ürünlerle hareket ettirilecektir Rusya’nın Azerbaycan’ı daimi istinatgâh yapmak istemesinin en önemli sebebi petroldür bunun yanı sıra, Bakü’nün bereketli topraklarında; yün, pamuk, ipek, balık, tuz, bakır,*

⁴⁶³ “Mehmet Emin Bey’in Nutku”, *Yeni Kafkasya*, 27 Nisan 1340 (1924), s. 8.

⁴⁶⁴ Sebahattin Şimşir, “Mehmet Emin Resulzade’nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İstiklal ve İşgali (1918 - 1920)”, *Türk Yurdu*, Yıl. 107, Sayı: 358, (Nisan 2018), s. 34.

barut, meyan kökü, bal, meyve, şarap vs. milli servetlerin varlığıdır. Bakü'nün komünizmi, Doğu Türk- İslam dünyasına tesirini sağlayacak, Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm mefkûresi aleyhinde, enternasyonalizm fikrini Şarkta yürütecek merkez olarak İstanbul'dan sonra ki, Türk şehri olmasıdır.⁴⁶⁵

Azerbaycan hükümeti ve bağımsızlık mücadelesini yürütenler en büyük savaşını emperyalist çıkarları için hakimiyet kurmaya çalışan ülkelere karşı verdi. Hem müttefiklerin hem de Sovyet Rusya'nın ekonomik ve siyasi üstünlük kurma yarışlarının bir merkezi Azerbaycan idi. Bu emperyalist yarışta kazanan Sovyet Rusya oldu. Ancak Azerbaycan tekrar bağımsızlığını elde edeceği 1991 yılına kadar mücadelesini sürdürmüştür. Azerbaycan'ın bağımsızlık idealini Mehmet Emin Resuzlade şu sözleriyle ifade etmişti: *“Komünizm ne ederse etsin, Rusya emperyalizmi hangi renge girerse girsin, meydanda bir hakikat var: milletler kendilerini tanımışlar, Azerbaycan türk olduğunu idrak etmiş, yıllardan beri akan kanları bin bir haddinden fazla akan kanlara benzetmek isterim. Zaten dünya, inkılap ve savaşlarında akan kanlar daima yeni mefkurelerin doğma, dünyaya getirmeye sebep olmuş, değil midir? Bütün alem ıstırabına tahammül ettiğimiz bu facia içerisinde büyük bir fikir doğulmuştur: İstiklal fikri! Bağımsız Azerbaycan, bu gün maddeten Rusya kuyudatı (hükümü) ile der-zincir olsa da, manen mevcuttur. Azerbaycan istiklali bir fikir larak vakidir.”*⁴⁶⁶

SONUÇ

XX. yüzyılda Kafkasya, jeostratejik konumu ve doğal kaynaklarıyla büyük devletlerin çıkar çatışmalarının sürdüğü bir merkez haline gelmiştir. Bölgenin ekonomik potansiyeli ve ulaşım yolları Rusya kadar batılı devletlerin de ilgisini çekmiştir. Ekim 1917'de gerçekleşen Bolşevik ihtilaliyle birlikte, Kafkasya'nın geleceğinde yeni bir dönem başlamıştır. İhtilalden sonra Kafkasya milletleri bağımsızlık sürecine girmiştir. Aynı zamanda Bolşevik Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesi ve iç savaşla uğraşması sebebiyle batılı devletler bölgede etkinliğini artırmıştır. Nitekim Almanya, Gürcistan üzerinde himaye kurmaya çalışırken, Bakü petrollerinden pay elde etmeye çalışmıştır. İngiltere ise, Almanya'nın ilerleyişi ve Rusya'dan yayılacak Bolşevizm tehlikesine karşı sömürge yollarını korumak amacıyla hareket etmiştir. Bu çıkar çatışmalarının ortak noktası da

⁴⁶⁵ Telli Korkmaz-Songül Ünal “Azerbaycan'da ‘Kızıl İstila’ Odlu Yurt Mecmuasına Yansıyanlar”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 1, 2017, s. 116.

⁴⁶⁶ Yagublu, Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi..., s. 289.

Azerbaycan olmuştur. Bakü petrolleri ve jeostratejik konumuyla Azerbaycan, Rusya-Almanya-İngiltere'nin etkinlik kurma yarışının bir merkezi haline gelmiştir. Bu süreçte Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yegane müttefiki Osmanlı Devleti olmuştur. Bu çalışmada, devletlerarası ilişkiler çerçevesinde Azerbaycan'ın bağımsızlık süreci Türk ve İngiliz basını ekseninde incelenmeye çalışılmıştır.

Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin etkin konumu ve Azerbaycan ile arasındaki yakın ilişkiler Osmanlı basını tarafından da takip edilmiştir. Özellikle Batum Konferansı sürecinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, İstanbul Konferansı'na gönderdiği temsilciler vasıtasıyla bölge ahvali ve ülke yönetimi hakkında beyanatlarda bulunmuştur. Artık müstakil bir devlet olarak diplomatik görüşmeler gerçekleştiren bir ülke konumuna gelmiştir. Bu dönemde Bolşeviklerin etkinlik kurduğu Bakü'nün kurtarılması için Nuri Paşa komutasında Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasıyla, Rusya-Almanya-İngiltere'nin müdahil olduğu yeni bir döneme girilmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun ilerleyişinin önüne geçmek isteyen Almanya ve Sovyet Rusya 27 Ağustos 1918 tarihli anlaşmayı imzalamıştır. Bu anlaşmayla Almanya, Bakü petrolleri üzerinde imtiyaz elde etmiştir. Sovyet Rusya'nın Bakü'yü kaybetmemek adına Almanya'ya imtiyaz vermesi, içinde bulunduğu iç savaş şartlarıyla alakalıdır. İngiliz basınına da yansıdığı üzere Sovyet Rusya iç savaş koşullarında, Bakü Sovyeti yönetimi aracılığıyla etkinlik kurduğu bir bölgeyi kaybetmek istememiştir. Diğer taraftan İngiltere ise Bakü hareketine, Ermenileri koruma bahanesiyle müdahil olmuştur. Ancak İngiliz ordusunun geri çekilmesiyle sonuçlanan hareketin başarısızlığı, İngiliz kamuoyuna Ermenilerin başarısızlığı olarak yansımıştır. Yani İngiltere için Ermeniler, Kafkasya politikası içinde siyasi araç olmuştur. Aynı zamanda İngiltere, küçük bir askeri desteğin gönderildiğini belirterek hareketi önemsiz göstermeye çalışmıştır. Ancak bu dönemde, Bakü'nün stratejik önemi Türk basını kadar İngiliz basınında da geniş yer bulmuştur. Nitekim General Marshall'ın basına yansıyan beyanatında Bakü, Mezopotamya seferinin önemli bir parçası olarak görülmüştür. Dolayısıyla Kafkas İslam Ordusu'nun başarılı hareketi, batılı devletlerin çıkarlarına set çekmiştir. Alman-Rus Anlaşmasını etkisiz kıldığı gibi İngiliz çıkarlarına karşı da bir zafer niteliği taşımaktadır.

Kafkas İslam Ordusu'nun başarısı, Azerbaycan'ın bağımsızlığının batılı devletler tarafından kabul edilmesinin de yolunu açmıştır. Bu noktada ilk diplomatik başarı 27 Eylül 1918'de Osmanlı-Alman Protokolü'nün imzalanması olmuştur. bu

protokole göre, Almanya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması adına çaba göstereceğini taahhüt etmesi önemliydi. Bunun yanı sıra Almanya, Bakü petrollerinden elde etme hakkı elde etmiştir. Almanya petrol uğruna Rusya ile sağlayamadığı kazancı Osmanlı Devleti ile anlaşarak elde etmeye çalışmıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti de doğuda kazandığı başarılar sonucunda müttefikler nezdinde girişimlerde bulunabilmiştir. Bu noktada Azerbaycan, bağımsızlığını ilan etse de kendi doğal kaynakları ve ulaşım yolları üzerinde henüz söz sahibi bir devlet konumunda değildir.

Bakü'nün alınışıyla elde edilen başarı, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile kaybedilmiştir. Böylece Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi yeni bir safhaya girmiştir. Daha da önemlisi mağlup devletler arasında yer alan Almanya'nın etkinlik alanı daralırken, İngiltere güç kazanmaya başlamıştır. Bundan sonra Azerbaycan müstakil bir devlet olarak varlığını İngiliz işgal güçleri altında korumaya çalışacaktır. Bu işgal sürecinde İngiltere, Türk ordusunun geri çekiliş sürecini yakından takip ederek, Azerbaycan'a yapılacak yeni bir askeri yardımın önüne geçmeye çalışmıştır. Yine Ermeniler bir siyasi araç olarak görülerek, Türk ordusunun geri çekilirken 20 bin Ermeni'yi katlettiğine dair haberler İngiliz basınında yer almıştır. Ancak Azerbaycan devlet adamları verdikleri beyanatlarla, Türk ordusunun Ermenilere karşı koruyucu unsur olarak bulunduğunu ifade ederek bu iddiaların önüne geçmiştir.

İngiltere, bölgedeki konumunu güçlendirmek adına Ermeniler gibi Çarlık yanlısı generalleri kullanarak Bolşevizmin yayılmasını önlemeye çalışmıştır. Bu şekilde Kafkasya'da müttefik çıkarlarını korumayı amaçlamıştır. Diğer taraftan İngilizler işgal sürecinde Bolşeviklerin sert tutumundan oldukça farklı hareket etmiştir. Azerbaycan hükümeti de Wilson presiplerinin Azerbaycan için geçerli olacağına ve bağımsızlığın müttefikler tarafından tanınacağına inanmıştır. Mehmet Emin Resulzade'nin basına yansıyan beyanatlarında da İngiliz işgal güçlerinin, asayişin temin etmek için bölgeye geldiğini ifade edilmiştir. Bu anlayışla birlikte Azerbaycan, müttefiklerin oluşturduğu yeni düzende yerini almak isterken, bağımsızlığın tasdik edilmesi için mücadele vermekteydi. Bunu sağlamak adına İngiliz işgal güçleri de ılımlı karşılanmıştır. Benzer şekilde İngiliz basınında da bölgede düzen ve asayişin sağlanması hususu yer almıştır. Ancak İngiltere, petrol sanayi ve bankacılık girişimleriyle ekonomik olarak bölgede varlık göstermiş, Azerbaycan- Ermenistan sınır çatışmalarına müdahil olmuştur. Yine de işgal süreci,

İngiltere'nin nispeten temkinli siyaseti sayesinde Azerbaycan açısından rahat hareket alanı sağlamıştır. Parlamento faaliyetlerinin artması ve temsilci heyetlerinin belirlenmesi açısından İngiltere'nin bölgedeki varlığı bir engel teşkil etmemiştir.

İngiliz işgali devam ederken, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diplomatik mücadelesinin önemli bir dönemini oluşturan Paris Barış Konferansı süreci başlamıştır. Bu konferansta Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için verilen diplomatik mücadele; Denikin'in Gönüllü Ordusu'nun yaklaşması, müttefiklerin kararsız tutumu, Ermenistan ile olan sınır çatışmaları ekseninde ilerlemiştir. Konferans sürecinde, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ayrı bir tartışma konusu olmuştur. İki ilke arasında ittifak anlaşmasının yapıldığına dair haberler çıkmıştır. Buna rağmen bağımsızlığının tanınması için mücadele eden Azerbaycan Hükümeti, gerek İstanbul gerekse Londra temsilcileri aracılığıyla böyle bir ittifakın olmadığını beyan etmiştir. Azerbaycan temsilcilerinin bu beyanatlarla müttefikler tarafından bağımsızlığın tasdiki önünde oluşacak engellerin önüne geçmek istemiştir. Ayrıca İngiltere tarafından Bolşevizm kadar iki ülkenin ittifak yapma ihtimali, tedirginlik yaratmış olmalıdır. Çünkü İngiltere, sömürge yollarını korumak adına Kafkasya'daki etkinliğini korumak istiyordu.

Bu sırada Denikin'in Gönüllü Ordusu'nun Dağıstan'a kadar ilerlemesi Azerbaycan için ayrı bir tehlike oluşturmıştır. Azerbaycan kamuoyuna da yansıdığı üzere, askeri ve siyasi olarak çeşitli tedbirler alınmıştır. Ancak esas tehlike Bolşeviklerin gücünü artırmasıydı. Azerbaycan'ın bağımsızlığının müttefikler tarafından onaylanması da yaklaşan Bolşevizm tehlikesine karşı alınan bir önlem niteliği taşımaktadır. Her ne kadar bağımsızlığın tanınması farklı siyasi olayların sonucu olsa da Azerbaycan temsilcilerinin Londra ve Paris'te yaptığı görüşmeler bu diplomatik başarının elde edilmesinde etkili olmuştur.

Bolşeviklerin güçlenmesi ise konferansın seyrini değiştirmiştir. Nitekim Güney Kafkasya devletlerine silah ve askeri yardım yapılması husunda konferansta tartışmalar başlamıştır. Ancak Kızıl Ordu'nun ilerleyişi karşısında müttefiklerin Kafkasya devletlerini tanıyarak oluşturmaya çalıştıkları “Kafkas Seddi” projesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Aynı zamanda Ermenistan'ın Karabağ ve çevresinde yürüttüğü yıkıcı faaliyetler Bolşeviklerin işgalini kolaylaştırmıştır. Bu dönemde Osmanlı ve Azerbaycan basını da Azerbaycan-Ermenistan itilafına geniş yer vermektedir. Ancak İngiltere'nin temkinli siyasetinin karşısında Bolşevik Rusya'nın

güçlenmesi Azerbaycan açısından daha zordu. Çünkü güçlenen Bolşevik ordusu karşısında yeterli askeri güce sahip değildi.

Bu gelişmeler içinde Azerbaycan, bağımsızlığını korumaya çalışan devlet konumundadır. 19. yy.'ın başından beri Çarlık Rusyası işgali altında kalmış, askeri olarak zayıf bırakılmış olan Azerbaycan, Bolşevik İhtilali'nden sonra bağımsızlık yoluna girmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile müttefikliği askeri ve siyasi olarak büyük destek sağlamıştır. Ancak Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çekilmesi, batılı devletlerin bölge üzerindeki planlarının uygulanmasının önünü açmıştır. Azerbaycan, Osmanlı Devleti'nin askeri yardımı neticesinde müstakil devlet konumunu güçlendirerek Bolşevik baskısından kurtulmuştur. Bundan sonra mücadelesini Paris Barış Konferansı'nda bağımsızlığın tasdik edilmesi için sürdürmüştür. Bu doğrultuda Ali Merdan Topçubaşı önderliğinde gönderilen heyet, İstanbul ve Paris'te önemli diplomatik başarılar elde etmiştir. Her ne kadar, Çarlık döneminden itibaren askeri olarak güçsüz bırakılan bir ülke olsa da siyasi ve diplomatik başarısını bu süreçte göstermiştir. Ancak Bolşevik işgali öncesi hükümeti savunmasız bırakan en önemli problemlerden biri de ayrılıkçı faaliyetler olmuştur. Sovyet işgali süreci mücadelesini yurt dışında sürdüren Azerbaycan aydınları tarafından ele alınırken, meclisteki tartışmaların bu işgalin önünü açtığı ifade edilmiştir. Musavat Partisi tarafından savunulan milli bağımsızlık anlayışının tek merkezli olmayışı, farklı grupların varlığı bağımsızlık mücadelesini zayıflatmıştır. Aynı zamanda verilen mücadele tek bir devlete karşı değildi. Yeni bir düzen kurulması evresinde Azerbaycan; Ermeniler, Bolşevikler, batılı devletler ve anti-Bolşevik gruplar tarafından çıkmaza doğru sürüklenmiştir. Bütün zorluklara rağmen bağımsızlığın tasdik edilmesi için verilen diplomatik girişimler başarıyla sonuçlanmıştır. Ancak Sovyet Rusya'nın, Çarlık rejimi yanlısı generalleri mağlup ederek gittikçe güçlenmesi, Azerbaycan'ın siyasi başarısını etkisiz hale getirmiştir. Elbette batılı devletlerin kayıtsızlığı ve kararsız tutumları da Bolşeviklerin ilerleyişini kolaylaştırmıştır.

Sonuç olarak Sovyet Rusya, ulusların kendi kaderini tayin etme ilkesi bahanesiyle yaklaştığı Azerbaycan ve diğer Kafkasya devletlerini hakimiyeti altına alarak bağımsızlıklarına son vermiştir. Buna rağmen Azerbaycan Türkleri, 70 yıllık Sovyet yönetiminde bağımsızlık idealini yaşatmış ve 1989'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bugün Azerbaycan ve Türkiye, iki kardeş ülke olarak geçmişte olduğu gibi birbirlerini desteklemeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

A.SÜRELİ YAYINLAR GAZETELER⁴⁶⁷

Azerbaycan Gazeteleri

Açık Söz
Azerbaycan
Hümmet

Osmanlı Gazeteleri

Alemdar
Atî
Haftalık Gazete
İkdam
Minber
Sabah
Şule
Tanin
Tasvir-i Efkar
Tercüman-ı Hakikat
Vakit
Yeni Gün
Zaman

İngiliz Gazeteleri

The Observer
The Manchester Guardian
The Times
Times of India

B.HATIRALAR

DUNSTERVILLE, L.C: *Dunsterforce Gizli Ordu- Bakü'de İngiliz Ermeni İşgali*, İstanbul, Tarih ve Kuram Yayınları, 2016.

HALİL PAŞA: *İttihat Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, Haz.: Taylan Sorgun, İstanbul, Yayıncılık Matbaası, 1972.

KARABEKİR, Kazım: *İstiklal harbimiz*, C. I, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008.

MUSAYEV, Qılman İlkin, *Türk Ordusu Bakıda*, Bakü, Azerbaycan Atatürk Merkezi, 2003.

KEYKURUN, Naki: *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul, İstanbul Ekspres Matbaası, 1964.

RESULZADE, Mehmet Emin: *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, İstanbul, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1990.

⁴⁶⁷ Adı geçen gazetelerin tarihleri, sayıları ve numaraları dipnot olarak verilmiştir.

_____ : *Hatıralarla Kafkasya*, Haz.: Sebahattin Şimşir, Doğu Kütüphanesi İstanbul 2011.

SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemali, *30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü ve Son Cildi*, İstanbul, Ülkü Matbaası, 1933.

TUĞAÇ, H.: *Bir Neslin Dramı*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1975.

C.ARAŞTIRMA-İNCELEME ESERLER

Azerbaycan Cumhuriyeti (1917-1920), Ed. N. Ağamalıyeva, Bakü, Elm Neşriyatı, 1998.

AĞAYEV, Menman: *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye- Azerbaycan İlişkileri*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

ALLEN, W.E.D.-MURATOF, P: *Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1818-1921)*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966.

AŞIRLI, Akif: *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında Kafkas İslam Ordusu*, Çev. Azad Ağaoğlu, Bakü, Qismet Yayınları, 2008.

_____ : *Nargin (Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı)*, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2019.

ATNUR, İbrahim Ethem: *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara, TTK Basımevi, 2001.

AYDEMİR, Şevket Süreyya: *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, C. 3, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1972.

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), yay. haz. Abuzer Tayfur, Ahmet Şahin, Ayşe Erol, Bilge Kaya, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001.

BAL, Halil: *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul, İdil Yayıncılık, 2010.

BAŞAK, Tolga: *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

BAYKARA, Hüseyin: *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, Azerbaycan Halk Yayınları, 1975.

BAYUR, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılap Tarihi*, C.3, Ankara, TTK Yayınları, 1957.

BERKOK, İsmail: *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1958.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, C.II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

CARR, E. H. : *Bolşevik Devrimi*, Çev. Orhan Suda, C. I, İstanbul, Metis Yayınları, 2005

ÇOLAK, Mustafa: *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Ankara, TTK Yayınları, 2006..

ELLIS, Charles Howard: *The British Intervention in Transcaspia 1918-1919*, , Berkeley and Los Angeles, California University Press, 1963.

GAFAROV, Vasıf, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, İstanbul, Teas Press Yayınları, 2018.

GÖKAY, Bülent: *Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında Türkiye*, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006.

GÖKÇE, Cemal: *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1979.

GÜZELOVA, Nigar.: *Azərbaycanın Türk-Müsəlman Ahalisinin Soyqırımı Britaniya Kitabxanasının Arxiv Sənədlərində 1918-1920*, Bakü, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarih Enstitüsü, 2014.

HASANLI, Cemil: *Azerbaycan Tarihi: Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar (1918-1920)*, Çev. Aslan Erturun, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998.

İLHAN, Suat : *Kafkasya'nın Gelişen Jeopolitiği*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1999.

İMANOV, Vügar: *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003.

_____ : *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918 (Azerbaycan Belgelerine Göre)*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2006.

KAZIMZADE, Firuz: *Transkafkasya İçin Mücadele*, İstanbul, Tarih&Kuram Yayınları, 2016.

KEYKURUN, Naki: *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul Ekspres Matbaası, 1964.

KOPISTO, Lauri; *The British Intervention In South Russia*, Helsinki University Press, 2011.

KILIÇ, Selami: *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1998.

KURAT, Akdes Nimet: *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, Ankara, TTK Yayınları, 1987.

_____ : *Türkiye ve Rusya*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

LENIN, Viladimir İlyiç: *Azerbaycan Haqqında*, Haz. C.B. Kuliyeve, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1970.

_____ : *Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı*, İstanbul, Sol Yayınları, 1992.

MEHMEDZADE, Mirza Bala: *Milli Azərbaycan Hareketi*, Ankara, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991.

NESİBLİ, Nesib L. : *Kuzey Azərbaycan: İstiklalden İkinci İşgale 1918-1920*, Ankara, Altınordu Yayınları, 2018.

NESİBZADE, Nesib: *Azərbaycanın xarici siyasəti: 1918-1920* , Bakı: Ay-Ulduz Neşriyyatı, 1996.

POTYEMKİN, Viladimir: *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, Çev. Attila Tokatlı, C.2, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2009.

RESULZADE, Mehmet Emin: *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yay. Haz.: Yavuz Akpınar, Şelçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, Ankara, Türk Tarih Kuru Yayınları, 2017.

ROSEMBERG, Arthur: *Bolşevizm Tarihi*, Çev. Aydın Emeç, Ankara, E yayınları, 1969.

SADIGOV, Ramin : *Kanlı Dört Yıl: Rus İç Savaş Tarihi 1917-1920*, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2020.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin: *Mücadeleye Adanan Hayat: Neriman Nerimanov*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2014.

SONYEL, Salahi R. : *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Ankara, TTK Yayınları, 1995,

SUNY, R.G.: *Bakü Komünü*, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1990.

SÜNBUİL, Tahir: *Azerbaycan Dosyası*, Ankara, Kök Yayınları, 1990.

SÜRMELİ, Serpil: *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, ATAM Yayınları, 2001.

SÜLEYMANOV, Mehman: *Azərbaycanın hərbi tarixi: sovet dövrü*, Cild: I, 1920-1922, Təhran, Firuzan Neşriyat, 2011.

_____ : *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü, Herbi Neşriyat, 1999.

SWIETOCHOWSKI, Tadeuz: *Müslüman Kimlikten Ulusal Cemaate Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988.

_____ : *Russia And Azerbaijan: A Borderline in Transition*, New York, Colombia University Press, 1995.

ŞAHİN, Enis: *Türkiye ve Mâvera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, TTK Yayınları, 2002.

ŞİMŞİR, Sebahattin: *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.

ŞÜKÜROV, Qiyas - GAFAROV, Vasıf : *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)*, İstanbul, Teas Press, 2018.

_____ : *Azərbaycan Cümhuriyyəti 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, İstanbul, Teass Press Yayınları, 2018.

TANSEL, Selahattin: *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I-II, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1973.

TOPÇUBAŞOV, Ali Merdan : *Paris Məktubları: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sülh Nümayəndə Heyəti sədrinin Azərbaycan hökumətinə məlumatları (mart 1919-noyabr 1919)*, Haz.: Vilayət Guliyev, Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı , 1998,

_____ : *Qafqaz Azərbaycanı Nümayəndə Heyətinin Sülh Konfransından Tələbləri*, Haz.. Vilayət Guliyev, Bakı: Qanun Neşriyatı, 2018.

Türk İstiklal Harbi I : Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Basımevi Ankara, 1962.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat: *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi*, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1948.

YAGUBLU, Nesiman: *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Ankara, Azərbaycan Kültür Dərnəgi Yayınları, 2015.

_____ : *Musavat Partiyasının Tarihi*, Bakü, Ay-Ulduz Yayınları, 1997.

YERASİMOS, Stefanos: *Milliyetler ve Sınırlar*, İletişim Yayınları, 1995.

_____ : *Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1979.

YÜCEER, Nasır: *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2002.

ZENKOVSKY, Serge, A. : *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev. Prof. Dr. İzzet Kantemir, Ankara, İpek Matbaası, 1971.

D.MAKALELER

“Azerbaycan”, *Sebilürreşad*, c.15, no.372, 3 Teşrinievvel 1334 (1918), s.152-153.

AK, İlyas : “Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* , Erzurum (Ocak 2019), s. 385-408.

AKBULUT, Dursun Ali: “Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cümhuriyeti”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 2, Kafkas Özel Sayısı, 2017, s.27-42.

ARSLAN, Ayna Askeroğlu : “Konferanslar döneminde (Trabzon, Batum, İstanbul) Güney Kafkasya Sınırlarının belirlenmesi”, *Kafkas Dosyası*, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2006, 151-182.

ASLAN, Betül : “I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler” ,*Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 42, Erzurum, 2010, s.283-305.

ATABEY, Figen : “Kafkasya'daki Türk-Alman İlerlemesine İlişkin İngiliz Genelkurmaylığı'nın Gizli Raporu (13 Şubat-7 Ekim 1918)”, *I. Dünya Savaşı*

Sırasında Osmanlı Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Sempozyumu (13-16 Eylül 2018), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2021, s. 220-239.

ATTAR, Aygün: “Milli Kimliğin Siyasal Yüzü : Difai”, *Belleten*, C. LXXII , S. 263, (Nisan 2008), s. 175-192.

BAL, Halil: “Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 5, 2004, s. 25-51.

BEKCAN, Umut: “Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu Dış politikası 1917-1925”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 68, No: 4, Ankara, 2013, s. 73-102.

BENHÜR, Çağatay: “Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesi 1918”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 21, 2009, s. 23-31.

BUDAK, Mustafa: Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu, *Kafkas Araştırmaları*, IV, İstanbul, 1998, s. 61-105.

BUDAK, Mustafa: “Mondros Mütarekesi’nden Sonra Osmanlı 9. Ordusu’nun Kuzeybatı İran’ı (Güney Azerbaycan’ı) Tahliyesi”, *ATAM Dergisi*, C. XVII, S. 51, (Kasım 2001), s. 603-631.

BUDAK, Mustafa: “Mondros Mütarekesi’nden Sonra İngilizlerin Batum’u İşgali”, *Kafkas Araştırmaları*, III, İstanbul 1997, s.109-139.

COŞKUN, Yasin : “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Ocak 1920’de Tanınmasından Sonra İngiltere’nin Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliğine Dair Endişeleri”, *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Sempozyumu (13-16 Eylül 2018)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2021, s. 692-712.

ÇAĞLAYAN, Kaya Tuncer: “Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya’da İngiliz Faaliyetleri”, *Belleten*, C.LXIV, Ankara, 2000, s. 487-508.

_____ : “I. Dünya Savaşı Sonlarında Enver Paşa’nın Kafkasya’daki Planları ve İngiltere”, *ATAM Dergisi*, C. XIV, No: 41, (Temmuz 1998), s. 513-520.

ÇAY, Abdulhaluk : “Ermenilerin Bakü’de Yaptıkları 31 Mart 1918 Katliamı”, *Tarih Boyunca TürklerinErmeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu(8-12 Ekim 1984)*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1985, s. 243-252.

ÇOLAK, Mustafa: Osmanlı - Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)”, *History Studies*, Volume 6, Issue 1, 2014, s. 27-43.

DOĞANAY, Rahmi: “Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politilakaları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, Elazığ, 2009, s. 279-298.

GASIMOV, Niyazi : “Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyetinin Çalışmaları” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* ,C.IV, S.11, (Mayıs 2017), s. 76-100.

GASIMOV, Musa: “Bakü’nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi”, *Avrasya Dosyası*, C.7, S.1, (İlkbahar 2001), s. 18-55.

GAFAROV, Vasıf: “Birinci Dünya Savaşı’nın Sonunda Kafkasya’da Osmanlı-Alman Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, 2017, s. 99-144.

HASANLI, Cemil: “Azerbaijan at the crossroads of epochs: the first attempt to join the free world (1917-1920)”, *Caucasus & Globalization*, C.4, S.1, 2009, s.120-137.

HASANLI, Cemil: “Nisan 1920 Darbesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Düşmesi”, *İRS: Miras Dergisi*, no. 6, Bakü, 2013, s. 11-14.

İNCE, Mustafa: “Basının Propaganda Amaçlı Kullanılması; Azerbaycan Millî Mücadelesi ve Muhaceret Basını”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, C. 6, S. 1, 2004, s. 92-103.

İSGENDEROV, Anar :“Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan Harekatı”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*, Ed.: Qiyas Şükürov- Vasıf Gafarov, İstanbul, IQ Yayıncılık, 2010, s. 134-146.

“İslamiyet, Bolşeviklik ve İngiltere”, *Sebill’rreşad*, C. XVIII, S. 458, 12 Şubat 1920, s. 191-192.

KILIÇ, Selami: “Türk-Alman Kaynakları Işığında Sovyet İhtilali Sonrası Kafkasya”, *I. Dünya Savaşı’nda Karadeniz ve Kafkasya*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 173-228.

KORKMAZ, Telli- ÜNAL, Songül: “Azerbaycan’da ‘Kızıl İstila’ Odlu Yurt Mecmuasına Yansıyanlar”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 1, 2017, s. 109-121.

“Mehmet Emin Bey’in Nutku”, *Yeni Kafkasya*, 27 Nisan 1340 (1924), s. 8.

KURAT, Akdes Nimet: “XIX. Yüzyıl Rus Tarihinin Karakteri ve 1917 Rus Şubat (Mart) İhtilali”, *Dergi: Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, S. 18, Münih 1959 s. 19-31.

MEHMEDZADE, Mirza Bala: “Devletlerarası Münasebetlere Dair Vesikalarda Azerbaycan”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Sayı: 31-32/3, İstanbul 1934, s. 261-264.

_____ : Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin Menşei Hakkında”, *Dergi: Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, S.4, Münih, 1956, s. 19-35.

_____ :“Azerbaycan’da Sovyet İmha Siyaseti”, *Dergi: Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, S. 5, Münih, 1955, s. 51-72.

OKUR, Mehmet: “Bolşevik İhtilali sonrası İngiltere’nin Rusya ve Kafkasya Politikası” *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırma Dergisi*, S. 2, (Ocak 2007), s. 393-416.

ÖZCAN, Kemal-ÇOLAK, Fatih: “1918 yılında Kafkasya’da bulunan Alman Heyeti’nin Azerbaycan’la ilgili Hazırladığı Raporlar”, *VII. Uluslararası Atatürk*

Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi), (Aralık 2017), s. 1312-1335.

RÜSTEMBEYLİ, Şefi: “27 Nisan 1920 Hatırası”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S. 16, (Nisan 1933), s. 181-186.

SADIGOV, Ramin: “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, S.16, 2015, s. 166-185.

SARI, Mustafa: “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)”, *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, (Mart 2016), s.75-99.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin : “26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.14, Erzurum, 2000, s. 297-302.

SÜLEYMANOVA, Sevda: “Paylaşılamayan Şehir: Bakü Uğrunda Sovyet-İngiliz-Türk Rekabeti ve Şehir Yönetiminin Azerbaycan’a Geçmesi”, *Büyük devletler Kışkırtıcılığı Bağımsız Azerbaycan*, Ed. Qiyas Şükürov- Vasıf Gafarov, İstanbul, IQ Yayıncılık, 2010, s. 147-160.

ŞAHİN, Enis :“Rus İhtilallerinden Mondros Mütarekesi’ne Kadar Türkiye – Mavera-ı Kafkas İlişkileri (1917-1918)”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S.44, (Mart-Nisan 2002), s. 349-369.

ŞEYHZAMANLI, Naki: “27 Nisan Münasebetiyle”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 16/2, İstanbul, 1933, s. 149-151.

ŞİMŞİR, Sebahattin: Mehmet Emin Resulzade’nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İstiklal ve İşgali (1918 - 1920)”, *Türk Yurdu*, Yıl. 107, S. 358, (Nisan 2018), s. 38-40.

TEKEREK, Meltem: “Azerbaycan- Türkiye İlişkilerinde Azerbaycan Yardımları ve Azerbaycan’ın Sovyetleşmesi Meselesi (1918-1920)”, *Atatürk Üniversitesi-Atatürk Dergisi*, VIII, S.2, 2019, s. 263-283.

TÜRKMEN, Zekeriya: Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Son Savaşı: Gence'den Bakü'ye Zafer Yürüyüşü” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 235, İstanbul, (Temmuz-Ağustos 2018), s. 23-48.

TÜRKOĞLU, İsmail: “Müslüman Kongreleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 96-98.

YARROW, E.A.: “The Caucasus: British Withdrawal and Present Conditions” *A The Journal of International Relations*, C. 10, S. 3, (Ocak 1920), s. 251-255.

YAVUZ, Nurcan: "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, 1995, Ankara, 1996, s. 207-232.

E.TEZLER

ASKAROVA, Ayna, “Rus Belgelerine Göre Güney Kafkasya’da Sınır Meselesi” , *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.

DUMANGÖR, Umut: “Osmanlı ve Batı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan Harekatı (Mart 1918-Ağustos1918)”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

GANİYEV, Rovshan : Siyasi Özellikleri ve devlet yapısı açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

GÖKŞEN, Nesimi: “İngiltere’nin Kafkasya Politikası (1917-1921)”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

KAYA, Mehmet, “Türk Basınına Göre Kuzey Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri (1918-1920)”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1993.

KÜÇÜKKAYHAN, Çetin: “Osmanlı Basınına Göre Brest Litovsk’tan Mondros’a Kafkasya”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.

NECİYEV, Elçin: “Azerbaycan’ın Sovyetler tarafından işgali ve baskı siyaseti (1920-1937)”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

TAĞ, Çiğdem: “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluşunun Türk Kamuoyuna Yansımaları (1918-1920)”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2020.

E. ÇEVİRİMİÇİ KAYNAKLAR

F.O. 371, Volume: 3321
<https://link.gale.com/apps/doc/SC1064911138/GDSC?u=tciu&sid=GDSC&xid=98ab4923>, Erişim tarihi 11 Eylül 2020.

F.O. 371, Volume: 3301,
<https://link.gale.com/apps/doc/SC510495950/GDSC?u=tciu&sid=GDS&xid=397b6fcb>, Erişim Tarihi 16 Eylül 2020.

F.O. 371, Volume: 3301,
<https://link.gale.com/apps/doc/SC510495950/GDSC?u=tciu&sid=GDS&xid=397b6fcb>, Erişim Tarihi 16 Eylül 2020.

NEW AZERBAIJAN REPUBLIC.

AMSTERDAM, JULY 5.

According to a Constantinople telegram, Emin Bey, the President of the National Assembly of the Republic of Azerbaijan, recently stated in the course of an interview that the new Republic of Northern Azerbaijan, which proclaimed its independence on May 28, comprises the provinces of Baku, Elizabetspol, part of the province of Tiflis, and Erivan. The population is about three million, of which 75 per cent are entirely Turkish and Mussulman. "The Government," he added, "will be carried on by a Cabinet of twelve members, under the presidency of Beti Hali Khan. The Constituent Assembly will meet in six months' time to decide the ultimate form of the Republic.

Ottoman instructors are completing the country's military organisation. The seat of Government will be situated at Baku, but as this city is at present in the hands of Bolsheviks the Government is located provisionally at Elizabetspol. The Ottoman army, which is at Elizabetspol, has begun, in conjunction with the military forces at Azerbaijan, operations for the purpose of delivering Baku.—
Reuter.

"New Azerbaijan Republic", *The Manchester Guardian*, 8 Temmuz 1918, s. 6.

“Bakü Nasıl Zapt Edildi”, *İkdam*, no. 7761, 21 Eylül 1334 (1918), s. 2

From:- G.G.C. Mesopotamia.

To:- War Office. Repeated India, Salonika and Constantinople.

X.3096. 28th November.

Following from Thomson dated Baku November 23rd.

In Baku situation is favourable for coalition Government except for Professor Golovin of Ufa who tries to obtain unconditional promise from all parties to support his Government instead of drawing factions together in task of killing Bolshevism and restoring order before embarking on politics. Azerbaijan Army has now been placed at our disposal 20,000 is its reputed strength with nucleus of Turkish officers and men and renegade Russians. Immediate removal from the Army of all Turks has been ordered. 2. As to future following is Thomson's opinion which I submit without comment. (A) At an early date Allies should carry out complete demobilization and disarming at any rate of machine guns the 6½ million inhabitants of Trans-Caucasus. (B) Provisional recognition should be given immediately by Allies to autonomous provincial Governments in Georgia Russian Armenia and Caucasian Azerbaijan leaving question of Russian suzerainty in abeyance. A small Allied gendarmerie would suffice under these conditions and be welcomed. (C) The form of Russian central government of the future is source of intense suspicion and anxiety. If we force them to accept any supreme government before they can satisfy themselves that it bears no relation to the Old Russian regime in Caucasus, then for a considerable time a large army of occupation may be necessary.

General Thomson'un 23 Aralık 1918'de İngiltere Savaş Bakanlığı'na gönderdiği telgraf

BRITISH BANK OPENED AT BAKU.

FINANCING THE OIL INDUSTRY.

Mr. Scotland Liddell, the correspondent of the British press with the Expeditionary Force in Mesopotamia, telegraphing from Baku under date January 4, says:—

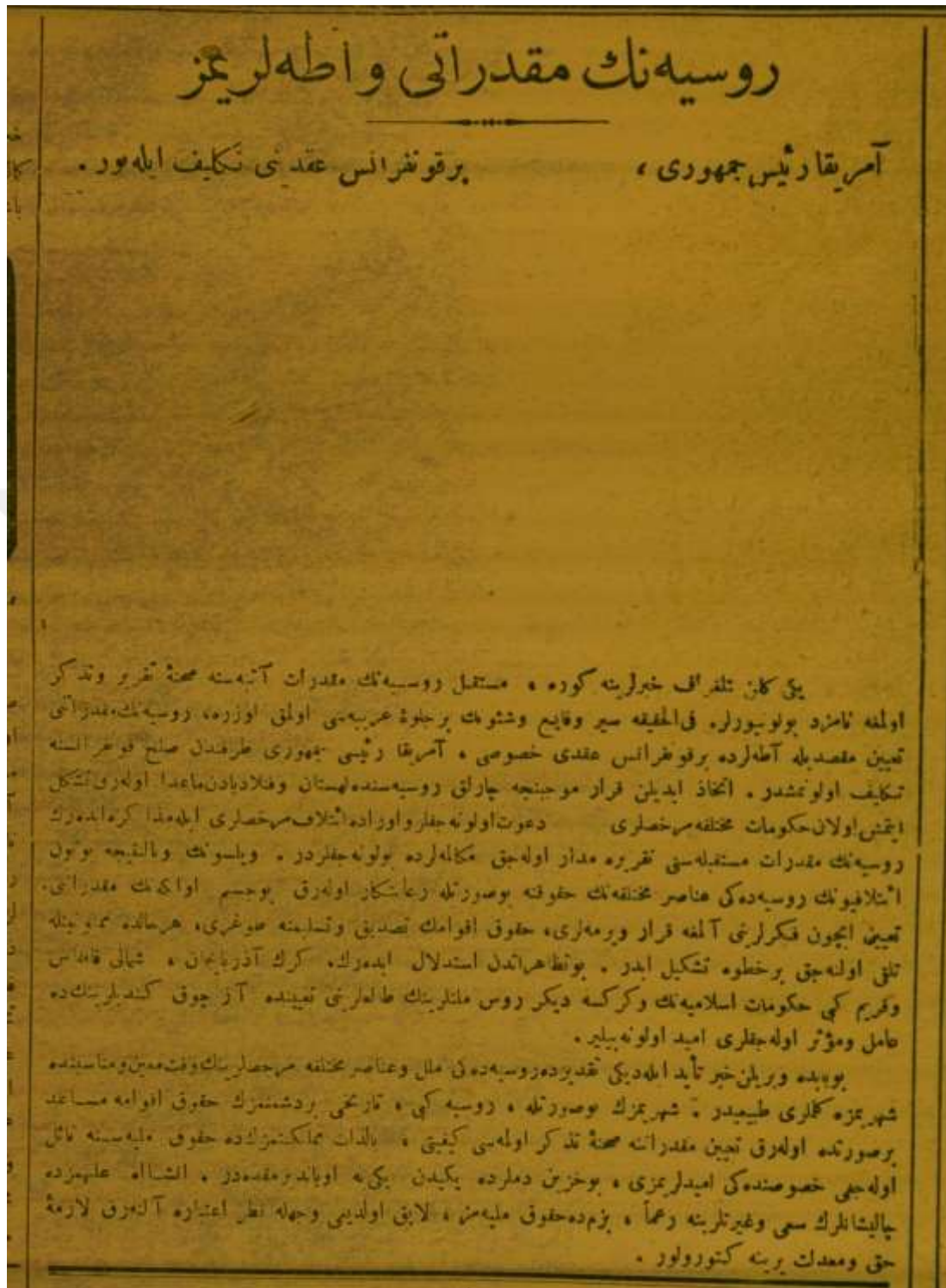
The Russian State Bank reopened to-day under British control, and the public gained such confidence that more money was presented this morning than the bank could accept. Temporary issues of hundreds of millions of roubles have been made by the local Government to meet financial and commercial needs. It is now hoped to arrange affairs on a sound financial basis.

Local Government expenditure was 130 million roubles monthly, of which 60 million roubles was for wages in the oil industry. After the Bolsheviki had disorganised this industry the production of oil was only one-sixth of that of normal times, and the non-payment of wages caused a good deal of unrest. Now that the industry is financed by the local Government under British direction all arrears are being paid, and people are hopeful that the normal business of the town will be resumed at an early date.

—Press Association War Special.

İngilizlerin Bakü'deki ekonomik faaliyetlerine dair haber

"British Bank Opened At Baku", *The Manchester Guardian*, 14 Ocak 1919, s. 6.

“Rusya’nın Mukadderatı ve Adalarımız”, *Tasvir-i Efkar*, no. 2-362,
25 Ocak 1335 (1919), s. 1

“Azerbaycan ve Gürcistan’ın Tasdik-i İstiklali”, *Tasvir-i Efkar*, no.
2966, 22 Ocak 1920, s. 1

Bakü'de bulunan İtalyan heyete dair haber
“Zakafkasya ve İtalyanlar”, *Azerbaycan*, 22 Haziran 1919, s. 4.

REPORTED MASSACRES BY ARMENIANS.

10,000 MEN ATTACK TARTARS.

(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT IN THE
MIDDLE EAST.)

TEHERAN, MARCH 31.

General Djemlineski, who, since the departure of the American arbitrator, appears to have been the undisputed governor of Nakhitchewan in the interests of the Tartar Republic, is unable to communicate directly with Baku, and has informed the Tartar Legation at Teheran that the Armenians,

000 strong, on March 18 attacked the Nakhitchewan-Ordubad district from three directions, destroyed several Moslem villages, and massacred the inhabitants. Fighting continued till March 24, when the Armenians withdrew. Ordubad and Tabriz are full of refugees.

Independent advices say that the Tartars cut the Indo-European wire to Tiflis, and suggest that the Armenian attack was a reprisal for the treatment of an Armenian group of villages at Akoulis.

"Reported Massacres by Armenians", *The Times*, 5 Nisan 1920, s. 7.